

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏVƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2021

DİLÇİLİK

UOT 81

ÜSLUBİYYATIN DİLÇİLİK ŞÖBƏLƏRİ ARASINDA YERİ

Sultan M.SEYİDOVA*

Üslubiyyatın dilçilik şöbələri arasında yerindən bəhs edən bu məqalədə göstərilir ki, üslubiyyat öz materialını dilçilikdən və ədəbiyyatşünaslıqdan alır və məhz bu baxımdan o, sırf filoloji məhfumdur. Üslubiyyat təkcə fonetika, leksika və qrammatika materiallarından deyil, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, onun bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də bəhrələnir.

Üslubiyyat dilçiliyin əsas şöbələrindən sayılan leksika ilə də sıx əlaqədədir. Burada hər hansı bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, onun müasir vəziyyəti, tarixi inkişafı, lüğət tərkibinin əmələgəlmə vəziyyəti, dilin söz qrupları, leksik kateqoriyaları, sözlərin əlaqə və münasibətləri, söz alınması, dilin əsas lüğət fondu, arxaik sözlər və yeni sözlər nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatçı sintaksisin üslubi imkanlarından danışarkən onun üslubiyyatda oynadığı rolu ön plana çəkir

Yekun olaraq müəllif üslubiyyatın ədəbi dil tarixi ilə eyni mənbəyə malik olan tarixi qrammatika ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, üslubiyyat, fonetika, leksika, qrammatika

Giriş. Üslubiyyat dil vahidlərinin yaranmasından sonra meydana gəlmişdir. O, dilin struktur-semantik xüsusiyyətlərini deyil, onun məqsədyönlü işlədilməsini, funksional qanunauyğunluqlarını nəzərdən keçirir. A.Qurbanov üslubiyyat problemlərinin öz elmi həllini tam şəkildə tapa bilmədiyini qeyd etdikdən sonra müasir dilçiliyin üslubiyyatın başlıca anlayış və kateqoriyalarından bəhs etdiyini bildirir. O, müasir üslubiyyatda dil vahidlərinin, üslubi hadisə və problemlərin öyrənilməsində iki əsas istiqamətin olduğunu göstərir: “a) dil vahidlərinin üslubi imkanlarının öyrənilməsi; b) funksional üslubların tədqiqi istiqaməti. Dilçilikdə ən kiçik dil vahidlərindən tutmuş ən böyük dil vahidi əhatə olunmaqla bunların maksimum əlamətləri, imkanları öyrənilir, onların əhəmiyyəti elmi cəhətdən qiymətləndirilir” [11, 9]. P.A.Budaqov dil üslublarından danışarkən L.V.Şerbaya əsaslanaraq maraqlı bir fikir deyir: bir çox dilçi olmayanlar belə düşünürlər ki, yaxşı olardı ki, hamı ümumi bir dildə

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sultanseyidova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6961-7960

yazardı, onda bu müxtəlifliyə – dil üslublarına ehtiyac duyulmazdı. O “dil üslubu” nədir sualına belə cavab verir: “Dil üslubu ümumxalq dilinin tarixən mürəkkəbləşmiş xarakterik əlamətlərinin məcmuyudur ki, onun hissələri bu və digər üslublarda bir-birindən fərqli-özünəməxsus şəkildə təkrar olunur” [4, 67-68]. İ.B.Qolub dil vasitələrinin üslubi laylarından danışarkən öz fikrini belə yekunlaşdırır: “Dil vasitələrinin üslubi layları bu və ya digər üslubla sıx bağlıdır, bu da öz növbəsində ünsiyyətin müəyyən situasiyası ilə bağlıdır. Sözü, söz formalarının, sintaktik konstruksiyaların üslubi cəhətdən qiymətləndirilməsi üçün vacib olan cəhət onların dilin müəyyən bir üslubunda, kitab dilində və ya danışmaq dilində daimi olaraq işlənməsidir” [10, 17]. T.İ.Hacıyev isə ədəbi dilin tarixini, təxminən, üslubların tarixinə bərabər tutur. O, ədəbi dil tarixi fənnindən danışarkən onun tarixi qrammatikadan fərqli xüsusiyyəti haqqında maraqlı bir məlumat verir: “Tarixi qrammatika aldığı faktların hansı üslubdan olmasına təxminən laqeyddir. Ədəbi dil tarixi isə məhz bu üslubların dil materialına münasibətini əsas tutur. Bu üslubların yaranması, inkişafı, onların xalq dilinə təması və ya uzaqlaşması ədəbi dilin mühüm problemlərindəndir. Bu mənada ədəbi dil tarixi fənni qrammatik kateqoriyaların yox, üslubların tarixini öyrənir” [7, 18].

Üslubiyyat və dilçilik. Üslubiyyat öz materialını *dilçilik*dən və *ədəbiyyatşünaslıq*dan alır və məhz bu baxımdan o sırf filoloji məfhumdur. Məhz buna görə də üslubiyyatı “dilçilik üslubiyyatı” və “ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı” adı altında iki yerə bölürlər. Təsadüfi deyildir ki, “üslubiyyat” termininin dilçilik ədəbiyyatında işlədilən mənələrindən biri də “dilən ekspessiv (ifadəlilik) vasitələri haqqında elm”dir [9, 207]. Sonuncu izah onu göstərir ki, üslubiyyat təkcə fonetika, leksika və qrammatika materiallarından deyil, ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən, onun bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də bəhrələnir.

Fonetika dilin fonemlər sistemindən, fonetik qanunlarından, fonetik hadisə və nitq parçalarından bəhs edir. Səsin formalaşma mənbələri və əlamətləri, dildəki vokalizm sistemi və konsonantizm, nitq parçalarının mənalı səslənməsi, səs qurğusunun növləri – vurğu, avazlanma (intonasiya), dilin orfoepiyası və orfoqrafiyası məhz dilçiliyin fonetika bölməsində elmi cəhətdən araşdırılır. Bu bölmədə araşdırılan məsələlərdən biri də “tələffüz üslubları” adlanır ki, bu barədə fonetikanın üslubi imkanlarından danışılarkən bəhs olunur. Səs qanunlarından, dilin səs sistemindən istifadə qaydalarının öyrənilməsi fonetikanın əsas problemidir. Üslubiyyat isə bu qanunlardan, səs sistemindən müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və müxtəlif məzmununda istifadə qaydalarını öyrənir. Dilin səs sistemi, səs qanunları fonetika bölməsində elmi-nəzəri baxımdan tədqiq olunur, üslubiyyat isə onun nitqdə tətbiqi imkanlarını araşdırır.

Düzgün tələffüz qaydaları fonetik vasitələrdən üslubi normalar çərçivəsində düzgün istifadəni şərtləndirir. Burada dilin səs sisteminin orfoepiya qaydalarına uyğun tələffüzü nəzərdə tutulur. Fonetik imkanlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunarsa, tələffüz zamanı üslubi səhvlərə yol verilməz.

Azərbaycan dilinin saıtlər sisteminin tələffüzü zamanı açıq və qapalı saıt-

lərin bir-birinə olan münasibəti konkret bir fonetik normanın yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, sonu saitlə bitən bir sıra sözlərdə açıq *a* və *ə* saitləri qapalı tələffüz olunur. Bu, əslində ədəbi dil faktıdır. Onu fonetika bölməsi öyrənir, amma bu qaydadan məqsədəuyğun şəkildə istifadə üslubiyyatın işidir.

Sait və samit səslərin nitq axınında ardıcıl olaraq səslənməsi nitqin emosionallığından yaranır və onun ekspressivliyini səciyyələndirir. Dilin səs sistemindən ədəbi əsərlərin üslubi baxımdan təhlil olunması zamanı əlaqələndirici bir vasitə kimi istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatından doktorluq dissertasiyası müdafiə edən N.M.Hacıyeva fonetik kateqoriyaları belə səciyyələndirir: “Dilin fonetik layı digər sahələrlə bağlı şəkildə müəyyənləşdiyindən bu əlaqələndirici kateqoriyalar fonetik-üslubi kateqoriyalardır. Bunlara mətn kateqoriyalarından emosionallıq və ekspressivliyi, alliterasiyanı, modallığı, təkrarlılıq və simmetriklilik kateqoriyalarını, habelə paronimik kateqoriyasını aid etmək olar” [8, 12].

Dildəki fonetik hadisə və qanunlar, o cümlədən ahəng qanunu, assimilyasiya, proteza, eliziya, dissimilyasiya, metatezanın fonetik cəhətdən (yazıda və tələffüzdə) öyrənilməsi adı çəkilən vasitələrdən nitqdə düzgün istifadəni səciyyələndirir və beləliklə, nitq üslubları dil qanunlarından bəhrələnir.

Nitq parçalarının mənalı səslənməsinin xarakterik ünsürlərindən biri olan *vurğunun* dərinədən öyrənilməsi də danışq normalarının müəyyən olunmasında ciddi rola malikdir. Azərbaycan dilində vurğunun yeri, bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul etməməsi, vurğu dərəcəsi və nəhayət, məntiqi vurğu Azərbaycan dilinin üslubi normalarını səciyyələndirən mühüm xarakterik vasitələrdəndir.

Nitqdə təkcə ayrı-ayrı səslər yox, səslərin birləşməsinə özündə ehtiva edən sözlər də iştirak edir. Sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi söz birləşmələri və cümlələri yaradır. Dilçiliyin əsas şöbələrindən sayılan *leksika* dilin sözlərdən ibarət olan lüğət tərkibini bir sistem halında öyrənir. Burada hər hansı bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, onun müasir vəziyyəti, tarixi inkişafı, lüğət tərkibinin əmələgəlmə vəziyyəti, dilin söz qrupları, leksik kateqoriyaları, sözlərin əlaqə və münasibətləri, söz alınması, dilin əsas lüğət fondu, arxaik sözlər və yeni sözlər nəzərdən keçirilir. Sözlün struktur cəhətləri ilə yanaşı, onun ifadə etdiyi məna-məzmun münasibətləri leksikologiyanın xüsusi bir sahəsi olan semasiologiya bölməsində öyrənilir. Onomastik vahidlərin tədqiqi də bura daxildir. Dilin leksikası ilə sıx bağlı olan üslubiyyat onun üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaqla yanaşı, onun ədəbi dilə daxil olan leksikası ilə şifahi dil leksikasını bir-birindən fərqləndirir, hər hansı söz və ya ifadənin müxtəlif məqamlarda və müxtəlif situasiyalarda işlənməsini də nəzərdən keçirir. Birincilər lüğət tərkibinin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan hissəsidir, ikincilərdə isə dildən qeyri-məhdud şəkildə istifadə mümkündür. Ünsiyyətin fərqli şəkillərdə qurulması həm dilin leksik vahidlərindən istifadənin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir, həm də ayrı-ayrı söz və ifadələrin müxtəlif semantik çalarlarını meydana çıxarır. Bu zaman dil sinonimikası daha çox ön plana keçir; sinonim sözlərin işlədilməsi və ya mətn daxilində gözlə-

nilməz sinonimlik nitqin ifadəliyinin qüvvətlənməsinə gətirib çıxarır. Fransız dilinin danışıq leksikasındakı variantlardan bəhs edərkən O.S.Sapojnikova yazır: “Danışıq leksikasının sinonim zənginliyi, onun sinonim cərgələrinə daxil edilən cürbəcür elementlərinin olması hamıya məlumdur” [12, 150]. H.Həsənov da sinonimlərin işlənmə məqamlarından bəhs edərkən göstərir ki, “sinonimlər söz yaradıcılığında sonsuz imkanlıdır. Hər sinonim başqa sözlərdən fərqli, spesifik xüsusiyyətinə, rəngarəng çalarlıq yaratmasına görə fərqlənir” [9, 267].

Sinonimliklə yanaşı, dildəki *omonim*lər həm lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, həm də üslubi imkanların genişlənməsinə yardım edir. Belə ki, eyni səs tərkibinə malik olan sözlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, o cümlədən dildəki omoqraf, omofon, omofon və leksik-qrammatik omonimləşmə mətnin emosional-ekspressiv cəhətdən qüvvətlənməsinə yardım edir, eyni söz və ifadədən müxtəlif məqsədlərlə istifadəni göstərir. Bu söz və ifadələrdəki oxşarlıq təsadüfi səciyyə daşırsa da, fikrin ifadəsini üslubi cəhətdən gözəlləşdirir. Məsələn:

*İnsan uçuracaq daş zindanları,
Zəncirsiz, zindansız günlər gələcək,
Bizə təsəllidir böyük gələcək... (S. Vurğun).
Mən aşiqəm, al inci,
Gey qəddinə al, İnci,
Dosta xəyanət olmaz,
Qurma mənə al, İnci (Aşiq Ələsgər).*

Nümunələrdəki *gələcək* və *al* sözləri nitqdə omonimliyin yaranmasına xidmət edir, oxucunun bədii zövqünü oxşayır. Ümumiyyətlə, aşiq ədəbiyyatında emosionallıq yaradan əsas vasitələrdən biri olan cinas sözlər bu nümunələrdən istifadənin üslubi cəhətdən səciyyəvi xüsusiyyəti kimi diqqəti çəkir.

Bədii əsərdə obrazların zahiri və daxili aləminin, onların dünyagörüşünün meydana çıxmasında leksik-üslubi laylardan istifadənin imkanları genişdir. Dialektizmlər, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinə məxsus sözlərin işlənməsi də bura daxildir.

Lüğət tərkibinin mənşə etibarilə səciyyələndirilməsi əsl Azərbaycan sözlərinin və qohum dillərə məxsus sözlərdən istifadəyə meylin gücləndiyi hazırkı dövrdə istər nitq mədəniyyəti baxımından, istərsə də üslubi kateqoriyaların müəyyənlişməsində ciddi bir milliləşmə özünü göstərir, yəni əsl Azərbaycan (türk) mənşəli sözlərdən istifadəyə diqqət artırılır, lakin bunu alınma sözlərin yeri gəldi-gəlmədi milliləşdirilməsi kimi başa düşmək olmaz.

Frazeologizmlərin xalqın obrazlı təfəkkürünün göstəricisi, tükənməz mənəvi sərvəti olduğunu nəzərə alsaq, üslubiyyatın dilin bu əvəzsiz xəzinəsindən məqsədmüvafiq şəkildə istifadəsi gözümüz önündə daha aydın şəkildə canlanır.

Üslubiyyat dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri sayılan *qrammatika* ilə, o cümlədən onun morfoloji quruluşu ilə də sıx bağlıdır. Leksikada olduğu kimi, *morfologiyanın* da əsas obyektidir. Sözlərin qrammatik mənalarını və qram-

matik şəklini öyrənən morfolojiya onları ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, başqa sözlərlə əlaqədə öyrənir. Söz köklərindən başqa, şəkilçi morfemlərin də xüsusiyyətlərinin, onların sözün quruluş və mənaca dəyişilməsində oynadığı rolu da nəzərə alsaq, burada sözə leksikadan fərqli cəhətdən yanaşıldığı özünü aydın şəkildə büruzə verir. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin, o cümlədən vaxtilə “xüsusi nitq hissələri” adlandırılan modal sözlər və nidaların qrammatik təbiəti, onlardan yerli-yerində, məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsi morfolojiyanın üslubiyyatla əlaqəsini şərtləndirir. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının (bura həm ümumi, həm də spesifik kateqoriyalar daxildir) öyrənilməsi də morfolojiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. İstər kök və şəkilçi, istərsə də nitq hissələrinə aid olan qrammatik normaların araşdırılması morfolojiyanın zəngin üslubi imkanlara malik olduğunu göstərir. Ə.Dəmirçizadə çox haqlı olaraq yazır: “Dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaların ifadəçiləri olan morfoloji vahidlər də üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə nöqtəyi-nəzərindən çox əlverişli və zəngin imkanlara malikdir. Qeyd etməliyik ki, biz morfoloji vahidlər dedikdə məhz morfoloji vahidlərin üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə imkanlarını nəzərdə tuturuq, buna görə də bu imkanları üslubi-morfoloji imkanlar da adlandırmaq olar” [5, 179].

İstər əsas, istərsə də köməkçi nitq hissələri öz istifadə imkanları ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, isimlər və feillər bu baxımdan xüsusilə seçilir. Belə ki, bu nitq hissələri gözlə görünən və görünməyən bütün varlıqları əhatə etdiyi üçün həmin nitq hissələrinin istənilən bir üslubda istifadə olunması istisna edilmir. İsmın və feilin zəngin qrammatik kateqoriyaları nitqdə onların fəaliyyətinə geniş yer verir. Bu baxımdan isimlərdə hal kateqoriyası, feillərdə isə zaman kateqoriyası öz işlənməsinə görə daha fəal olan və eyni zamanda işlədilmə məqamında səhvlərə yol verilən kateqoriyalardan sayılır.

İsmın özünəməxsus zənginliyi haqqında Y.Seyidov belə yazır: “İsim həm söz tutumuna, həm lüğətinin rəngarəngliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. İsmın lüğəti digər nitq hissələrinin hamısının birlikdə götürülmüş lüğətindən çoxdur. Məlum həqiqətdir ki, hələ heç bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin söz əhatəsi tam mənasında hesaba alınmayıbdır. Bu çətinlik, birinci növbədə ismə məxsus sözlərlə əlaqədardır” [13, 218].

Bu fikrin davamı kimi onu deyər bilirik ki, isimlərin ümumi və xüsusiyyəti, məkan və zaman bildirməsi, təbiət, bitki, canlı aləm, canlıların bədən üzvlərinin adlarını ifadə etməsi, eyni zamanda ev əşyalarının adları, elm və mədəniyyətin, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan söz və terminlər, kütləvi informasiya vasitələrini ifadə edən sözlər, peşə-sənət bildirənlər və mücərrəd anlayışların adları da bura daxildir. Bu siyahı göstərir ki, isimlər nəinki bədii üslubda, eləcə də digər funksional üslublarda və fərdi üslubda fəal şəkildə işlənməkdədir.

Adlara daxil olan sifət, say, əvəzlik və zərflər tək-cə ümumi qrammatik mənalarına görə yox, substantivləşdikləri üçün ismə məxsus əlamətləri ilə

seçilir. Onlar hal, mənsubiyyət, xəbərlik kateqoriyasına daxil olduqda öz qrammatik əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə itirir, əvəzində öz üslubi imkanlarını genişləndirir. “Sırlı sözlər” adlandırılan əvəzlilər bəzən nitq hissələrindən təcrid olunur, bəzən də ayrıca nitq hissəsi kimi araşdırılır. Əvəzlilərin nitqdə istifadəsi onların bir və ya bir neçə nitq hissəsinə aid olması ilə səciyyələnir. Onun işarəedici (geniş mənada) xarakterə malik olması bu nitq hissəsinin ayrı-ayrı dillərə məxsus ilkin sözlər olması haqqında fikir yaradır. Buna görə də nitqdə əvəzlilərdən istifadə edərkən onun həm spesifik cəhəti, həm də ümumi qrammatik mənası nəzərə alınmalıdır.

Y.Seyidov feilin zaman kateqoriyası haqqında yazır: “Feilə məxsus bu qrammatik kateqoriya dildə çox əhəmiyyətli yer tutmaqla nitqin təşkilində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası feillərin hamısını eyni dərəcədə əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış olan qrammatik kateqoriyadır” [13, 334].

Feilin zaman şəkilçilərindən sonra işlənən *idi*, *imiş*, *isə hissəcikləri* iş, hal və hərəkətin ifadəsində rəngarəng üslubi çalarlar yaradır. Elmi ədəbiyyatda onlar gah “köməkçi feil”, gah da “bağlama” adı ilə təqdim olunmuşdur. Onların köməkçi feil olmadığını elmi dəlillərlə sübut edən A. Ə. Aslanovun bu barədə fikri xeyli maraqlıdır: “Müasir dilimizdə bir neçə hissəcik vardır ki, bunların yeri, mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilməmiş və yanlış olaraq digər nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. Həmin hissəciklər qrammatika kitablarında öz əsl izahını və yerini tapmamışdır. Bu isə həm morfoloji, həm də sintaktik təhlil zamanı dolaşılığa səbəb olur” [3, 469].

Hərəkətin əlamətini və ya əlamətin əlamətini bildiren nitq hissəsi kimi diqqəti çəkən *zərflər* sonradan formalaşmış ümumi qrammatik kateqoriyadır. Buna görə də, zərfin digər nitq hissələri ilə oxşar cəhətləri vardır. Məhz buna görə də bir çox sözlər həm zərf, həm də digər nitq hissəsi sayılır. Zərfin mənasındaki nisbilik fərqli üslubi çalarlar yaradır. Məsələn, *yuxarı* və *aşağı* sözlərini götürək. Bu sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün mütləq mətn lazımdır. Məsələn:

Yoğun kişinin dəyirman dolusu səsi gəldi:

- Sən mənə de görüm, yuxarıdamı otursam, çox yeyərəm, aşağıdamı?

Dəyirmançı gülümsədi, qaşqabaqlı adam olduğu üçün gülüşü elə bil üzünü ortadan iki yerə böldü:

- Yuxarıda otursan, çox yeyərsən, - dedi, - Aşağıda bürüşür, iki qat olur adam (M. Süleymanlı).

Köməkçi nitq hissələri leksik məna daşımayan, lakin nitqdə ekspressivlik yaradan vasitələrdir. Onların bir-biri ilə və əsas nitq hissələri ilə qrammatik cəhətdən omonimliyi bu dil vahidlərinə çox diqqətlə yanaşmağı tələb edir.

Qrammatikanın sonuncu bölməsi olan *sintaksis* bütün dil vahidləri ilə əlaqəlidir. Nitq mədəniyyətindən bəhs edən mütəxəssislər sintaksisin üslubi imkanlarından danışarkən onun üslubiyyatda oynadığı rolu ön plana çəkirlər. “Dilin üslubiyyatla bağlı olan bölmələrindən biri də sintaksisdir. Elə bir sintaktik

vahid, quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin... sintaktik quruluşların – təktərkiibli cümlələrin, söz-cümlələrin, mürəkkəb cümlənin və sairənin də nitqin obrazlılıq və ifadəliliyini yaratmaq, təsir gücünü artırmaq, incə məna çalarları yaratmaq imkanları vardır” [1, 194, 198].

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri fikrin ifadə məqsədi və bu məqsəddən doğan intonasiya ilə bağlı maraqlı üslubi çalarlara malikdir. Burada ünsiyyət prosesində konkret informasiyanın verilməsi və alınması ilə bağlı, eləcə də sual cümlələrinin növləri, nəqli cümlənin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri, əmr cümlələrinin konkret əmrlə yanaşı, arzu, nəsihət, məsləhət, buyruq, təhrik, hətta yalvarış ifadə etməsi, onların leksik-qrammatik tərkibi üslubiyyət üçün ən gözəl tədqiqat obyektidir.

Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri, bir nitq hissəsinin öz morfoloji təyinatından fərqli sintaktik mövqe tutması (bu proses zamanı substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma kimi hadisələrin rolunu nəzərə almamaq olmaz), cümlə üzvlərinin sıralanması, durğu işarələrindən istifadə məsələləri də bir çox üslubi məqamların şərhində köməkçi ola bilər.

Sadə cümlənin struktur-semantik növləri, onların işlənmə mövqeyi (xüsusən dialoqda və canlı danışmaq dilində), üzvlənməyən sadə cümlələr və onları reallaşdıran köməkçi nitq hissələri, cümlənin təktərkiibliyi və cütterkiibliyi, bütöv və yarımqıç cümlələr, feili tərkibli sadə cümlələr dilimizin zəngin sintaktik materiala malik olduğunu sübut edən qrammatik faktlardır.

Xitab və ara sözlər daxil olduqları cümlənin üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Müraciətin canlı və ya cansız varlıqlara ünvanlanması, onun nidalarla işlənməsi, qrammatik cəhətdən xitabın mübtəda ilə oxşarlığı, nitqdə onlardan məqsədyönlü istifadə də sintaksisin üslubi imkanlarını göstərməyə xidmət edir.

Üslubiyyət *poetika* elmi ilə də sıx bağlıdır. Bədii təsvir və ifadə vasitələri həm dilçiliyin, həm də poetikanın tədqiqat obyektii sayılır. Bura epitet (bədii təyin), təşbeh//təşbih, metafor, metonimiya və onun bir növü olan sinekdoxa, simvol kimi bədii təsvir vasitələri, “sintaktik fiqurlar” adı altında birləşən bədii sual, bədii təzad, bədii təkrir, mübaligə və litota, kinayə və onun xüsusi növü olan sarkazm, inversiyanın ayrı-ayrı üslubi rəng və çalarların yaranmasındakı rolu daxil edilir. “İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, məcaz növləri – bənzətmə, istiarə, epitet, metonimiya, sinekdoxa və s. bir sistem kimi ədəbi dilin bədii üslubunda geniş imkanlara malikdir, obrazlılıq yaratmaqda mühüm rol oynayır” [6, 212]. Bütün bu deyilənlər bir daha göstərir ki, üslubiyyət *ədəbiyyatşünaslıq* elmi, xüsusən onun *ədəbiyyat nəzəriyyəsi* hissəsi ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq dilin leksik üslubi imkanlarının aşkar edilməsi, ayrı-ayrı şair və yazıçıların dil və üslubunun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Şərqdə “bəlağət elmi”, antik Yunanıstan və Romada “ritorika” adlandırılan üslubiyyət dil vasitələrindən əməli məqsədlə istifadəyə köklənmişdir. Məhz buna görə də üslubiyyəti ilk növbədə nitqin ifadə tərzii ilə bağlayırlar. Qədim Yunanıstan və Romada üslubiyyət natiqlik sənəti və ritorikanın tərkib

hissəsi olmuşdur. Bu baxımdan üslubiyyatın bağlı olduğu dilçilik elmlərindən biri də **nitq mədəniyyəti**dir. Üslubiyyatın bir elm kimi qədimliyinə Aristotelin “Ritorika” əsərində rast gəlirik. “Ritorika”nın “II kitab” adlanan hissəsində o yazır: “Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, danışan öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddindən çox alçaq, həddindən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusunə müvafiq gəlməlidir” [2, 974].

Nitq mədəniyyətinin üslubiyyatla ümumi cəhətlərinə gəlincə, demək lazımdır ki, onlar hər ikisi üslubi normaları öyrənir. Bu normalar müəyyənləşdirilmədən nə nitq mədəniyyəti, nə də üslubiyyat öz konkret hədəfini müəyyənləşdirə bilər.

Üslubiyyatın əlaqədar olduğu dilçilik şöbələrindən biri də **ədəbi dil tarixi**dir. Ədəbi dil tarixinin ən güclü araşdırıcılarından biri sayılan T.Hacıyev Azərbaycan-türk ədəbi dilinin tarixini iki yerə ayırır: 1) yazıyaqədərki dövr; 2) yazılı dövr [7, 75]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil tarixini üslubların tarixini öyrənən bir elm kimi səciyyələndirən T.Hacıyev yazıyaqədərki dövrdən danışarkən konkret üslublardan bəhs etmir, sadəcə olaraq, əldə olan salnamələrin bir qisiminin həm yüksək-ali üslub, həm də ümumxalq danışığı səciyyəsində olduğunu qeyd edir. O, üslubların yaranmasını sonrakı dövrlərə aid edir. Üslubların tarixən dəyişməsinə və bir-birini əvəz etməsinə münasibətini o belə ifadə edir: “... Ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə – bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur” [7, 104].

Ədəbi dilin hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaları vardı. Bu normalar dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə əsasən müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir, onlar seçmə və əvəzetmə yolu ilə möhkəmləndirilir. Üslubiyyatın bu normalara münasibəti belədir: ya həmin normalar müstəqil şəkildə işlənir, ya da onların içərisindən işlədilməsi mümkün olan variantlar seçilir. Beləliklə, üslubiyyatın əsaslandığı sahələr dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşudur, üslubiyyat onlardan necə istifadə etməyi aydınlaşdırır. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, “dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzolunma imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyatın mövzusunə təşkil edir” [5, 21-22] və bu da üslubiyyatı ədəbi dil tarixindən kəskin şəkildə fərqləndirir.

Ədəbi dil tarixi ilə eyni mənbəyə malik olan tarixi qrammatika “aldığı faktların hansı üslubdan olmasına təxminən laqeyd” olmasına baxmayaraq, bu və ya digər dərəcədə üslubiyyatla əlaqəlidir. Üslubiyyat və **tarixi qrammatika** qrammatik materiala əsaslanır. Üslubi elementlərin təhlilinin qrammatikaya əsaslanmasının əsas ideyasını Lomonosov vermişdir. Onun qrammatikaya əlavə etdiyi problemlərin çoxu üslubiyyatla bağlıdır. Dilin üslubi imkanları araşdırılarkən dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinin üslubi xüsusiyyətləri öyrənilir.

Fikirimizcə, müasir dilçilik şöbələrinin üslubi imkanlarının yetərinə araşdırılması tarixi qrammatika ilə bağlıdır. Məsələn, ərəb-fars dillərindən keçmiş olan *qəm, qüssə, qəflətən* tipli sözlərdə söz başında *q* səsinin yerinə *ğ*-nın işlənməsi tarixi fonetik normadır. Hal-hazırda həmin sözlərin *q* ilə yazılışı orfoqrafik norma hesab olunur. Əgər bu sözlər *ğ* ilə deyilsə, normanın, o cümlədən üslubi normanın pozulması faktı kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Leksik norma bu cəhətdən daha fəaldır. Məlumdur ki, ərəb-fars dillərindən alınmış sözlər ahəng qanununun təsiri ilə dilimizə uyğunlaşaraq əslindən xeyli uzaqlaşır. Məsələn, *ağıl* sözünü götürək. Bu söz tarixən *əql* kimi işlənmiş, sonradan müasir şəkklə düşərək əsl Azərbaycan sözlərinin siyahısına keçmişdir; hətta bəzi ikihecalı sözlərdə son qapalı saitın düşümü zamanı bu söz əsl Azərbaycan sözlərinin siyahısında yer tutur.

Köhnəlmiş sözlərin bir qismi dialektlərdə yaşayır. Bu qayda, hətta arxaik şəkilçi morfemlərə də aiddir. Məsələn, feilin ikinci şəxsində əmr şəklinin şəkilçisi olan *-ğınan, -ginən* variantları bəzi dialektlərdə fəal şəkildə işlənməkdədir. Halbuki qrammatik norma baxımından bu, səhv hesab olunur və üslubi normalara da ziddir.

İsimin hallarının bir-birini əvəz etməsi müəyyən tarixi dövrlərdə aktual olmuşdur. Hal-hazırda bu halların bir-birinin yerində işlənməsi üslubi normanın pozulması kimi qiymətləndirilir. H.Həsənov bu barədə yazır: “Bədi əsərlərdə və adi danışıda yönlük haldakı söz təsirlik və ya çıxışlıq halın yerində işlədilir. Məsələn, *O, görürdü ki, qabağında heç kəsin cınqır çıxarmağa cəsəət etmədiyi kişiyə itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir. Sanki onun kəndlilərə (kəndliləri əvəzinə) söyən dili kəsilməmişdi*” (Mir Cəlal); *Məni sarsıtdı, unudum adını; Mənə gəl, sorma solğun qadını. Səsindeki sirri mən, gedib sordum dərvişə (dərvişdən)* (Əhməd Cavid)” [9, 295].

Nəsiminin dili üzrə sanballı tədqiqatın müəllifi Y.Seyidov şairin dilində işlənən yerlik hallı sözləri belə səciyyələndirir: “Müasir dildə olduğu kimi, Nəsimi dilində də yerlik halda olan sözlər mənalarından asılı olaraq, geniş və dar mənada məkan, hərəkətin cərəyan etdiyi məkan və əşyanın tutduğu yeri bildirir; bir halda təmiz məkan anlayışı ifadə edirsə, digər halda mənası obyekt mənası ilə qarışır, hətta obyekt mənası üstünlük təşkil edir.

Nəsimi dilində yerlik hal formasının çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsinə təsadüf edilir: *Min başda biri layiqi-dəstar bulunmaz*” [13, 79].

Bu tipli nümunələrə H.Cavid yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

*Get tapın rözeyi-peyğəmbərdə;
En gəl bana,
Ya bəni göylərə qaldır.*

Feil şəkillərinin bir-birini əvəz etməsi də bu baxımdan xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Oğuz dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feilin arzu və şərt şəkillərinin bir-birini əvəz etməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qrammatik norma kimi qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda bu əvəzetmə

müəyyən üslubi momentlərdə özünü göstərir.

Yekun. Göründüyü kimi, dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadəni nəzərdə tutan üslubiyyat bir elm kimi dilçilik şöbələri arasında özünə müəyyən mövqe qazanmaqdadır. Dilin potensial gücü-qüvvəsi onun üslubi cəhətdən funksionallaşmasında özünü daha yaxından büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
2. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Минск: Литература, 1998, 1392 с.
3. Müasir Azərbaycan dili. II cild (morfologiya). Bakı: Elm, 1980, 506 s.
4. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М.: Высшая школа, 1967, 375 с.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269 s.
6. Əliyev K.Y. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 240 s.
7. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
8. Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı. Filologiya elm.dok.... dis. avtoreferatı. Bakı: 2018, 56 s.
9. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 399 s.
10. Голуб И.Б. Русский язык и культура речи. М.: Логос, 2010, 432 с.
11. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: APU nəşri, 1992, 45 s.
12. Сапожникова О.С. Лексическое варьирование и норма во французской разговорной речи // Норма и стилистическое варьирование. Горький, 1987, с. 149-155
13. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 403 s.

МЕСТО СТИЛИСТИКИ СРЕДИ РАЗДЕЛОВ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Султан М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье, в которой рассматривается место стилистики среди разделов языкознания, показано, что стилистика извлекает свой материал из языкознания и литературоведения и с этой точки зрения является чисто филологическим понятием.

Стилистика извлекает пользу не только из фонетических, лексических и грамматических материалов, но и из теории литературы и ее средств художественного описания и выражения.

Стилистика тесно связана с лексикой, которая является одним из основных разделов языкознания. Здесь представлен словарный запас любого языка, включая азербайджанский язык, его текущее состояние, историческое развитие, состояние формирования словарного запаса, группы слов, лексические категории языка, словесные отношения, усвоение слов, основной словарный запас язык, архаичные слова и новые слова.

Когда исследователь говорит о стилистических возможностях синтаксиса, он подчеркивает его роль в стилистике.

В заключение автор показывает, что стилистика связана с исторической грамма-

тикой, имеющей тот же источник, что и история литературного языка, и поясняет, что стилистика и историческая грамматика основаны на грамматическом материале.

Ключевые слова: азербайджанский язык, стилистика, фонетика, лексика, грамматика

THE PLACE OF STYLISTICS AMONG THE SECTIONS OF LINGUISTICS

Sultan M.SEIDOVA

SUMMARY

This contribution to the position of stylistics in linguistics shows that stylistics derives its material from linguistics and literary criticism, a purely philological term in this respect. Stylistics benefits not only from phonetic, lexical and grammatical materials, but also from the theory of literature and its means of artistic description and expression.

Stylistics is closely related to vocabulary, which is one of the main sections of linguistics. It presents the vocabulary of any language, including the Azerbaijani language, its current state, historical development, the state of vocabulary formation, word groups, lexical categories of the language, verbal relations and relationships, word acquisition, basic vocabulary language, archaic words and new words.

When a researcher talks about the stylistic possibilities of syntax, he emphasizes its role in stylistics.

In conclusion, the author shows that stylistics is associated with historical grammar, which has the same source as the history of the literary language, and explains that stylistics and historical grammar are based on grammatical material.

Keywords: Azerbaijani language, stylistics, phonetics, vocabulary, grammar

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

“QIZIL ALMA” TURAN İDEALININ
VƏ TURANÇILIĞIN SİMVOLU KİMİ

Ülviyyə Ə.ABDULLAYEVA*

Məqalədə Türk dünyasının Turan idealını və Turançılığını müəyyən edən faktorlardan biri Qızıl almanın poeziyada əks olunması problemi araşdırılır. Qızıl alma Turanın tarixi qədər qədim olmaqla yanaşı, türklərin ümumi birliyini əks etdirən göstəricidir. “Qızıl alma”-nın bədii düşüncədə əks olunması tarixi lap qədimlərə gedib çıxır; onun ayrı-ayrı rəmzlərinə həm folklorlarda, həm tarixi və bədii əsərlərdə, rəvayətlərdə rast gəlinir. Yazılı ədəbiyyatda isə bu motiv ən çox türk ədəbiyyatında, müəyyən qədər isə Azərbaycan romantik ədəbiyyatında əks olunur. Xüsusilə türk ədəbiyyatında Qızıl alma motivinə üstünlük verilmişdir. Bu cəhətdən araşdırmalar bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Ziya Göyöl, Ömər Seyfəddin, Aka Gündüz, Kamal Yəhya kimi türk ziyalıları Qızıl alma motivinin ədəbiyyatda yer tutmasında böyük rol oynamışdılar. Tədqiqatın məqsədi Türk dünyasında Qızıl almaya müraciətin forma, üsullarını, tarixini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Turan ideali, Qızıl alma, Turançılığın simvolu, poetik qaynaqlar

Giriş. Türk xalqlarının həyatında və inancında müəyyən yer tutan alma obrazı və Qızıl alma motivi Turan idealının simvoluna çevrilmişdir. Sonralar türk xalqlarının birlik və bərabərliyini ifadə edən Qızıl alma həm də “Altun alma”, “Altun top” kimi ifadə edilmiş, daha çox siyasi mənə kəsb etməyə başlamışdır. Bu sözün tarixinə gəldikdə isə zaman-zaman Qızıl alma gah ortaya çıxmış, sonra bir müddət unudulmuşdur; onun dəqiq nə zaman ortaya çıxması barədə qənaətlər müxtəlifdir. Yalnız onu demək mümkündür ki, Qızıl alma türklərin dünya hakimiyyətinin bir simvolu olaraq ortaya çıxmış “...özəlliklə Osmanlı dönəmində dövlətin alması gərəkən yol, varması gərəkən yer şəklində başa düşülmüşdür” [1, 1471]. Orxan Şaik Gökyay bu simvolun ortaya çıxışını Osmanlı dövrünə aid edir və Osmanlı ilə birlikdə tarix və ədəbiyyat dövriyyəsinə daxil olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, Qızıl alma “Osmanlının özəlliklə Qərb ölkələrinə doğru yürütdüyü cihadın bir simvolu olduğu yönündə

* Xəzər Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı ixtisası üzrə doktorant;
ulviyya.abdulla1@gmail.com; ORCID ID: 0000-0003-4066-3080

birdəşməkdədir” [5, 9]. O.Ş.Gökyay mənbə vermədən belə bir rəvayət də danışır ki, Sultan Süleyman Qanuni taxta çıxdığı zaman qışları ziyarət edər, əsgərlərin şərbətini içər və içdiyi bardağı altunla doldurub onlara hədiyyə edər. Ayrılkən də əsgərlərinə “Qızıl Almada görüşərik” deyər. Bu deyim əsgərlərdə oxşar ideallarının canlanmasına səbəb olurdu. Çünki yeniçərlər arasında “Qızıl Alma” əfsanəsi çox yaygın olub “Dəstiyə kurşun atar, keçiyə qılınc çalar, Qızıl Almayadək gedərik” sözlərinin çox yayıldığından onların fədakarlıqlarını ifadə edər [5, 12]. Əgər belədirsə, Qızıl alma sözünün bu şəkildə ifadəsinin və hər hansı bir hədəfi göstərməsinin ilk mənbəyi olaraq görmək mümkündür. Məhz bu zamandan Qızıl alma Osmanlının Avropada önəmli şəhərləri fəth etməsinin bir işarəsi olaraq işlənmişdir. Vaxtilə adı çəkilən yerlərin Osmanlı tərəfindən fəth edilməsi də bunu deməyə əsas verir. Osmanlının divan şairlərindən bəzilərinin şeirlərində adı çəkilən bu simvol Övliya Çələbi tərəfindən də xatırlanmışdır. Lakin uzun müddət Qızıl alma simvolu unudulmuş, haqqında söhbət açılmamışdır.

Türkiyə ədəbiyyatında “Qızıl alma” ideali. Türkiyə araşdırıcısı Necati Gültəpə yazır: “Qızıl alma” söyləncələri XVI əsrdən XIX əsrin sonunadək dörd yüz il rəsmi tarixdən kənarında nağıl, hekayə, rəvayət və söyləm olaraq geniş xalq kütlələri arasında səssizcə davam edər. Toplumun yaddaşında bir xəyali qavram olaraq XIX əsrin sonlarında son böyük Turan dövləti olan Osmanlı çökərkən şairlər, filosoflar və yazarlar birdən-birə bu yarı xəyal, yarı gerçək ifadədən yenidən söz etməyə başladılar. Bundan ilk söz edən fikir adamı Ziya Göyölpdər” [9, 16].

Z.Göyölpin “Qızıl alma” poeması bir çox cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O zamanlar Ziya Göyölpin Qızıl alma şeiri bir ölkə, türk millətinin gələcəkdə gerçəkləşdirəcəyi bir ideal ölkəsi olaraq dəyərləndirilmiş, beləcə şair Ziya Göyölp I Dünya müharibəsi ərəfəsində, vaxtilə unudulmuş olan bu Qızıl alma simvoluna gətirdiyi izah, təmsil etdiyi Turan ideologiyasının bir təfsiri olaraq görülmüşdü [8, 19].

Z.Göyölpə yanaşı, demək olar ki, ondan cəmi bir neçə il sonra yazıçı Ömər Seyfəddinin (1884-1920) də Qızıl alma ilə bağlı hekayəsi dərc edilir. Yazıçı buna qədər özünün bir sıra milli hekayələri ilə tanınmışdı. Hətta bu hekayələrin dili sadə olmaqla həmin vaxt qaldırılan dil mübahisələrində sadəliyin tərəfində çıxış edirdi. “Qızıl alma neresidir?” hekayəsində isə ondan bir qədər əvvəl Z.Göyölpin qaldırdığı problemə bir qədər başqa yöndən yanaşırdı. Yazıçı bu hekayəsində Qızıl alma ideyasının yaranmasına və haradan gəlməsinə toxunur. 29 noyabr 1917-ci ildə “Yeni məcmuə”də çap olunmuş hekayədə Qızıl almanın harada olmasını Sultan Süleyman Qanununun dövrünə bağlayır. Bu yanaşma O.Ş.Gökyayın əvvəldə göstərdiyimiz münasibəti ilə yaxınlıq təşkil edir. Yəni O.Şaiq də “Qızıl alma neresidir?” sualına ünvanı Sultan Süleymanı göstərirdi. Hekayədə təsvir olunur ki, Sultan Süleyman həm xalq, həm də əsgərlər arasında “Qızıl almaya”, “Qızıl almaya” sözlərini çox eşitmişdi. Bu barədə xalq arasında rəvayət də dolaşırdı. Bu rəvayət Sultan Süleymana da çatır və o, divan dağıldıqdan sonra Qızıl almanın harada olması barədə

düşünür. Divanda hamı toplanmışdı. Onlar “Qaf dağına qədər arxanca getməyə hazır” olduqlarını bildirirlər. Bir dəfə tək oturduğunda yenə də Qızıl alma sözlərini eşidir. Bu sözləri ordu bir ağızdan deyirdi. Hətta son günlər bu sözləri sarayın iç bağçasında da eşitmişdi: “Kızılalma”ya... “Kızılalma” ya... sədalarını duyunca “Kızılalma”nın neresi olduğunu düşünməyə başlar və bu sorunun cavabını araşdırmaq üzere devletin ileri gelen görevlilərini çağırır. “Kızılalma neresi?” diye mırıldandı. Şarkta olsun, Garpta olsun, sefere çıxarkən askerlər hep “Kızılalma” ya... diye bağrışıyırdı. Bu narayı yeniçeri kışlalarında, sipahi ocaklarında, geçit resimlerinde, hətta İstanbulda, sarayın iç bahçesinde bile duymuştu. Kızılalma neresiydi?” [11, 161]. Sultan Süleymanı bu fikir çox düşündürür və yenidən divanın toplanılmasını istəyir. Divan üzvləri yenidən toplanmanın təşvişi içində bir araya gəlirlər. Bu zaman həmin sualı Sultan Süleyman onlara verir. Lakin onların heç birindən dəqiq cavab ala bilmir.

Sultan Süleyman Qızıl almanın hara olduğunu, bunu deyərəkən haranı nəzərdə tutduqlarını öyrənmək istədikdə müxtəlif cavablar eşidirdi. Bu cavablar arasında Roma, Vyana, Hind, Çin, Maçın, Qaf dağı və başqa yerlərin adı çəkilirdi. Padşah sədrəzəmi çağıraraq bunu söyləyənlərin hüzuruna gətirilməsini istəyir. Onları bir-birindən xəbərsiz padşahın hüzuruna gətirirlər. Padşah onlarda Qızıl almanın hara olduğunu xəbər aldıqda üçü də eyni cavabı verir: “Padşahımızın bizi götüreceyi yer...”. Padşah “Ora haradır?”, -deyə soruşduqda isə “Padişahımız bilir...”, -deyə cavab verirlər: “İskəndər Paşa üçüncüyü hüzuruna soktu. Bu geniş omuzlarına batarasının ucları düşən gənc bir bostançıydı.

- ...!

-Kızıl alma neresi?

-Atınızın gittiği yer... Padişahım!

-Orası neresi?

-Neresi olduğunu ancak padişahım bilir...

-....

Evet... Orası ne Hind, ne Sind, ne Çin, ne Maçın, ne Viyana, ne de Romaydı. Padişah hüzurundakılara:

-Gördünüz ya, dedi, üçünün de cavabında bir fark yok. Hakikat bir: “Kızıl elma” benim getmek istediğim yer, işte... Hakkın beni göndereceyi yer...” [11, 162].

Burada Qızıl alma motivi Z.Göyaldan fərqlənir; belə ki, əgər Z.Göyaldan Qızıl almanı xəyali bir məkan hesab edib, türkləri bu məkana doğru istiqamətləndirməyi hədəfləyirdisə, Ömər Seyfəddin Qızıl alma dedikdə, xalqın dili ilə “padşahın onları aparacağı yer” mənasını ifadə etdiyini göstərir. Eyni zamanda, Qızıl alma Sultan Süleymanı da düşünməyə vadar edir və məlum olur ki, bu ideya onu yeni hədəflərə doğru səsləyir: “Padişah birdən-birə “Hakkın kendisini göndereceği yeri” düşündü. Nihayet, bulunmaz Hak yolunun, hakikat yolunun gittiği Kızıl elma denen bu cennet kapısında Viyana, Roma, Hint, Sint, Çin, Maçın birtakım fani harabelərdən başqa bir şey miydi? Başımı salladı. Arkasına dayandı. İri siyah gözlerini ufalttı. İlahi, manevi bir zevkə varmış gibiydi!” [11, 167].Yazıçı burada həm də türklüyün daim bir hədəfi olduğunu

və bu hədəfi padşahın bəlirlədiyini, xalqın isə onun ardınca gedəcəyini göstərmək istəmişdir. Eyni zamanda, yazıçı xalq düşüncəsini burada önə çıxarır və Qızıl alma idealının xalq düşüncəsində tarixən özünə möhkəm yer etdiyini göstərir. Bununla belə, hər iki yazarın əsərində Qızıl alma türklərin gələcək ideali olaraq təsvir edilir.

Türkiyə ədəbiyyatında Qızıl alma mövzusunda yazanlardan biri də Aka Gündüzdür (1886-1958). Maraqlıdır ki, onun bu mövzuda bəhs edən “Möhtərəm qatil” pyesi də eyni zamanda yazılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, onun əsəri Z.Göyalpın poemasından sonra çap olunmuşdur. Ancaq əsərin epiqrafında müəllifin “Moskoslara harp elan olunmazdan evvel” yazması göstərir ki, əsər I Dünya müharibəsindən əvvəl yazılmasını göstərməyə də, baş verən hadisələrin müharibədən əvvəlki dövrü əks etdirdiyinin işarəsidir. Üç pərdəlik “Möhtərəm qatil” əsəri yazıldığı dövrdə populyar olmuş və səhnədə dəfələrlə göstərilmişdir. Əsərdə hadisələr Qafqazın Əcdad adlı kəndində baş verir. Doğan, Can, Yaqub, Şahin, Şeyx Şamil, Əskər, Çoban, Bir Köylü, İxtilalçı Köylülər, İxtilalçı Çetələr və başqa personajlar dövrün gerçəkliklərini əks etdirir. Bunlardan Doğan və Can Balkan müharibəsində vuruşmuş və qazi olmuşlar. Doğan həm də şikəst olmuşdur. Əsərdə Moskva buradakı türklərin düşməni olaraq təsvir edilir. Maraqlı cəhət Qafqaz türklərinin Moskvaya qarşı azadlıq, istiqlal savaşı aparmasındadır. Qafqaz türkləri addım-addım özünün istiqlalına doğru yol gedir və Moskva əsarətindən qurtarmağı ən böyük məqsədlərdən biri hesab olunur. Əsərin qayəsi də elə bundan ibarətdir:

Ey Türkoğlu! Silahların dolu mu?

Tuttuğun yol yolu mu?

Çözdü kader artık bağlı kolumu!

Sür git kardeş! Bu yol çıkar Turan`a!

Bütün Kafkas, nura, kana bulana! [2, 167-168].

Türkiyə araşdırmaçısı Abdullah Harmançı Aka Gündüzün bu əsərinin Z.Göyalpın əsəri ilə səsleşdiyi qənaətindədir: “Eserde birkaç defa tekrar eden bu şiir, Turan`a, Türklerin dünya üzerindeki istiklaline ve hakimiyetine işaret etmektedir. *Muhterem Katil*’in sonunda Türkler arzu ettikleri ihtilali gerçekleştirir ve Kızılelma için ciddi bir adım atılmış olur. Görüldüğü gibi, Aka Gündüz, bir tiyatro eserinde yer alan şiirinde, Kızılelma idealini Ziya Gökalp`ın yukarıda andığımız eserinde vurguladığı anlayış paralelinde dile getirmektedir” [1, 1476].

Türk ədəbiyyatında Qızıl alma motivinə bir də Yəhya Kamalın (1884-1958) “Gedik Əhməd Paşaya qəzəl” adlı şeirində rast gəlirik. Bu şeirin də I Dünya müharibəsi zamanında yazılması Qızıl alma motivinin bu dövrdə türklərin daha çox bir ideal uğrunda birləşməsini şərtləndirən amillərdəndir. Şeirdən görünür ki, şair burada Ömər Seyfəddinin hekayəsi üçün yazdığı rəvayətdən təsirlənmişdir. Bunu şeirin məzmunundan və rədifinin “qədər” sözü ilə bitməsindən də görmək olar:

*Çıktı Otranto`ya pürvelvele Ahmet Paşa
Tuğlar varsa gerektir Kızılelmâ`ya kadar
Ra`d-ı tekbîr kopup gitmelidir bank-i ezan
Dâr-ı küffârda meşhur kenîsâya kadar
Gark-ı nur olmalı iman-ı Muhammed`le frenk
Bu sefer Rim-papa`dan Hazret-i İsa`ya kadar
Olsun ilham edenin ruhuna bir tuhfe Kemal
Şehper açsun bu gazel Cennet-i Âlâya kadar [12, 71-72].*

Bu əsərdən sonra bir müddət Qızıl alma ideali ədəbiyyat üçün, necə deyirlər, arxa plana keçir. Bir də Qızıl alma motivi 30-cu illərinin başlarında Nihal Atsızın şeirlərində rast gəlinir. Görünür buna səbəb Türkiyənin yeni bir dönəmə qədəm qoyması olmuşdur. Ağır bir döndəndən keçən Osmanlı imperiyası dağılmış, onun yerində yeni bir demokratik Cümhuriyyət yaranmışdır. Nihal Atsız özünün “Türk gəncliyinə” (1931) şeirində yenidən Qızıl alma idealını ədəbi dövriyyəyə gətirməklə bu motivin ədəbi ömrünü uzatmış olur. Maraqlıdır ki, müəllif Qızıl alma idealından danışarkən üzünü türk gəncliyinə tutur və bununla onları bu ideal uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Şair şeir boyu türklərin tarixi birliyini vurğulayaraq Turana gedən yolun bu birlikdən keçdiyini demək istəmişdir. Türk gəncliyinin ideallarının Qızıl alma olduğunu bildirən şair onun uğrunda qılınc çalmağa və mübarizə aparmağa sövq edir:

*KIZIL ELMA uğrunda kılıç çekince kından,
Bahtiyarlık denen şey artık geçmez yakından.
Mesut olup gülmeyi sök, çıkar hatırandan.
Belki öldükten sonra bir parça güleceksin.
Yüz paralık kurşunla gider “HAYAT” dediğin;
“Tanrı yolu” uzaktır; erken kalk, sıkı giyin.
Yazık, bütün ömrünce o kadar özlediğin,
Güzel Kızılelma`na varmadan öleceksin [3, 74]*

Sonrakı dövrdə də müxtəlif türk şair və yazıçıları zaman-zaman Qızıl alma ideali və motivi barədə yazmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında “Qızıl alma” idealına müraciət. Turan idealının simvoluna çevrilən Qızıl alma ideali haqqında Türkiyə ədəbiyyatında geniş yazılmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda çox az yazılmışdır. İlk dəfə Qızıl alma motivi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında işlənmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan romantikləri türk ədəbiyyatından təsirlənmiş və türk romantizmi ilə həm mövzu, həm problem baxımından son dərəcə yaxın olmuşdur. Doğrudur, Azərbaycan romantiklərindən Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında Turan mövzusu müəyyən yer tutur. Lakin bu şairlərin yaradıcılığında Qızıl alma motivinin təsvirinə rast gəlinmir. Məlumdur ki, Cümhuriyyət dövründə poeziyada milli düşüncə və türkçülük elementləri yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Buna səbəb ictimai-siyasi həyatın dəyişməsi və Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazanması olur. Ancaq o da var

ki, Cümhuriyyət düşüncəsini yetişdirən və formalaşdıran amillərdən biri də məhz ədəbiyyat olur. A.Şaiqin XX əsrin əvvəllərindən millət, xalq, maarif istiqamətində yazılmış əsərlərində milli düşüncə başlıca yer tuturdu. I Dünya müharibəsi zamanı bu düşüncə bir qədər də ulusal səciyyə daşıyır. Onun “Fidan” (1914), “İrəli” (1914), “Dan ulduzu” (1914), “Simurg quşu” (1914), “Əsrimizə xitab” (1915) və s. şeirlərində ictimai prosesləri təsvir edirdi. “Simurg quşu” şeirində ananın oğlu ilə söhbəti verilir. Onun atası döyüşlərdədir. Oğul ananı əmin edir ki, hər şey yaxşı olacaq, atan qalibyyətlə qayıdacaq və Qafqazda yenə də səadət olacaq. “Əsrimizə xitab” şeirində də üstümüzdə dolayan qanlı buludların çəkiləcəyini ifadə edirdi.

Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlərdə isə vətənpəşilik, türkçülük, azərbaycançılıq və birlik mesajları verilir. “İki mücahid” (1918), “Türk ədəmi mərkəziyyət-“Müsavat”a ithaf” (1918), “Neçin böylə gecikdin” (1918), “Vətənin yanıq səsi” (1918), “Arazdan Turana” (1919), “Yeni ay doğarkən” (1919), “Unudulmuş parçalar” (1919) və s. şeirlərində sıx-sıx türkçülük vurğusu edilir, birlik və bərabərlik mesajları verilir. “Arazdan Turana” şeirində Azərbaycanı Turanın bir parçası hesab edir və yüz milyonluq türkün “yabancı əlləri” türk yurduna girməyə imkan verməyəcəyini bildirir. Şair burada ilk dəfə olaraq poeziyamıza Qızıl alma motivini gətirir. Doğrudur, bu motiv türk ədəbiyyatında olduğu kimi siyasi motivdə deyil, ancaq Qızıl alma ideali şairin Turan ideyasının bir parçası olaraq verilir:

- Annə, Turan elindən quruntulu bir xəbər
Gətirmişiz şu tasa, ürəyimizi həp dələr.
Girmiş sehirlər Qızıl alma bağına,
Qara quzğun uşuşmuş soluna və sağına.
Dərlər, dünya gözəlnin dizində yad başlar var,
Süzgün, bağın gözündə qan köpürən yaşlar var [5, 73].

Nəticə. Beləliklə, Qızıl alma motivinin XX əsrin əvvəllərində türk ədəbiyyatında yenidən ortaya çıxdığını görürük. Qızıl almanın tarixən mövcud olan Turan və turançılığın bir ideali olduğunu nəzərə almış olsaq, bu ideyanın ortaya atılmasının nədənləri aydın olar. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qızıl alma Turan ideologiyasının ayrılmaz bir tərkib hissəsidir və onun ədəbiyyatımızda meydana çıxmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. Siyasi proseslər Turan ideyasını şərtləndirmiş və Turan ideyası da Qızıl alma motivini ortaya çıxarmışdır. Xüsusilə Türkiyə ədəbiyyatında Qızıl alma motivinə üstünlük verilmişdir. Ziya Göyöl, Ömər Seyfəddin, Aka Gündüz, Kamal Yəhya kimi türk düşünürləri Qızıl alma motivinin ədəbiyyatda yer tutmasında böyük rol oynamışlar.

Nəticədə, “Qızıl alma” motivi Turançılıq, türkçülük ideologiyasında mühüm yer tutduğundan mühitin sənətkarlıq məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün də vacib mənbəyə çevrilir. “Qızıl alma” motivi zəngin türk ədəbiyyatı yaradıcılığında bir problem kimi tədqiq olunma zərurətində görünür və daha ciddi araşdırmaları aktuallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah Harmançı. Yeni Türk Edebiyatında “Kızılalma”. // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 5/3 Summer 2010
2. Aka Gündüz. Muhterem Katil. İstanbul: Zarafet Matbaası, 1914.
3. Atsız Nihal. Yolların Sonu. 5. bs.. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1997.
4. Gökalp Ziya. Kızıl Elma. İstanbul: Toker Yayınları, 2013, 192 s.
5. Gökyay Orhan Şaik. Kızılalma Üzerine. // Tarih ve Toplum, Ocak, Şubat, Mart, Nisan, S. 25, 26, 27, 28, (1986), s. 9-14.
6. Gökyay Orhan Şaik. DİA İslam Ansiklopedisi. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 559-561.
7. Göyalp Z. Qızıl alma (Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırın Ülviyyə Kərəmqızı) // Kərəmqızı Ü. Qızıl alma. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.126-144.
8. Göyalp Z. Türkcülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
9. Gültepe Necati, Kızılalma'nın İzinde. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007.
10. Kərəmqızı Ü. Qızıl Alma. Bakı: Elm və təhsil, 2015.-148 s.
11. Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri-Hikâyeler 2 (Hazırlayan: Hülya Argunşah). İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999
12. Yahya Kemal. Eski Şiirin Rüzgarıyla. 5. bs.. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.

«ЗОЛОТОЕ ЯБЛОКО» КАК СИМВОЛ ИДЕАЛА ТУРАНА И ТУРАНИЗМА

Ульвия А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема отражения Золотого Яблока в поэзии, одного из факторов, определяющих туранский идеал и туранизм тюркского мира. Золотое яблоко старо, как история Турана, но оно также отражает общее единство турок. Отражение «золотого яблока» в художественной мысли восходит к античности; Его различные символы встречаются в фольклоре, а также в исторических и художественных произведениях и легендах. В письменной литературе этот мотив в большей степени отражен в турецкой литературе и в некоторой степени в азербайджанской романтической литературе. В частности, в турецкой литературе предпочитали мотив Золотого Яблока. В связи с этим исследования по-прежнему имеют большое значение. Турецкие мыслители, такие как Зия Гёкалп, Омар Сейфадин, Ака Гундуз, Камаль Яхья, сыграли важную роль в мотиве Золотого Яблока в литературе. Цель исследования – определить форму, методы и историю обращения за золотом в турецком мире.

Ключевые слова: Туранский идеал, Золотое яблоко, символ Туранизма, поэтические источники

“GOLDEN APPLE” AS A SYMBOL OF TURAN IDEAL AND TURANISM

Ulviya A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article examines the problem of the Golden Apple's reflection in poetry, one of the factors determining the Turan ideal and Turanism of the Turkic world. The golden apple is as

old as the history of Turan, but also reflects the general unity of the Turks. The reflection of the “golden apple” in artistic thought dates back to antiquity; Its various symbols are found in folklore, historical and artistic works and legends. In the written literature, this motif is mostly reflected in Turkish literature, and to some extent in Azerbaijani romantic literature. In particular, the motif of the Golden Apple was preferred in Turkish literature. In this regard, research is still of great importance today. Turkish thinkers such as Ziya Goyalp, Omar Seyfaddin, Aka Gunduz, Kamal Yahya played an important role in the Golden Apple motif in literature. In Azerbaijani literature, Abdullah Shaig appealed to the motif of the Golden Apple and gave artistic life to this motif, which lived the ideal of Turan. The purpose of the study is to determine the form, methods and history of applying for gold in the Turkish world.

Keywords: Turan ideal, Golden apple, symbol of Turanism, poetic sources

UOT 82

RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ İKİNCİ DALĞASI:
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliş Ç.AĞAMİRZƏYEV*

Məqalədə İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranan ikinci dalğa rus mühacirlərinin ədəbi irsi, mühacirət ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri və mövzuları araşdırılır.

XX əsr boyu rus mühacirət ədəbiyyatının inkişafı, xarakterik xüsusiyyətləri, rus mühacirət ədəbiyyatı dalğalarının ideya-siyasi istiqaməti, ədəbi mübarizə metodları haqqında müqayisəli bəhs olunur, birinci və ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Rus mühacirət ədəbiyyatının ədəbi mübarizə metodları haqqında məlumat verilir, qeyd olunur ki, mübarizə üsullarından asılı olmayaraq, bütün inkişafı dövründə rus mühacirət ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyəti rus kimliyini, milli-mənəvi, tarixi dəyərlərini daşması olmuşdur. Mühacirət ədəbiyyatı əsas vəzifələri kimi mühacirətdə tarixi yaddaşı yaşatmaq, milli kimliyi qoruyub saxlamaqla nəsilər arasında əlaqənin qırılmamasına çalışmışlar. Mühacirət ədəbi düşüncəsində əsas məqsəd rus milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub yaşadılması, “rus milli ideyasına” xidmət etmək olmuşdur. Sovet ideologiyasının sıxışdırdığı rus milli ideyasının qorunub yaşadılması və inkişaf etdirilməsi onların tarixi missiyası kimi özünü göstərmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, həm rus ədəbiyyatşünaslığı elmində, həm də dünyada birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Açar sözlər: rus mühacirət ədəbiyyatı, ikinci dalğa rus mühacirət şair və yazıçılar

Giriş. XX əsr mühacirət şair və yazıçıların ideya-siyasi mübarizələrinin, onların bədii yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin aktual mövzulardandır. Bu mənada dünyanın mühacirət ədəbiyyatları içərisində rus mühacirət ədəbiyyatı həm öz zənginliyi, həm də dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə görə ən böyük ədəbi irslərdən hesab olunur. Dünya ədəbiyyatşünaslığında rus mühacirət ədəbiyyatı XX əsrin mənəviyyat və mədəniyyət fenomeni kimi qiymətləndirilir.

Mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmi üçün əhəmiyyəti rus mühacirət ədəbi irsinin Azərbaycanda resepsiyasının öyrənilməsi, eləcə də oxşar proseslərin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tədqiqi ilə əlaqədardır.

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru;
alish.ghamirzayev@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-5658-9211

XX əsr rus ədəbiyyatının ayrılmaz qolu, axını olan rus mühacirət ədəbiyyatının Azərbaycanda resepsiyasının, tədqiqi və tərcüməsinin, mühacir rus və Azərbaycan ədəbləri arasında əlaqələrin araşdırılması, Azərbaycan ədəbiyyatında rus mühacirət ədəbiyyatı meyilləri və interpretasiya problemlərinin öyrənilməsi Azərbaycan və Rusiya arasında mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların özəlliklərinin dərk edilməsi və mədəniyyətlərarası diləoqun inkişaf etdirilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Bütün keçmiş sovet xalqlarının mühacirət irsi kimi, rus mühacirlərinin ədəbiyyatı da SSRİ-nin dağılmasından sonra sistemli şəkildə araşdırılmağa, öyrənilməyə başlanmışdır. Bu istiqamətdə mühüm elmi nəticələr əldə edilmiş, samballı tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmiş, mühacir şair və yazıçıların əsərləri kütləvi tirajlarla nəşr olunaraq ədəbi dövriyyəyə buraxılmışdır. Lakin birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı az öyrənilmiş, bu ədəbi irs geniş tədqiq edilməmişdir.

Ümumiyyətlə, ikinci dalğa həm siyasi, həm tarixi, həm də ədəbi aspektdən rus mühacirətinin ən az öyrənilmiş mühacirət axınıdır. Avropada bu dalğanın öyrənilməsinə bir neçə araşdırma həsr olunmuşdur. İlk araşdırmanı Harvard Universitetinin professoru C.Fişer aparmış, tədqiqatının nəticələrini kitab şəklində çap etdirmişdir [1]. Daha sonra alman tarixçi İ.Hoffman “Vlasov ordusunun taleyi” [16], N.D.Tolstoy “Yalta qurbanları” [3], Y.Andreyeva “General Vlasov və rus azadlıq hərəkatı” [2], N.Bettel “Sonuncu sirr” [4], V.Ştrik-Ştrikfeldin “Stalinə və Hitlerə qarşı” [5] və s. tədqiqatlarda rus mühacirlərinin acı taleyindən, dünya müharibəsinin bu ziyalıların taleyinə vurduğu ağır nəticələrdən bəhs etmişlər.

Rusiyada isə ilk dəfə mövzuya L.K.Şkarenkov “Ağ mühacirətin aqoniyası” monoqrafiyasında [18] müraciət etmişdir. Sonralar D.Konstantinov və b.ının “Həqiqət axtarışında. İkinci mühacirətin yolları və taleləri” əsəri [8], “Rus azadlıq hərəkatının tarixinə dair materiallar” [11], G.Y.Tarlenin “Rusiyə mühacirəti 1940-1950-ci illərdə” əsəri [15] çap olunmuş, dövrü mətbuat orqanlarında rus mühacirətinin ikinci dalğasına həsr olunmuş məqalələr, az da olsa, işıq üzü görmüşdür.

İkinci dalğa mühacirət, həmçinin onun ədəbiyyatı bir çox hallarda “ağ mühacirət” adlandırılan birinci dalğa rus mühacirəti kimi əhəmiyyətli ola bilməmişdir. Bu da hər şeydən əvvəl, tarixi, ictimai-siyasi proseslərlə, ideologiyalar arasında gedən mübarizədən doğan şəraitlə və nəhayət, bu şəraitə uyğun olaraq mühacirlərə münasibət və onların fəaliyyət imkanları ilə bağlı idi.

Təqdim etdiyimiz məqalədə ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatına götürülən aspektlərdən nəzər salınmış, bu zəngin söz xəzinəsinin əsas xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə ikinci dalğa rus mühacirətinin yaranması və təşkilatlanması, ideya-siyasi istiqaməti, ədəbi mübarizə metodları araşdırılmış, rus mühacir ədəblərinin əsərlərinə müraciət olunmuş, bu ədəbiyyatın əsas mövzuları təhlil edilmişdir.

İkinci dalğa rus mühacirətinin yaranması. Məlumdur ki, İkinci Dünya

müharibəsi bütün dünyada kəskin siyasi, iqtisadi, sosial problemlər yaratmaqla insanların müəyyən səbəblərdən köç etmələrinə səbəb olmuşdur. Bu yeni mühacirət dalğası keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan xalqlar üçün ikinci mühacirət dalğası hesab edilir. Bu axın dünya müharibəsinin acı nəticələri və müharibədən sonra dünyanın dəyişən yeni siyasi mənzərəsi ilə birbaşa bağlı idi.

İkinci Dünya müharibəsi Avropanın siyasi mənzərəsini tamamilə dəyişəndən sonra kommunizm hərəkatı Avropanın böyük bir hissəsini öz nüfuzuna daxil etdi. Dünyada ikiqütblü sistem formalaşdı, Qərbin mübarizə apardığı, kökünü kəsmək istədiyi kommunizm liberal-demokratiya ilə bərabər qlobal ideologiya qismində öz təsdiqini tapdı. SSRİ-nin nasist Almaniyasının işğalından azad etdiyi ərazilərdə Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Bolqarıstan, Almaniya Demokratik Respublikası, Rumıniya, Yuqoslaviya kimi sosialist dövlətlər yaradıldı. Bu kəmərlər, SSRİ ilə Qərb arasında kordon rolunu oynamaqla yanaşı, kommunizmin Avropaya doğru irəliləməsi üçün meydana çevrildi.

Müharibə bitəndən sonra müxtəlif səbəblərdən xaricdə yüz minlərlə sovet insanı qalmışdı. Almaniya düşərgələrində məcburi əməyə cəlb olunmuş əsirlər, Rusiyanı kommunizmdən xilas etmək ümidilə Rusiya Azadlıq Ordusunun tərkibində almanlar tərəfdən Sovet İttifaqına qarşı döyüşənlər, Baltıqyanı ölkələrdə yaşamış, bu ölkələrin sovetləşdirilməsindən sonra Avropaya sığınmış mühacirlər dünyanın yeni siyasi bölgüsündə əks tərəfdə qalmışdılar. Bu insanlar sovet hakimiyyətinin təqib və təzyiqlərindən qorxaraq hər vəchlə SSRİ-yə dönməmək üçün qaldıqları ölkələrdə sığınacaq axtarırlar, kommunist hakimiyyətinə gizləndirilirlər. Məcburi şəkildə ölkələrinə qaytarılacaqlarından, sorğusuala çəkiləcəklərindən təşvişə düşərək mümkün qədər gizlənməyə, uzaqlara getməyə, Amerika ölkələrinə keçməyə çalışırdılar.

Rus mühacirətinin birinci dalğası ilə ikinci dalğanın xüsusiyyətləri arasında bəzi fərqləri aydın seçmək olur. Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, birinci dalğadan fərqli olaraq, ikinci dalğa mühacirlər nə sosial, nə mədəni, nə də vahid bir ideya ətrafında birləşmişdilər. Onların əksəriyyəti Almaniyanın «DP» (*DP — displaced person*) deyilən düşərgələrini keçmiş, təkcə maddi, fiziki sıxıntılarla deyil, bir insan kimi əsas hüquqları, mənəvi sarsıntıları ilə keşməkeşli həyat yaşamış insanlar idi. Əgər birinci dalğa mühacirləri məskunlaşdıqları ölkələr məmnunluqla qəbul edərək onların fəaliyyət göstərməsinə, yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır, bolşevizmlə mübarizə məqsədilə onların SSRİ-yə qarşı mübarizəsini dəstəkləyirdilərsə, ikinci dalğa mühacirlər bu taleni yaşamamışdır. Onları bir tərəfdən sovet hakimiyyəti təqib edir, geri qaytarıb sorğusuala çəkmək üçün çalışırdısa, digər tərəfdən, sığındıqları, gizləndikləri dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları da onlara etibar etmir, bütün fəaliyyətlərini izləyirdi. Bu mənada ikinci dalğa mühacirlərin həyatı və fəaliyyəti kifayət qədər mürəkkəb və çətin keçmişdir. Avropada getdikcə güclənən kommunizm təsirinin bəlasından qurtarmaq üçün əksər mühacirlər Amerikaya, daha uzaq və təhlükəsiz yerlərə üz tutmağa məcbur qalırdılar.

İkinci dalğa rus mühacirətinin daha bir xüsusiyyəti, rus mühacirətinə ənə-

nəvi xas olmayan milli tərkib idi. Daha dəqiq desək, ikinci dalğa mühacirlər təkcə rus deyil, ümumiyyətlə, sovet insanları idi, onların arasında digər millətlərin nümayəndələri də kifayət qədər təmsil olunurdu. Bu mənada ikinci dalğa rus mühacirətini birinci dalğa sovet mühacirəti kimi də qəbul etmək olar. Amma istənilən halda müharibədən sonrakı dalğanın üzvləri və tanınmış ziyalıları arasında ruslar üstünlük təşkil edirdi və nisbətən rus mühacirlər təşkilatlarına bilmişdilər.

Rus mühacirət təşkilatlarının fəaliyyəti. Kifayət qədər mürəkkəb tarixi şəraitdə, məhdud imkanlarla qürbət həyatının sarsıntılarını yaşayan mühacirlər, ilk növbədə, təqib və təzyiqlərdən qurtarmaq üçün mübarizə aparırdılar. Çünki mühacirətdə olan insanların əksəriyyəti məcburən SSRİ-yə deportasiya olunurdu. Yalnız müəyyən bir qisim mühacir çox böyük əziyyətlə gizlənə bilmişdi. SSRİ-yə dönmək təhlükəsindən, sovet təqiblərindən qoruna bilənlər daha sonralar, az da olsa, birləşərək öz mərkəzlərini yaratmağa başlayırlar. Əsas mərkəzləri Almaniyanın Münhen şəhəri olur. Avropanın bir çox şəhərlərində onlarla kiçik mərkəzlərini yaratsalar da, daima bir-biri ilə rəqabət aparan, qarşılıqlı ittihamlarla çıxış edən bu mərkəzlər birlikdə hərəkət edə bilmir, nəticədə fəaliyyətləri görünmürdü.

40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində rus mühacirətini birləşdirmək üçün cəhdlər edilir. Bu məqsədlə bir neçə qurultay, konfranslar keçirilsə də, bütün cəhdlər uğursuz olur. İstər müharibədən sonrakı dövrdə, istərsə də daha sonrakı illərdə ikinci dalğa rus mühacirətini birləşdirmək naminə atılan bütün addımlar heç bir nəticə vermir. SSRİ ilə, kommunizmlə mübarizə aparan ölkələr bu kiçik mühacirət təşkilatlarının birləşdirilməsi üçün bütün dəstəyi göstərsələr belə, nəticə əldə olunmur.

Məsələn, rus mühacirətinin bir qanad altında birləşdirilməsi üçün bütün səylərini əsirgəməyən Amerikanın dövlət və ictimai təşkilatları, xüsusilə də Bolşevizmdən Qurtuluş Komitəsi mühacirləri birləşdirmək cəhdlərinin nəticə verməyəcəyini qətiləşdirərək Rusiyanın milli birliyini dəstəkləmək yolundan imtina edir və milli müxtəliflikdən istifadə edərək milli separatçı təşkilatların fəaliyyətini dəstəkləmək yolunu seçir. Artıq 50-ci illərin ortalarında SSRİ-ni millətlərə parçalamaq kursu əsas hədəfə çevrilir. *“Amerika hökuməti və mühacir təşkilatlarını əlaqələndirən müəssisələr rus mühacir təşkilatlarından yalnız Rusiyanın parçalanması məsələsinə cavab verən, lazımsız müstəqillik nümayiş etdirməyənləri dəstəkləməyə və maliyyələşdirməyə başlayır”* [13]. Buna görə də, Amerikanın və əksər Qərb dövlətlərinin bu siyasəti rus mühacirlərinin aktiv siyasi fəaliyyət göstərən təşkilatlarının və siyasi xadimlərinin sayının azalmasına səbəb olur.

Rus mühacir təşkilatları arasında SSRİ tarixini və mədəniyyətini öyrənən Münhen İnstitutunun fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. SSRİ-dən mühacirət etmiş elmi işçilərin və mütəxəssislərin müstəqil korporasiyası kimi 1950-ci ildə yaradılan bu institutun əsas məqsədi SSRİ-ni hərtərəfli öyrənmək və aparıcıları tədqiqatların nəticələrini Qərb ictimaiyyətinə təqdim etmək idi. Əv-

vəllər bir çox mühacirlər institutun fəaliyyətində yaxından iştirak edir, Sovet İttifaqında gedən proseslər haqqında ciddi araşdırmalar aparırdılar. Lakin maliyyə sıxıntıları, təşkilatlanmanın zəif olması sonrakı illərdə institutun fəaliyyətinə çətinliklər yaradırdı. *“İnstitutun işinin özünəməxsusluğu və mürəkkəbliyi ondan ibarət idi ki, o, mahiyyətcə bütün dünyaya səpələnmiş mühacir elmi işçiləri birləşdirməli, onların tədqiqat işlərində dəstək göstərən rəhbər mərkəz olmalı idi. O, mühacir tarixində bənzəri olmayan bu tip ilk təşkilat olmalı idi”* [9]. İkinci dalğa rus mühacirətində xüsusi yeri ilə fərqlənən institutun üzvləşdiyi maliyyə çətinlikləri, həm də yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Amerikanın SSRİ-yə qarşı siyasətində onu millətlərə parçalamaq siyasəti yürütməsi onun öz missiyasını sona qədər yerinə yetirməsinə mane oldu. Amerika təşkilatları 1954-cü ildən institutun fəaliyyətinə nəzarəti ələ keçirdi. İnstituta maliyyə dəstəyinin göstərməsi onun fəaliyyətinin güclənməsinə şərait yaratsa da, o, öz missiyasını itirdi. Əgər institut öz fəaliyyətini mühacir mütəxəssislərin elm, fikir mərkəzi kimi qururdusa, Amerika təşkilatlarının asılılığına düşəndən sonra öz müstəqilliyindən məhrum oldu və daha çox siyasi xarakter almağa başladı. 1974-cü ildə bağlanana qədər institut bu formada fəaliyyət göstərdi.

Bütün bunlara görə, birinci dalğadan fərqli olaraq, ikinci dalğa rus mühacirət axını üçün təşkilatlanma, sovet ideologiyasına qarşı mütəşəkkil mübarizə aparmaq, vahid ideya ətrafında birləşmək kimi xüsusiyyətlər xas olmamışdır. İkinci dalğanın dünyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş nümayəndələri müharibədən sonrakı ilk illərdə, ümumiyyətlə, bir-biri ilə əlaqə saxlamır, hətta bir-birini rəqib kimi görür, qarşılıqlı ittihamlarla çıxış edirdilər. Bu da hər şeydən əvvəl, onların baş verən hadisələr haqqında informasiyalarının olmaması ilə bağlı idi. Ancaq zaman keçdikcə bu ziddiyyət aradan qalxır və bütün mühacirləri qarıbçilik, vətən həsrəti kimi xüsusiyyətlər nisbətən birləşdirirdi. Bununla belə, birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə ikinci dalğada bu xüsusiyyətlər belə zəif intişar edir.

Göründüyü kimi, dünyada baş verən tarixi, siyasi proseslər, SSRİ-dəki siyasi vəziyyət, dünyada gedən proseslər, xarici dövlətlərin SSRİ ilə münasibətləri, bunların nəticəsi kimi, mühacirətdə qalmağa məcbur olmuş sovet insanların münasibətin müxtəlif illərdə fərqli şəkildə ortaya çıxması mühacirlərin fəaliyyətinin inkişafına birbaşa təsir edir. Bütün bunlara görə, birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə, ikinci dalğa rus mühacirətinin dünya elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətində öz töhfələri ilə zəif görünür. Müharibədən sonrakı ilk illərdə daha çox görünməməyə, sovet təqiblərindən gizlənməyə çalışan mühacirlər daha sonrakı illərdə, Soyuq müharibənin təkan götürdüyü dövrdə siyasi proseslərin qurbanına çevrilməməyə çalışırlar. Bu da öz növbəsində rus ziyalı mühacirlərinin fəaliyyətinə təsirsiz ötürür.

Birinci dalğa mühacirləri sovet siyasi reallıqlarını qəbul etməmək, inqilabaqədərki mədəniyyətə bağlılıq, didərginlik taleyi və nostalgiya hissləri birləşdirirdisə, ikinci dalğanın nümayəndələri arasında belə hisslər yox idi. 20-ci illərin mühacirlərinin, demək olar ki, hamısı inqilab və vətəndaş müharibəsinin

odundan-alovundan keçmişdilər. 40-cı illərin mühacirlərinin isə bəziləri QULAQ taleyini yaşamışdı, (B.Şiryayev, N.Narokov, S.Maksimov kimi), bəziləri isə “keçmiş”lərinə görə özlərini “günahkar” bilib, gələcək taleyi üçün təşviş keçirirdilər.

Digər bir vacib məqam, birinci dalğa mühacirət illərində yenicə qurulan bolşevik hökuməti bütün gücünü daxildə proletar hakimiyyətinin qurulmasına səfərbər etmişdi, xarici ölkələrdə məskunlaşan ziyalıların təqib olunması, onların SSRİ-yə qaytarılmasına nail olması gücündə deyildi. İkinci dalğa mühacirət dövründə isə tamamilə fərqli şərait yaranmışdı. SSRİ dünyada güclü və qalib dövlət kimi söz sahibinə çevrilir, kommunizm Avropaya doğru yayılırdı. Sovet hökuməti ölkəyə qayıtmayanları güclü təqib edir, onları SSRİ-yə qaytarmaq üçün qüvvələrini səfərbər edir, hətta xarici dövlətlərə bir çox hallarda təzyiq göstərirdi. Məhz belə bir zamanda mərkəzləşmək, təşkilatlanmaq, dövrü mətbuat orqanları təsis etmək və s. kifayət qədər çətin idi. Əgər belə təşkilatlanma baş verirdisə belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi (Münhen İnstitutu), SSRİ-yə rəqib dövlətlərin siyasi təsir vasitəsinə çevrilməsi üçün hərəkətə keçilirdi.

Rus mühacirlərinin ədəbi irsi. Dünya tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, bütün müharibələr incəsənətdə, ədəbiyyatda dərin iz qoyur. Başqa sözlə, müharibələr tarix kitabları ilə yanaşı, ədəbiyyatda, incəsənətdə “yaşadılır”, təsvir olunur. Savaşların bəşəriyyətə vurduğu ziyan, insanların, millətlərin taleləri, ayrı-ayrı fərdlərin psixoloji sarsıntıları yaradıcılıq nümunələrində nəsilərə ötürülür. Bu baxımdan, İkinci Dünya müharibəsi, bəlkə də ən böyük bədii xəzinənin, zəngin incəsənət irsinin mövzusu olmuşdur. Dünya ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsi böyük bir mərhələni təşkil etmiş, uzun illər Avropa və sovet ədəbiyyatında bu bəşəri faciənin, onun nəticələrinin təsviri ana xəttə çevrilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi eyni zamanda yeni mühacirət ədəbiyyatları, o cümlədən ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatını yaratmış, bu ədəbiyyatın da başlıca mövzusu elə həmin müharibə olmuşdur.

Almaniya, Avstriya, Yunanıstan, İtaliya DP-lərindən keçən, min bir əzab-düzən mühacirlərin, təbii ki, hamısına öz yaşantılarını, düşüncələrini ifadə etmək qismət olmamışdır. Yalnız az bir qismi, sovet təqiblərindən sovuşmağı bacarmış şair və yazıçılar öz ədəbi yaradıcılıqlarını təqdim edə bilmişdir.

Bu gün ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyəti kimi təqdim etdiyimiz şair və yazıçıların az bir hissəsi müharibəyə qədər bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, əksəriyyəti isə məhz mühacirətdə ədəbiyyata gəlmişdir. Yeni ədəbiyyata gələnlərin isə böyük əksəriyyətinin müraciət etdiyi başlıca mövzu isə məhz müharibə, onun yaşatdığı sarsıntılardır. Onlar, əsasən, Avropa və sovet ədəbiyyatında qəlibləşmiş yanaşmalardan fərqli rakursdan müharibəni qələmə almış, faciəyə, onun yaratdığı sosioloji və psixoloji problemlərə daha içdən nüfuz etmiş, öz talelərində davam edən müharibənin təsvirini vermişlər. Bu təsvirlərə nə dünya, nə rus sovet, nə də birinci dalğa rus mühacirlərin yaradıcılığında rast gəlinir. Həm öz vətəninə, həm sığındığın ölkədə təqib olunmaq, hamının şübhə ilə yanaşdığı bir mühitdə yaşamaq üçün mübarizə aparmaq, hər an agent və ya vətən xaini kimi

yaxalanmaq qorxusu ilə nəfəs almaq, bütün bunlarla bərabər, insan talelərinin, mənəvi-psixoloji sarsıntılarının bu qədər fərqli təsvirini yalnız İvan Yelaqin, Nikolay Narokov, Vladimir Yurasov, Boris Filippov, Boris Şiryayev, Leonid Rjevski, Olqa Anstey və s. kimi mühacirlərin yaradıcılığında görə bilərik.

Bu baxımdan, ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin bədii təcrübəsi, ədəbi irsi kifayət qədər nadir ədəbiyyat hadisəsi olsa da, sovet hakimiyyəti illərində bu irs məqsədli şəkildə yetərinə öyrənilməmiş, tədqiq edilməmişdir. Yalnız SSRİ-nin dağılmasından sonra bu ədəbiyyat, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı araşdırmalara cəlb olunmağa başlanılmışdır. Ona görə də hələ tam öyrənilməmiş bu ədəbiyyat, onun nümayəndələri haqqında geniş oxucu kütləsi bugün də az məlumatlıdır.

Alman alimi V.Kozak ikinci dalğa rus mühacir ədiblərini belə xarakterizə edir: *“İkinci mühacirət o şəxslərə deyirlər ki, onlar İkinci Dünya müharibəsi zamanı Qərbə – əsasən Almaniyaya qaçmaq imkanından istifadə etmişdi, sonra isə, 50-ci illərin əvvəllərində əksəriyyəti ABŞ-a mühacirətə yollanmışdı. Birinci dalğadan fərqli olaraq, onlar Qərbi tanımırdılar. Baxmayaraq ki, onların çoxu sovet düşürgələrindən keçmişdilər və yalnız bir hissəsi Almaniyanın Sovet İttifaqı ilə mübarizəsini (Rusiyanın bolşevizmdən azad edilməsi ümidilə) dəstəkləyirdilər, mühacirət şəraitinin özü bu yazıçıların bugünkü Rusiyadakı taleyində əks olunur: ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatını araşdırmaq təşəbbüsləri, birinci və üçüncü dalğaya nəzərən zəifdir. Halbuki, bu dalğanın ədibləri müasir düşüncə tərzilə seçilir, rus ədəbiyyatı isə onlara nəhəng ədiblərin, o cümlədən Axmatova, Mandelştam, Qumilyov, Klyuev kimi şair və yazıçıların nəşrlərinin əldə olunmasına görə borcludur, onların kitablarının çapına isə ancaq 1985-ci ildən sonra başlandı. Nisbətən O.Anstey, İ.İlyinski, İ.Yelaqin, D.Klenovski, N.Morşen, N.Narokov, V.Sinkeviçin şeirləri tanınır”* [14]. Həqiqətən də, istər rus, istərsə də dünya ədəbiyyatşünaslıq elmində ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı olduqca zəif öyrənilmişdir. Birinci və üçüncü dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı ilə müqayisədə həm öz ölkələrində, həm də qürbətdə kölgədə qalan bu ədəbi irsin tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulur. Bu ədəbi irsin hərtərəfli tədqiqi həmin dövrün mürəkkəb tarixi şəraitinin dərinədən öyrənilməsi ilə yanaşı, elmi dövriyyəyə faktiki materialların gətirilməsinə də imkan yaradar.

Rus mühacirətinin ikinci dalğasının bütün bu mürəkkəb xüsusiyyətləri, heç şübhəsiz, mühacir şair və yazıçıların ədəbi yaradıcılığına da sirayət edir. Birinci dalğadan fərqli olaraq, ikinci dalğa mühacirlərin ədəbi fəaliyyəti bir çox aspektdən daha çətin görünür. Əgər birinci dalğa şair və yazıçılar yeni quruluşu qəbul etməyərək mühacirətə üz tutmuşdularsa və yaradıcılıqlarında da yeni bolşevik hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparır və onların bu mübarizəsi məskunlaşdıqları ölkədə böyük rəğbətlə qarşılansın, onlara şöhrət gətirirdisə, əsərləri dərc etdirilir, onların mübarizə aparması üçün, müəyyən mənada, şərait yaradılırdısa və s. bütün bunları ikinci dalğanın nümayəndələri üçün demək çətinidir.

Əvvəla ona görə ki, bu mühacirlər sovet quruculuğunda iştirak etmiş sovet insanları idilər və bir çoxu sovet ideologiyasına, sovet ideyalarının aliliyinə

inanmış və ona qulluq etmiş şəxslər idi. Onlar üçün sovet ideyalarına qarşı mübarizə aparmaq hələ vaxt alacaqdı. Buna görə də məskunlaşdıqları ölkələrin SSRİ-yə münasibəti onların dünyagörüşü ilə heç də həmişə üst-üstə düşmürdü.

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən, kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəb tarixi-siyasi proseslər dövründə rus mühacirət ədəbiyyatının ikinci dalğası özünü daha parlaq büruzə verə bilmədi. Amma bununla belə, bütün bu ziddiyyətlərə rəğmən, rus mühacirət ədəbiyyatı tarixində ikinci dalğa yeni bir mərhələ kimi özünü göstərə bildi. İkinci dalğada İqor Çinnov, İvan Yelaqin, Olqa Anstey, Yuri İvask, Boris Narçissov, İqor Çinnov, Valentina Sinkeviç, Boris Filippov, Leonid Rjevski, Dmitri Klenovski, Boris Morşen, Nikolay Norokov, Nikolay Morşen, Boris Şiryayev və s. kimi bir çox şair və yazıçılar özlərini bədii yaradıcılığa həsr etmiş mühacirlərdir.

İkinci dalğa ədibləri ilə bağlı diqqət yetirilməli daha bir vacib məqam birinci dalğanın nümayəndələrinin onlara dəstəyi ilə bağlıdır. Artıq mühacirətdə kifayət qədər tanınmış, dünya ədəbiyyatında imzaları ilə özlərini təsdiq etmiş birinci dalğanın nümayəndələri müharibədən sonra yeni mühacir şair və yazıçıları özlərinki hesab edərək dərhal onlarla maraqlanır, hətta kömək edirlər. Mühacir həyatı yaşamış rus və fransız yazıçısı Z.A.Şaxovskaya bu barədə yazır: *“1945-ci ildə öz tərkibinə görə həddən ziyadə müxtəlif, açıq-aşkar ziyalı təbəqəsinin üstün olmadığı ikinci mühacirət meydana gəldi. Birincidən sayına görə az olsa da, amma yenə də böyük idi. Yeni və qorxunc təcrübəyə sahib olan, Avropanın da qorxu və əzablarını yaşamış Stalin dövründə böyüyən və yaşamağı bacaran insanlar burdakı mühacir səciyyəli olmaqdan çıxmış ədəbiyyatın ilk əvəzediciləri oldular. Onlar yalnız burada şahidi olduqları haqqında açıq yaza bildilər. Dildə anaxronizmlərdən əziyyət çəkmədilər. Səslərinin çatdığı həmvətənləri onları çətinlik çəkmədən son doğmaları kimi qəbul etdilər. Onların az bir hissəsi “mifik” Rusiyanı xatırlayırdı (şairlərdən onu yalnız Klenovski xatırladı). Bu 58 yazıçının adı tanışdır: Markov, Narokov, Boris Filippov, Ulyanov, Berezov, hamısını saya bilməzsən, şairlərdən: Yelaqin, Morşen, Anstey. Bu mühacirətə düşmüş bizim Pribaltikadan köhnə tanışımız, sovet təhsili və tərbiyəsi görməmiş Çinnov və İvask və ya Xarbindən qaçmış Pereleşin və Praqadan, yaxud Yuqoslaviyadan başqaları.”* [12, 58-59].

Birinci dalğanın B.Zaysev, Teffi, G.Qazdanov, G.Adamoviç, G.İvanov kimi tanınmış ədibləri ikinci dalğanın gənc nümayəndələri ilə müntəzəm maraqlanırdılar. Məsələn, G.İvanovun V.Markovla yazışmaları N.Narokovun, N.Morşenin, İ.Yelaqinin tanınmasına səbəb olmuşdu və yaxud İ.Buninlə görüşü L.Rjevskinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdi. Digər bir misal, məhz birinci dalğanın tanınmış tənqidçisi R.Qul ikinci dalğanın nümayəndələri haqqında məqalələr yazmış, İ.Yelaqinin, N.Narokovun və L.Rjevskinin kitabları haqqında, S.Yurasovun hekayəsi, İ.Çinnovun şeirləri haqqında “Yeni jurnal”da məqalələr dərc etmişdir. İ.Odeyevçova N.Morşenin və B.Narçissovun yaradıcılığını dəstəkləmişdir [10]. R.Qul, G.Adamoviç, F.Stepun, İ.Odeyevçova İ.Yelaqini, N.Narokovu, S.Yurasovu, N.Morşeni dəstəkləmişdilər. L.Rjevski-

nin “İki ulduz arasında” romanı haqqında A.Stepun, İ.Bunin rəylər yazmış, əsəri yüksək qiymətləndirmişdilər. M.Koryakovun “Qəlbin azad olunması” romanına B.Zaysev ön söz yazmışdı.

Nisbətən əvvəlki mühacirlərin dəstəyini görən ikinci nəsil əsərlərini dövrü mətbuat orqanlarında nəşr etdirməyə başlayır. 1958-ci ildə isə Münhendə ikinci dalğa rus ədəbiyyatının inkişafını müəyyən edən şair və yazıçıların, demək olar ki, hamısının – İ.Yelaqin, S.Maksimov, D.Klenovski, L.Rjevski, O.İlinski, N.Narokov, B.Şiryayev, O.Anstey, B.Filippov, S.Yurasov, N.Morşen və V.Svenin əsərlərinin yer aldığı “Ədəbi mühacirət” antologiyası dərc olunur.

Ancaq yeni mühacirlərin əsərləri birinci dalğa mühacirlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə az çap olunurdu. Yeni mühacirlərin arasında əsasən İqor Çinnov və İvan Yelagin əsərləri daha çox dərc edilirdi. 1945-ci ildə Fransaya gədən İ.Çinnov burada G.Adamoviç, A.Remizov, İ.Bunin və digərləri ilə yaxınlaşdıqdan sonra onun ədəbi karyerasında yüksəliş başlayır. 1950-ci ildə ilk şeirlər toplusu – “Monoloq” kitabı çap olunur. Kitab haqqında yüksək tənqidi materiallar dərc edilir. İkinci dalğanın, demək olar ki, əksər tanınmış şairləri onun şeirlərinə rəylər yazırlar.

Və yaxud G.İvanov, R.Qulun İvan Yelaqinin əsərləri haqqında yazıları onun ədəbi yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Məhz birinci dalğa mühacirlərdən güc alan İvan Yelaqinin də şeirləri öz vətəndaşlarını məngənədə sıxan dövlət siyasətinə, proletar hakimiyyətinə yönəlmişdi. Günahsız yerə əzab-əziyyətə məruz qalan minlərlə insanın taleyi qələmə alınır. Minlərlə insanın qanı bahasına əldə olunan qələbənin xalqa heç bir xoş güzəran bəxş etmədiyinin digər mühacirlərdən daha əvvəl İ.Yelaqin dilə gətirirdi. O, “Səfillərin küləyi, dul qadınların küləyi” şeirində bunu ürək ağrısı ilə qeyd edir, Rusiyada əsən soyuq küləklərin dayanmadığını göstərirdi [6, 26]. Şairin yaradıcılığında sovet hakimiyyətinin, partiyanın ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə müdaxiləsi və təzyiqinə etiraz xüsusi yer tuturdu. O, felyetonlarında Stalin, Mikoyan, Xruşşov kimi partiya rəhbərlərinin sitatlarını verərək, bu fikirlər ətrafında proletar hakimiyyətinə, onun ədəbiyyata müdaxiləsinə istehza edirdi.

Qeyd edək ki, ikinci dalğanın ədəbiyyatında əsas rolu şairlər oynamışdır. Mühacir şairlərin əksəriyyəti isə yaradıcılığa siyasi şeirlərlə başlamışdır (İ.Yelagin “Amnistiya”, “Şeirlə siyasi felyetonlar. 1952-1959”, N.Morşen “Suiti”, “7 noyabr axşamı, V.Yurasovun A.Tvardovskinin “Vasili Tyorkin” poemasına variasiyası və s.). Onlar, hər şeydən əvvəl, sanki əvvəlki həyatlarından qalma mənəvi təzyiq və sıxıntılardan qurtulmağa, daha sonra isə öz ruhlarının və gerçəklərinin obyektiv və dərin fəlsəfi təsvirini verməyə məhkum idilər. Əgər Y.İvask, D.Klenovski kimi şairlər ilk əvvəllər torpaq, yurd sevgisini tərənnüm edən şeirlər yazırdılarsa, illər keçdikcə sosial mövzular, fəlsəfi fikirlər onların yaradıcılığına hakim kəsilir. Məsələn, İ.Yelagin “Oranın yollarında” (1947, 1953) toplusunda sosial-bioqrafik əsərləri toplanmışdısa, “Kainat zalında” (1982) toplusunda fəlsəfi əsərlər hakimdir. Və yaxud N.Morşenin “Suiti” kitabında (1959) sosial xarakterli şeirləri yer alırdısa, “Əks-səda və

güzgüylə” (1979) kitabında kosmoloji, “Səssiz torağay” kitabında (1996) isə lirik-fəlsəfi şeirləri toplanmışdır.

Poeziya ilə müqayisədə zəif görünmə də, ikinci dalğa rus mühacirətinin nəsrində də diqqət cəlb edən əsərlər çoxdur. Əgər birinci dalğanın nəsrində inqilabaqədərki Rusiya əsas mövzu kimi özünü göstərirdisə, ikinci dalğanın nəsrinin ana xətti müharibə ərəfəsində Rusiyada həyat, müharibə günləri və müharibədən sonrakı ilk illərin hadisələridir. Nəsr əsərlərinin əsas qəhrəmanları rus sovet ədəbiyyatından fərqli olaraq (həmin illər rus sovet ədəbiyyatının əsas qəhrəmanları sovet döyüşçüləri, arxa cəbhədə çalışanlar idi) qəhrəmanlar totalitar rejimin zülmünə boyun əyməyən ziyalılar, kolxoz təsərrüfatlarının fəaliyyətindən hiddətlənən kəndlilər, repressiyaya uğrayanlar idi. Sovet yazıçılarının qəhrəmanlıq mücəssəməsi kimi təsvir etdiklərini mühacirlər faciə olaraq təqdim edirdilər.

Mühacir yazıçıların yaradıcılığında bütün qəhrəmanlar üçün tipoloji olaraq ümumi cəhət ideoloji basqıların, qorxu və təşvişin dəf olunmasıdır. L.Rjevskinin “Bunkerdən olan qız” povestində, B.Filippovun “Kurt Perselin nəfəsli kapellasi”, “Xoşbəxtlik” hekayələri, B.Şiryayevin “Vanka qar fırtınası” povestində və s. qəhrəmanlar əvvəlcə iki qütb arasında iztirablardan, sınaqlardan keçirlər, onlar üçün sadə insanlara bədbəxtlik və səfalət, faciə və dəhşətlər gətirən faşizm ideyaları ilə Stalin totalitarizmi eynidir. İztirablardan keçərək mənəvi cəhətdən təmizlənmək mövzusu V.Yurasov, F.Panin, S.Maksimov, B.Filippovun yaradıcılığı üçün də xarakterikdir.

Sovet ittifaqına qayıtmayan mühacirlərə münasibətdə, hər kəs Vətənə dönməməyin günahını onların özlərində görürdü. Ancaq mühacirlər istər öz əsərlərində, istərsə də müxtəlif görüşlərdə sovet totalitarizminin insanları boğduğunu, mühacirətdə azadlığı dadan insanların öz vətənlərinə dönməməsinin səbəbi kimi proletar zülmünü hər vəchlə dilə gətirirdilər. Sovet zülmündən qaçmağa məcbur olduqlarını irəli sürürdülər.

Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı dövrün mühacir ədəbiyyatının ideoloji yükü məhdud olsa da, bəşəri, humanist dəyərlər baxımından zəngindir. Təkcə L.Rjevskinin “İki ulduz arasında” romanını və “...bizə işıq göründü” povestini buna misal göstərmək olar ki, bu epoxanın, rus xalqının həyatında mürəkkəb və faciəli mərhələ olan İkinci Dünya müharibəsinin fəsadlarını dərk edəsən. Bu əsərlərdə, həmçinin o dövrün mühacirət ədəbiyyatını səciyyələndirən estetik faktorları: süjet kolliziyaları, insan psixologiyasının ustalıqla ifadəsi, obrazlar sistemi, klassik rus ədəbiyyatı ənənələrinin yaşadılması, sovet ədəbiyyatında olduğu kimi, müharibə mövzusunun həssaslıqla təsviri və s. cəhətləri görmək olar.

Mühacirət ədəbiyyatının əsas mövzuları. Müharibədənsonrakı rus mühacirətinin yaratdığı ədəbiyyat da, birinci dalğada olduğu kimi, mövzu, janr və üslub baxımından rəngarəng və zəngin mətn külliyyatıdır. İkinci dalğa rus mühacir ədəblərinin fikir və duyğular aləmini, ictimai, fəlsəfi baxışlarını əks etdirən əsas məqamlara diqqət yetirsək, onların yaradıcılığında ən birinci mühaci-

bə, müharibədənsənə mühacirət həyatının məşəqqətlərini, sovet təqiblərindən qaçmaq cəhdlərini görə bilirik.

Müharibə mövzusu, hər şeydən əvvəl, vətənpərvərlik duyğusudur. Düşməyə qarşı mübarizə, xalqın, dövlətin müdafiəsi hər bir insanın əsas cəhətləridir. Bu mənada, müharibə rus mühacirlərinin taleyinə faciə, qəribçilik həyatı, öz ölkəsinin təqib etməsi kimi xüsusiyyətlər gətirsə də, onların yaradıcılığında müharibəyə bəşəri nifrətlə yanaşı, düşməyə nifrət, vətənin müdafiəsi, rus əsgərlərinin qəhrəmanlığı da yer alırdı.

Məlum olduğu kimi, hələ XIX əsrdə rus ədəbiyyatında müharibə mövzusunun iki ənənəsi vardır: birincisi, əsasını A.L.Bestujev-Marlinski və M.N.Zaqoskindən götürən lirik (romantik) ənənə və ikincisi, əsasını L.N.Tolstoydan götürən epik ənənə. Müharibədənsənə rus mühacir ədəbiyyatında müharibə mövzusunda epik ənənə ilə müqayisədə lirik (romantik) ənənə daha çox müşahidə edilir. İkinci dalğa rus mühacir ədəbiyyatında L.Rjevski, B.Filippov, V.Yurasov, F.Panin və s. kimi nasirlərin hekayə, povest və romanlarında epik ənənə yaşadıldıysa, İ.Çinnov, İ.Yelaqın, V.Yurasov və s. kimi şairlər daha fəal və məhsuldar olduqlarına görə, lirik ənənə daha parlaq bürüzə verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatında müharibə mövzusu əsas mövzulardan hesab olunmur. Baxmayaraq ki, birinci dalğa məhz Birinci Dünya müharibəsindən sonra doğulmuşdu, birinci dalğa rus mühacir ədəbləri müharibə mövzusunda az müraciət etmişdir. İkinci dalğa üçün isə, müharibə əsas mövzudur. Demək olar ki, bu, ikinci dalğanın bütün nümayəndələri üçün xasdır. Məsələn, İ.Çinnovun bütün poetik yaradıcılığı, demək olar ki, müharibə mövzusunda həsr olunub.

Ancaq rus kimliyi, Rusiyanın keçmiş, gələcək taleyi mövzusu, birinci dalğa ilə müqayisədə, tamamilə epizodik xarakter daşıyır. Bunu da, hər şeydən əvvəl, qeyd olunduğu kimi, ikinci dalğa mühacirlərin sosial mənsubiyyəti ilə bağlamaq lazımdır.

Mühacir həyatı, qəribçilik taleyi isə, birinci dalğada olduğu kimi, ikinci dalğada da əsas mövzulardandır. Mühacirlərin həyatı kifayət qədər ağır idi. Xüsusilə əsir düşərgələrindən keçmiş insanlar üçün sovet ideologiyasının, daha sonra isə sovet ədəbiyyatının “əsirlər yoxdur, yalnız satqınlar var” tezi mühacirlər üçün həm də mənəvi əzab, iztirab idi.

Bugünə qədər ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatına münasibətdə ikili baxış mövcuddur, bu da bilavasitə bu ədəbiyyatın uzun illər öyrənilməsi prosesinin çətinlikləri ilə bağlıdır. Çünki Stalin rejiminin satqınlar adlandırdığı bu mühacirlərin yaradıcılığına müraciət olunmamışdır. Halbuki, mühacirlərin heç də hamısı əsir düşmüş “satqınlar” deyildi. Buna görə də, mühacirlərin qəribçilik taleyində “satqın” damğası mənəvi-psixoloji travma kimi yaşanırdı. Təbii ki, bu sarsıntılar, “mən satqın, xəyanətkar deyiləm” hayqırtısı əsərlərə sirayət edir, bir çox hallarda isə həm də “mən qul kimi yaşamaq istəmirəm” etirazına çevrilirdi.

Məlum olduğu kimi, Yalta konfransında üç qalib dövlətin rəhbərlərinin

konfransında ingilis və amerikan təsir zonalarında qalmış sovet vətəndaşlarının SSRİ-yə təhvil verilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdi. Xüsusilə ingilis hakimiyyəti bununla sovet DP-sindən qurtulmaq istəyirdi. Həm SSRİ-nin, həm də amerikan və ingilis hakimiyyətinin rus mühacirlərə belə amansız münasibəti, onların məcburi reportasiyası mühacirlərə amansız günlər yaşatmışdır. V.Yurasov “Parallaks” romanında sovet əsirlərinin bu acı taleyini ustalıqla təsvir edir: *“Baraklarda insanlar qorxudan bozarmış halda gəzişirlər, gecələr sıxılırlar, venalarını kəsirlər, agentlərdən, gizli xəbərçilərdən qorxurlar, <...>, yuxuda boğulurlar. Qorxu onları boğur və onlar soyuq tər içində yuxudan dik atılırlar”* [19, 214]. Və yaxud Şiryayev “İtaliyada DP” əsərində sovet rejiminə məcburən verilməkdən yayınmaq üçün rus və belarusların bir çoxunun öz milliyyətlərini dəyişdiyini, özgə fəmilialar götürdüklerini təsvir edir [17].

İkinci dalğanın ədəbiyyatında rus keçmişi, rus kimliyi, rus həyat tərzini və mədəniyyəti mövzusu da birinci dalğanın ədəbiyyatı ilə müqayisədə geniş əks olunmuşdur. Mühacirlər nəinki rus keçmişi ilə qürrələnmiş, bir çox hallarda öz keçmişlərini gizlədir, həqiqi adları əvəzinə təxəllüslərdən, saxta pasport aldıklarına görə başqa adlardan istifadə edirdilər. Buna görə də bugün bir çox mühacir ədiblərin bəzən həqiqi kimliyini öyrənmək bəzi çətinliklər yaradır, onların təkə bioqrafiyasında deyil, avtobioqrafiyalarında da fərqlər özünü göstərir.

Yekun. Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, ikinci dalğanın ədəbiyyatı rus mühacir ədəbi prosesinə birinci dalğanın davamı kimi daxil olmuş, məhz buna biganə qalmayan birinci dalğanın nümayəndələri onları dəstəkləmişdir. Lakin ikinci dalğanın yaratdığı 50-ci illərin ədəbi mühiti birinci dalğanın ədəbi mühitindən kəskin fərqlənirdi. İstər əsərlərin ideoloji yükü, istər Rusiyanın gələcəyi problemi, istərsə də məskunlaşdıqları ölkələrin siyasi dairələrinin və ədəbi ictimaiyyətinin onlara münasibəti birbaşa mühacir ədəbiyyatının istiqamətinə təsir edirdi. Bu təsirlər bilavasitə birinci dalğa rus mühacirət nümayəndələrinin ikinci dalğa şair və yazıçılarının fəaliyyətinə münasibətinə də təsirini göstərirdi.

İkinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı bugün də tam, əhatəli, yetərinə tədqiq edilməmiş ədəbi irs olaraq qalır. Bunun səbəbləri təkə ideoloji xarakteri ilə deyil, həm də birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə onun zəif ədəbi-bədii dəyəri, həmçinin qəbul edilməsi stereotipləri ilə bağlıdır. Bir sıra ayrı-ayrı mühacirlərin yaradıcılığı nisbətən geniş öyrənilsə də, ədəbiyyatşünaslıq elminin obyektini kimi tədqiq olunsada, bütövlükdə ikinci dalğa rus ədəbiyyatının sistemləşdirilməsinə, onun poetikasının, stillərinin, istiqamətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinə az rast gəlinir. Hətta ədəbiyyatşünaslıq dərsləklərində də ikinci dalğanın ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında yalnız ümumi məlumat verilir, ona birinci və üçüncü dalğa ilə müqayisədə az yer ayrılır. Sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində ikinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməməsi, rus ədəbiyyatşünaslığında az öyrənilməsinin nəticəsidir ki, ikinci dalğa rus ədəbiyyatının Azərbaycanda resepsiyası məsələləri aktual olaraq qalır.

ӘДӘБИҢҢАТ

1. Fischer G. Soviet Opposition to Stalin: A Case Study in World War 2. Cambridge: 1952.
2. Catherine Andreyev. Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigre Theories. Cambridge University Press, 1987.
3. Nikolai Tolstoy. Victims of Yalta. London: Hodder and Stoughton, 1977.
4. Nicholas Bethell. The Last Secret. London: Stenvalley Press, 1974.
5. Wilfried Strik-Strikfeldt. Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941-1945. London: Macmillan, 1970.
6. Иван Елагин. Ты, мое столетие!: Стихи. Мюнхен: 1948 г.
7. Ковалевский П. Е. Зарубежная Россия 1920–1970. – 1-е изд. Н.Новгород: Чёрная Сотня, 2019.
8. Константинов В. и др. В поисках истины: Пути и судьбы второй эмиграции // Сб. статей. Москва: 2003.
9. Константинов Д.В. Через туннель XX столетия // Материалы к истории русской политической эмиграции Вып. III. Москва: 1997.
10. Литература второй волны русской эмиграции. 10 Август 2013 // https://www.bfro.be/ru/literatura-vtoroj-volny-russkoj%20emigracii.html?cmp_id=86&news_id=9288. 07.12.2021
11. Материалы по истории Русского освободительного движения 1941 - 1945 гг. // Сб.ст., док., воспоминаний. Вып. 1 / Под общей ред. А.В.Окорокова. Москва: Грааль, 1997.
12. Одна или две русских литературы? / Международный симпозиум, созданный факультетом словесности Женевского университета и Швейцарской академией славистики Женева, 13-14-15 апреля 1978. Женева: Editions L'Age D'Homme, 1978.
13. Попов А. В. Фонд Н. А. Троицкого в ГА РФ. Опыт архивного обзора / Материалы к истории русской политической эмиграции. Вып. 1. Москва: ИАИ РГГУ, 1994.
14. Русская литература XX века после воссоединения: обретения и проблемы. Заочный «круглый стол» // Сайт «Литературный каталог» <http://litcatalog.al.ru/> - 07.12.2021
15. Тарле Г.Я. Российская эмиграция в 1940 - 1950-е годы // Россия и современный мир, 1999. № 3 (24). с. 108-129.
16. Хоффманн Й. История власовской армии / пер. с нем. Е. Гессен / под общ. ред. А. И. Солженицына. Paris: YMCA-PRESS, 1990.
17. Ширяев Б. Ди-Пи в Италии. Записки продавца кукол. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.
18. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. 3-е изд. Москва: 1987.
19. Юрасов В. Параллакс. Нью-Йорк: 1972.

ВТОРАЯ ВОЛНА РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЗАРУБЕЖЬЯ: СТАНОВЛЕНИЕ И ГЛАВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Алиш Ч.АГАМИРЗОЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается литературное наследие русских эмигрантов второй волны, возникшее после Второй мировой войны, основные особенности и темы эмигрантской литературы.

Дано сравнительное описание развития русской литературы зарубежья на протяжении XX столетия, её характерных черт, идейно-политической направленности отдельных волн русской литературы зарубежья, раскрыто своеобразие методов литературной борьбы, а также выявлены сходства и отличия русской литературы зарубежья первой и второй волн. В научной работе также приводятся сведения о методах литературной борьбы русских литераторов-эмигрантов, отмечается, что, независимо от методов борь-

бы, главной особенностью русской литературы зарубежья на протяжении всего периода её развития было то, что она несла в себе русскую самобытность, национально-нравственные, исторические ценности. В качестве основных задач литераторы-эмигранты стремились сохранить историческую память, национальную идентичность и не допустить разрыва связей между поколениями. Главной целью в эмигрантской литературной мысли было сохранение русских национально-духовных ценностей, служение “русской национальной идее”. Их исторической миссией было сохранение и развитие русской национальной идеи, целенаправленно подавленной советской идеологией.

В статье отмечается, что в русской, да и мировой литературоведческой науке, русская литература зарубежья второй волны изучена сравнительно недостаточно, чем русская литература зарубежья первой и третьей волн.

Ключевые слова: русская литература зарубежья, русские эмигрантские поэты и писатели второй волны

SECOND WAVE OF RUSSIAN EMIGRATION LITERATURE: ORGANIZATIONAL AND PRINCIPAL CHARACTERISTICS

Alish Ch.AGAMIRZAYEV

SUMMARY

The article examines the literary heritage of the second wave of Russian emigrants, the main features and themes of emigrant literature that emerged after World War II.

Over the course of the 20th century, the development of Russian foreign literature, its features, the ideological and political orientation of the waves of Russian foreign literature, the methods of literary struggle, the similarities and differences between the first and second waves of Russian emigration are compared. emigration literature is shown. Information is provided on the methods of literary struggle of Russian emigrant writers, it is noted that, regardless of the methods of struggle, the main feature of Russian foreign literature throughout its development was the bearing of Russian self-consciousness, national-spiritual, historical values. Emigrant writers sought to preserve the historical memory in emigration, preserve their national identity and not break the link between generations as their main task. The main goal of emigre literary thought was the preservation of Russian national and moral values, serving the "Russian national idea". The preservation and development of the Russian national idea, suppressed by the Soviet ideology, proved to be their historical mission.

The article notes that the literature of the second wave of Russian emigration has not been sufficiently studied in comparison with the first and third waves both in the science of Russian literary criticism and in the world.

Keywords: russian emigration literature, second wave russian emigration poets and writers

TARİX

UOT 94 (575.4); 94"16/18

МАХТУМКУЛИ ФРАГИ – ПОЭТ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУШИ

Санубар А.ИСМАЙЛОВА *

Как и другие народы всего мира, народы Центральной Азии имеют культурное богатейшее наследие.

Изучение культуры средних веков – это еще один шаг к исследованию принципов генетических и контактных связей народов тюркского мира. Надо отметить, что культура народов, населявших Центральную Азию, послужила фундаментом для культуры тюркских народов, в контексте общемировой цивилизации. Именно из этого мы исходим при изложении этой темы, ибо в этом видим актуальность.

В научной статье на основе фактических материалов дается возможность кратко познакомиться с произведениями тюркской классической поэзии в лице великого поэта и мыслителя туркменского народа Махтумкули Фраги, который является гордостью и славой национальной туркменской литературы.

Ключевые слова: Махтумкули Фраги, туркменская культура, культура тюркских народов

Введение. История народов Центральной Азии в прошлом тесно переплелась на сложных и болезненных путях их культурного развития. Несмотря на нападение многих иноземных захватчиков, эти народы, имеющие древнюю общую культуру, сохранили и приумножили свое культурное наследие. Знаменитые мудрецы тюркских народов Центральной Азии в далеком прошлом делали важнейшие научные открытия и пополняли своими замечательными творениями сокровищницу общечеловеческой культуры и науки. Несколько столетий отделяет нас от того времени, когда жил и творил великий поэт, преобразователь туркменского литературного языка Махтумкули Фраги.

Творчество поэта. По традиции поэзии Махтумкули выбрал себе псевдоним Фраги (разлученный), потому что он в зрелом возрасте поте-

* Бакинский Государственный Университет, доцент Исторического факультета, д.ф.н.; sanubarismailova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-6325-3492

рял своих родных. Великий поэт туркменского народа своим блестящим поэтическим наследием оставил теплые чувства в душе каждого человека.

Годы рождения и смерти предположительные, т. е. он родился в конце 1720-х гг. либо в начале 1730-х гг., когда туркменский народ еще не был единой нацией. По этому поводу поэт писал: «Самый большой враг народа – разрозненность, необходимо объединение всех племен, служение одной цели, а за образование единой туркменской нации, сильной и несокрушимой туркменской державы надо бороться – только тогда судьба туркмен будет счастливой» [1, 10].

Поэзия народного поэта многожанровая. Героические темы, легенды и предания туркменского народа, любовь к родине, любовные лирики занимают в его творчестве особое место, которое и в нынешний период имеет свою популярность.

Он поэт вечности. Причина в том, что его творчество проникало в душу каждого читателя. Он был настоящим патриотом своей Родины, своего народа. Основным направлением его работы было стремление к объединению туркменских племен, которые жили в разрозненно. Поэт выступал против эксплуатации бедняков помещиками и считал простых людей основными носителями идей гуманизма и человечности [10, 427]. И это горячая любовь всегда отражалась в его произведениях. Веселым и ключевым в его творчестве является «Будущее Туркмении», где в поэтической форме раскрыты категории – Гражданин и Патриот.

Здесь Братство – обычай,
и Дружба – Закон
Для славных родов и могучих племен,
И если на битву народ ополчен,
Трепещут враги перед сынами Туркмении [4].

Поэт, сказав «есть у меня болезнь от страны, времени», указывает причину своей болезни, сердечной боли:

Разграблен город души, пришло войско со знаменем,
Не знаю, решит ли он судьбу родины этой?

А вопросе объединения туркменского народа, создания государства Махтумкули пишет:

В единстве – сила туркмен нерушимая,
Одолеют могучие реки, и Нил иссушат они мощью своею,
Единой стране нам пристало служить отныне

Поэт, призывая туркменские племена к единению и борьбе против сурового врага, восхвалял отдельных исторических личностей, например по случаю смерти таких туркменских ханов, как Човдур-хан и Довлетали. Оба они – богатыри, погибшие в борьбе по защите народа от внешних врагов:

Човдур-хан, зеница ока моего, крылья души заветной,
Погиб, и мечется душа моя в силках печали,

Герой среди гекленов, защитник своего народа,
Покинул жизнь земную, скорбь внушив всем нам [2, 3].

Патриотическая тема находит отражение во многих других произведениях Махтумкули, например стихотворении – «Гурген», «Птица счастья», «На чужбине», «Нашествие», «В один поток», «Желание» и т. д.

Основная линия его произведений – стремление к объединению малочисленных туркменских племен. Главной мечтой жизни Фраги было видеть свой народ объединенным, забывшим вражду и, разумеется, свободным от иноземного ига, эту главную миссию он видел в своих творениях:

Единой семьей живут племена,
Для тоя расстелена скатерть одна,
Высокая доля Отчизне дана,
И тает гранит перед войсками Туркмении [5].

Это стихотворение явился гимном для туркменского народа в XVIII-XIX вв.

Махтумкули – поэт лирики, поэт человеческой души. Он продолжал свое обучение в медресе Шергази-хана в Хорезме, в котором обучались те, кто был отмечен ханской милостью. Узнав о смерти своего отца, в 1760-ом году поэт вернулся на родину. Там в родном селении у него была любовь по имени Менгли. Девушку выдали замуж за другого человека, семья которого смогла заплатить требуемый калым. Любовь к Менгли он пронес через всю жизнь – ей посвящено много стихов. Вот как описывает поэт глаза Менгли:

Живую душу погубили
Два палача – твои глаза;
Опять немилостивы были,
Как два бича, твои глаза.

Горит Фраги, а в горном стане
Царит смятенье: здесь, в Туране,
Поют не бога мусульмане,
А два луча – твои глаза [7].

Он познал не только горечь расставания с родной землей, но и «отлучение» от возлюбленной.

У поэта была непростая личная жизнь. В первом браке он познал семейное счастье, но оно было недолгим: смерть жены ввергла его в отчаяние. О разлуке с первой супругой точно свидетельствуют строки поэта «Разлучившись первой женой, понимаю, не станешь мудрецом». Затем в жизни поэта начинается период вдовства, оставивший в его жизни неизгладимый след:

Горемычная, иди ко мне горем делиться,
Вдовство поранило и мое сердце [6].

Проходит время, в молодом сердце начинает просыпаться стремление к жизни. В этот период он встречается Менгли, которая стала не только безумной любовью его сердца, но и поэтической музой. Потомкам остались поэтические любовные излияния «Разлученного».

Любовь, как вздох, как трепет ветерка,
Едва коснувшись – снова далека.
И все острее, и все светлей тоска,
О прошлом счастье мне скорбеть пришлось.

Махтумкули, по воле волн плыви,
Нет берегов, страдалец, у любви,
Друзей на помощь больше не зови,
Рабом любви мне умереть пришлось [12].

В древности о такой любви, которую пронес через всю жизнь Махтумкули к Менгли, слагали романтические дастаны. Личная драма повлияла на мировоззрение и творчество поэта, который стал разлученным.

Я один. В песках пустыни
Потонул мой взгляд. О горе!
Для чего ты стрелы мечешь?
Ранен твой Фархад. О горе!

Ты мне сердце истерзала,
В жилах-желчь и яд. О горе!
Ослепленные надежды
По ветру летят. О горе! [13, 474].

Как видно из примеров, в туркменской литературе XVIII века в литературу вошел конкретный образ возлюбленной. В литературе суфизма страсть, любовь была связана с Богом. Даже любовь героев в таких часто встречающихся сюжетах, как «Лейли и Меджнун», «Юсуф и Зулейха» рассматривали в этих рамках. Но Махтумкули вышел из этих рамок. Но это не значит, что поэт не следовал классическим направлениям литературы суфизма, а вводит реализм в литературу.

Любовь к Менгли – не единственная трагичная страница в жизни поэта. Еще одним ударом была гибель двух старших братьев, которые были участниками посольства к могущественному властителю Ахмедшаху-они попали в плен. Тоска по братьям нашла отражение во многих стихах:

Брат Абдулла – зеница ока –
Исчез. Мамед-Сапа далеко.
Я покравительство пророка,
Глотая слезный жар, ищу [12].

Позже Махтумкули женился, он очень любил двух своих сыновей, Сары и Ибраима; но мальчики умерли когда одному было 12, а другому 7 лет.

Махтумкули, от слез больной,
Взывает: жальтесь надо мной!
По воле рока в час дневной
Какая темнота настала!

После 1760 года до смерти Махтумкули совершил путешествие на полуостров Мангышлак, в Астрахань, по территории нынешнего Азербайджана и странам Ближнего Востока.

Заключение. Основываясь на традициях основоположника туркменской классической литературы Махтумкули, мастера слова, воплотили в своих произведениях характерные черты того времени своего народа-любовь к родине, свободолюбие, гостеприимство, верность, дружба и т. д. [9, 250]. Говоря о большом вкладе великого поэта, преобразователя туркменского литературного языка Махтумкули, надо отметить, что ученые продолжают изучать его жизнь и творчество, потому что еще много нераскрытых страниц. Творчество поэта отражает общечеловеческие жизненные проблемы. Именно по этой причине его прекрасные стихи были переведены и переводятся на десятки языков мира.

Из литературных источников мы знаем, как Европа открыла для себя туркменского поэта. Первые сведения о нем стали появляться там в сер. XIX в. Венгерский востоковед, профессор Будапештского университета А. Вамбери в 1879 году издал 31 стихотворение и 9 отрывков из его произведений в арабской графике, а также перевел их на немецкий язык. А. Вамбери подчеркнул: «Махтумкули представляется как чудотворец, который постиг все книги, все науки мира. Книги его еще долго будут занимать у туркмен первое место после Корана» [11, 309].

Ф. Бакулин, который побывал в Гургене перевел двух стихотворений на русский язык в 1872 году [14].

Биография Махтумкули достаточно изучена, известна, и сегодня идет научный поиск его судьбы. И главное, что из имеющейся историографии, источниковедения мы можем сделать вывод, что его семье и ему самому были присущи трудолюбие и профессионализм. Махтумкули в значительной мере изменил туркменский поэтический язык, сблизив его с родной речью, он первый туркменский поэт, принимавший в поэзии гошгы в качестве совной формы стихожления.

Плодотворным в отношении изучения творчества великого поэта стал XX век. Его роль в туркменской литературе, огромный вклад в истории туркменского народа в развитии нации неоценим! Как отметил Президент Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов - «Опоэтизированный мир Фраги впитал в себя формировавшуюся на протяжении тысячелетий философию туркменской нации, мелодии народной души и стал подлинным оплотом негибаемой воли туркмен» [8].

Куда бы дороги туркмен ни вели,
Расступятся горные кряжи земли.

Потомкам запомнится Махтумкули,
Поистине, станет устами Туркмении [3].

Надо отметить, что 18 Мая объявлен государственным праздником
Днем поэзии. Месяц носит имя Махтумкули.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Г. Неугасимый свет очей Махтумкули Фраги ... // Газета «Каспий», Баку, 2018 г. 1 декабря, с. 10.
2. Аширов А. К 290- летию Махтумкули Фраги. // <https://www.turkmenistan.ru/articles/39578.html> - дата доступа 06. 05. 2021
3. Бердымухамедов Г. Единство народа – великое чудо. // Литературная газета, Ашхабад, 2014, 14 мая. с. 12
4. Будущее Туркмении (Махтумкули /Тарковский)
[https://wikilivres.ru/%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%83%D1%89%D0%B5%D0%B5_%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9C%D0%B0%D1%85%D1%82%D1%83%D0%BC%D0%BA%D1%83%D0%B%D0%B8/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://wikilivres.ru/%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%83%D1%89%D0%B5%D0%B5_%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_(%D0%9C%D0%B0%D1%85%D1%82%D1%83%D0%BC%D0%BA%D1%83%D0%B%D0%B8/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) - дата доступа 7.11.2021.
5. Единство народа-великое чудо // Литературная газета. <https://lqz.ru/article/-19-6462-14-05-2014/edinstvo-naroda-velikoe-chudo/> - дата доступа 18. 05. 2021
6. Махтумкули Фраги – целитель человеческой души.
https://www.btcic.org/index.php?option=com_content&view=cateqories&id=445&Itemid=1306&lang=ru - дата доступа 04. 05. 2021
7. Махтумкули (Фраги) - Глаза Менгли. // <http://lib.liim.ru/creations/m.-104/m-104-40.html> - дата доступа 7. 11. 2021
8. Махтумкули-гордость и слава национальной туркменской литературы // <https://www.trend.az>turkmenistan> - дата доступа 7. 11. 2021
9. Мехтиева Н. Дж. История тюркских народов (на азерб. яз). Баку: Адильоглы, 2003 г, 330 с.
10. Мухтарова А. И. История тюркских народов (на азерб. яз.). Баку: Адильоглы, 2010, 446 с.
11. Осмысление судьбы и творчества Махтумкули. // <https://mysl.kazqazeta.kz>news/3227/> -дата доступа 01. 05. 2021
12. Родное слово. Махтумкули Фраги. // <https://souzpisatel.ru/maxtumkuli-fraqi/> - дата доступа 06. 05. 2021
13. Тарковский А. Стихотворения, Поэмы, Переводы. М.: Художественная литература, 1982, 739 с.
14. Ягмурова Мяхри. Тот самый миг, когда сливаются воедино души поэтов. // <https://orient.tm/tot-samyj-miq-koqda-slivajutsya-voedino-dushi-poetov/> -дата доступа 06. 05. 2021

MƏHTİMQLU FƏRAQİ – İNSAN RUHUNUN ŞAİRİ

Sənubər A.İSMAYILOVA

XÜLASƏ

Orta əsrlər mədəniyyətinin öyrənilməsi, türk dünyası xalqlarının genetik və təmas əlaqələri prinsiplərinin öyrənilməsinə yönəlmiş başqa bir addımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Asiya xalqlarının mədəniyyəti qlobal sivilizasiya kontekstində türk xalqların mədəniyyətinin təməli rolunu oynamışdır, belə ki, mövzunun aktuallığı buradan irəli gəlir.

Zəngin materiallara əsaslanan elmi məqalədə milli türkmən ədəbiyyatının qururu və şöhrəti olan türkmən xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı vurğulanır.

Açar sözlər: Məhtimqulu Fəraqi, türkmən mədəniyyəti, türk xalqlarının mədəniyyəti

MAGTYMGULY PYRAGY – POET OF THE HUMAN SOUL

Sanuber A.ISMAYILOVA

SUMMARY

The study of the culture of the Middle Ages is another step towards the study of the principles of genetic and contact ties of the peoples of the world. It should be noted that the culture of the peoples of Central Asia served as the foundation for the culture of the Turkic, in the context of the global civilization. This is where we see the relevance of the topic. The scientific article, based on rich materials, highlights the work of the great poet and thinker of the Turkmen people Magtymguly Pyragy, who is the pride and glory of the national Turkmen literature.

Keywords: Magtymguly Pyragy, the culture of the turkmen, the culture of the Turkic

UOT 94 (479.24)

**АНТИСОВЕТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ПАРТИИ «ИТТИХАД» В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА****Ситара О.МУСТАФАЕВА***

В статье исследуется подпольная деятельность партии «Иттихад», вставшей вместе с партией «Мусават» во главе национально-освободительного движения азербайджанского народа после установления советской власти в республике. Главной целью партии «Иттихад», сумевшей создать свои отделения почти во всех уездах Азербайджана, было: объединить все мусульманское население страны, подготовить и совершить вооруженное восстание против советской власти. К середине 1920-х годов карательные органы большевиков смогли уничтожить в Азербайджане все оппозиционные партии и организации, но иттихадисты продолжили антисоветскую деятельность.

Ключевые слова: Азербайджан, партия «Иттихад», борьба против советской власти

Введение. Проблема, связанная с антисоветской деятельностью политических партий после оккупации Советской Россией в апреле 1920 года территории Азербайджанской Демократической Республики (АДР), не теряет своей актуальности и сегодня. В начале XXI века, так как большевики, пришедшие к власти на Южном Кавказе, заложили основы, существующих в регионе территориальных конфликтов, которые по сей день продолжают уносить человеческие жизни. Не стал исключением Нагорно-Карабахский конфликт, который получил свое разрешение осенью 2020 года в ходе Второй Карабахской войны («44-дневная Отечественная война»), закончившейся освобождением Азербайджанской Республикой своих территорий от армянской оккупации.

Советизация в Азербайджане проводилась без учета местных особенностей. В стране была установлена власть одной партии – Коммунистической. Все другие партии оказались вне закона, их печатные органы были закрыты. Эти партии были объявлены контрреволюционными организациями, а их члены подвергались преследованиям. Были и такие пар-

* Бакинский Государственный Университет, доцент Исторического факультета, д.ф.н.; sitara.mustafaeva@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-8829-44-77

тии, которые признали советскую власть и по настоянию большевиков весной 1920 года самораспустились. Среди таких организаций Азербайджана оказалась партия «Иттихад» («Единение»), которая образовалась в результате объединения союза «Мусульманство в России» и организации «Иттихади-Ислам» («Единение ислама») еще в конце 1917 году под названием «Союз российского мусульманства». В ноябре 1917 года эта партия приняла название «Иттихад». Основные структуры партии сформировались в январе 1918 года [2, 68]. Лидеры «Иттихада» во главе с Гара Гарабековым видели спасение Азербайджана в объединении мусульманских народов России. После апрельского переворота 1920 года эта партия, бывшая в годы существования АДР в оппозиции правящей партии «Мусават», самораспустилась, призвав своих членов вступить в Коммунистическую партию Азербайджана. Такая позиция иттихадистов объясняется тем, что цели и задачи этих партий были близки друг другу, например: решение национального вопроса они видели в форме создания культурно-национальных автономий в составе России. Большевики этим хотели сохранить единство революционного движения, лидеры партии «Иттихад» считали, что это предотвратят изоляцию азербайджанского народа от других мусульманских народов России.

С установлением советской власти, в Азербайджане фактически утвердился диктаторский режим. Террор, репрессии, конфискации и реквизиции по отношению к местному населению республики осуществлялись Азербайджанской Чрезвычайной Комиссией по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией (Аз.ЧК) и Особым отделом XI Красной Армии Советской России. Надо отметить, что коммунистические идеи не нашли благодатную почву среди азербайджанского населения, они в основном были распространены среди приезжих рабочих. Именно поэтому насильственная советизация привела к началу национально-освободительного движения азербайджанского народа. Национальная, социальная и религиозная политика, проводимая большевиками в стране, привела к массовым недовольствам и сопротивлению местного населения советскому режиму. Несмотря на то, что восстания и вооруженные выступления, поднятые в мае-июне 1920 года в Гяндже, Карабахе, Шемахе, Зака-талах и других уездах Азербайджана, были с жестокостью подавлены большевиками [3, 29-34], антисоветские выступления азербайджанского народа продолжались.

Восстановление партии «Иттихад». Политика, проводимая большевиками по отношению к населению Азербайджана, привела к активизации в этот период таких оппозиционных партий как «Мусават», меньшевистской и эсеровской партии. Стали создаваться новые партии, воссоздаваться распущенные партии. Группа бывших членов партии «Иттихад» создала организацию «Родина или смерть». Партия «Иттихад» имела связи с «Комитетом спасения Азербайджана», созданным в Тифлисе азер-

байджанскими лидерами во главе с бывшим заместителем председателя парламента АДР Г.А.Агаевым. Этот комитет был создан при содействии стран Запада, в первую очередь Великобритании [1, 42]. Таким образом, в Азербайджане в этот период именно партии «Иттихад» и «Мусават» встали во главе политической борьбы против советской власти. Членами партии были не только азербайджанцы, но и оставшиеся в стране после окончания Первой Мировой войны турецкие офицеры и солдаты.

Создание «Азербайджанской партии национальной обороны Ислама». Из заключения, подготовленного Аз.ЧКа, по делу подпольной партии «Азербайджан Милли Мудафаи Ислам Фиргаси» («Азербайджанская партия национальной обороны Ислама») от 14 августа 1921 года видно, что после ликвидации партии «Иттихад» на ее обломках вырастают новые организации, цели и задачи которых сводятся к объединению всего мусульманства вокруг «Ислама и Корана» и установлению национального правительства в Азербайджане, путем свержения вооруженной силой существующего советского строя. В городе Баку организуется партия «Иттихади-Ислам», вдохновителями которой в начале были Исфендияр Мамедов, Надир Ширинбеков, Хан Али Таптых оглы и Мири Мир Джабаров. С течением времени эта партия расширила свое влияние на город Баку с его районами, город Гянджу, Арешский, Геокчайский, Агдашский и Нухинский уезды [9, 1]. Например, тот факт, что Гянджинское отделение партии «Иттихади-Ислам» вынесло смертный приговор Г.Султанову и А.Г.Караеву, особо отличившимися при подавлении Гянджинского восстания [13, 97], является ярким доказательством того, что иттихадисты уже к июню 1920 года смогли восстановить уездные отделения партии.

Параллельно с партией «Иттихади-Ислам» в Сальянах, Аджи-Кабуле и Шемахе с не меньшим успехом развиваются партии «Ислам-Бель-Коран» и «Ислам-Фиргаси». Руководителями этих партий являлись Халил Шакиров, Юсиф Мусаев, Султан Азиз Керимов, Усин Халит, Мешади Аскер Али Мардан оглы, Кербалаи Агаи Кербалаи Расул. В Гяндже, наряду с «Иттихади-Ислам», действовала организация, созданная при содействии турецкого правительства и именующая себя «Национальной партией Гюнуш-Кавказ». Организаторами этой партии были: Кер Магеррам, Джабар Кашкаров, Абас Бек Усуббеков, Сеид Али, Исрафил Вердиев и Эюб Исаев. Каждая организация имела свой центр, который распространял свое влияние на образованные при нем районные комитеты и ячейки. В каждом районном комитете имелись: ответственный председатель, секретарь, несколько организаторов и боевая группа [9, 1].

Таким образом, первоначально все партии работали самостоятельно, но так как у них были общие цели и задачи, то со временем произошло их объединение. На заседании объединенной конференции 5 мая 1920 года в Баку партии «Иттихади-Ислам» и «Ислам-Бель-Коран» слились, получив

одно общее название «Милят-Ислам». В дальнейшем партия «Милят-Ислам» устанавливает тесную связь с организацией «Гюнуш-Кавказ» и, наконец, 3 июня 1920 года на состоявшейся в городе Гяндже конференции представителей обеих партий произошло слияние «Милят-Ислам» с «Гюнуш-Кавказ» под общим названием «Азербайджан Милли Мудафай Ислам Фиргаси» («Аммиф») [9, 2]. Был избран Центральный Комитет Объединенной партии «Аммиф». Председателем ЦК «Аммиф» стал Кашкаров Джабар, его заместителем - Самедов Али [9, 3]. Денежные средства партии составлялись из членских взносов и добровольных пожертвований. Каждому члену партии вменялось в обязанность приобрести оружие и хранить его до начала восстания. Для установления связи с турецким правительством ЦК партии «Аммиф» планировало Халила Шакирова и Таира Кулиева отправить в Турцию. Средства для этих представителей должны были представить Бакинский комитет 5.000.000 рублей и Гянджинский - 3.000.000 рублей. Целью поездки было пригласить из Турции представителей для руководства планировавшимся восстанием. Не ожидая реальной силы извне и боясь личной инициативой провалить начатое дело, организация ждала опытных руководителей из Турции, которые сумели бы планомерно провести восстание. С известием о прибытии представителей из Турции, партия по заранее составленному плану должна была начать восстание одновременно по всему Азербайджану. Но ввиду ареста Х.Шакирова поездка не состоялась. Приобретение оружия было сопряжено с большими трудностями и опасностью и не всякому удавалось его купить, поэтому ЦК партии для скорейшего достижения своих целей было предпринято довольно успешное привлечение в члены партии азербайджанских военнослужащих, состоящих на службе в Красной Армии. Они составляли главную силу и опору партии. Кроме того, надежную военную силу представляли милиционеры, массами вступавшие в партию, и отдельные вооруженные отряды, организованные азербайджанскими и турецкими офицерами. Организацию можно назвать военной, так как во главе ее стояли азербайджанские офицеры [9, 3].

На конференции начальников и представителей Чрезвычайной Комиссии и Политбюро ЦК Азербайджанской Коммунистической партии, состоявшейся 11 сентября 1920 года в Баку слушались вопросы общего положения страны, а также доклады с мест. На конференции Чикарев, докладывая о работе Гянджинского Губчека, заявил о том, что «4 уезда: Тауз, Шамхор, Казах и Закаталы являются контрреволюционными и там укрываются банды и, что по имеющимся у него сведениям из 10 уездов Гянджи к концу сентября или в начале октября ожидается восстание, которое может охватить весь Азербайджан, что эти уезды организованы и располагают оружием» [5, 120]. Корганов, докладывая о работе Кубинского ЧК, говорил о том, что в Кубе контрреволюционеры объединяются под лозунгом «Ислама», их возглавлял и руководил Гаджи бек, имеющий

от 4-5 тысяч кавалерии и пехоты, и Абдулла Эфенди, имеющий от 2-5 тысяч человек и Гасан бек Шихлярский, имеющий также крупную силу [5, 122 об.]. Тринч, делая доклад о работе Ленкоранского Губчека, заявил, что в уезде не замечены никакие политические партии, но мусаватистские элементы, муллы, а также Нури-паша не давали им возможности работать, что против советской власти энергично работают также и англичане, которые пугают население наступлением армян и грузин [5, 126 об.].

Арест членов партии «Иттихади-Ислам» и «Азербайджанской партии национальной обороны Ислама». В ночь с 30 на 31 октября 1920 года Особый отдел XI Армии в связи с раскрытием антисоветского заговора провел в Баку операции против членов партии «Иттихади-Ислам». Аресты были проведены на основе агентурных работ по делу, начавшемуся на фабрике Тагиева, где собирали деньги в пользу этой партии. Целью этой партии было объединить всех настроенных против советской власти под лозунгом «Родина или смерть». Лидеры партии вели работу по привлечению новых членов, собирали взносы и пожертвования. Планы организации были таковы: начать движение на Апшеронском полуострове, перенести в Ленкоранский уезд и там поднять восстание. Учитывая уроки Гянджинского восстания, и, понимая, что Красная Армия сильна, лидеры организации решили дожидаться прекращения навигации по морю, а потом перекрыть железную дорогу и только после этого поднять восстание. Выступление было назначено на период между 10 и 15 ноября. Г.Гарабеков намеревался выехать в Иран, связаться с организацией оттуда, а потом начать операцию с Мугани. Главная ставка «Комитета спасения Азербайджана» это селение Зых. Большевики считали, что это движение имело связи с турецким правительством в Анкаре, и боялись, что они пока не имеют достаточно сил для подавления восстания, которое могло начаться в регионе. Поэтому чтобы предотвратить выступление Особый отдел XI Армии спешно поспешил покончить с этой партией. Арестовано было 86 человек, среди которых были и некоторые предводители партии во главе с доктором Гарабековым. Согласно сведениям, имеющимся в Особом отделе, в уездах продолжало еще работать около тысячи членов этой организации, поэтому 31 октября 1920 года на заседании Политбюро ЦК АКП было принято решение: срочно провести дальнейшее расследование этого дела [4, 12-13].

В результате, на заседании Политбюро ЦК АКП(б), состоявшемся 23 января 1921 года, слушался доклад С.Панкратова по делу об антисоветском заговоре, подготовленном партией «Иттихади-Ислам». Постановили: «Считать, что в данных условиях Азербайджана необходима открытая борьба с партией «Иттихад». Методы борьбы: наблюдение, открытие и обезглавление организации. Кроме репрессий применять меры раскола партии и откола от нее лучших интеллигентских сил. Согласно этой линии в условиях данного заговора, расстрелов, как массовую террористи-

ческую меру не применять. Гара Гарабекова, Гасан Гасанова, Алибека Ашурбекова выслать за пределы Азербайджана в Москву. Наиболее активных и злостных по списку, который просмотреть т.Панкратову с Наримановым, отправить в концентрационный лагерь. Всех остальных выпустить под подписку, с обязательством не принимать участия в партии «Иттихад». Башурбек Башурбекова освободить» [6, 7]. Г.Гарабеков был отправлен в Соловецкий концентрационный лагерь в Архангельской области [2, 133].

Однако партия «Иттихад» под другими названиями продолжала свою деятельность. Это ясно видно из секретной информационной бюллетени, подготовленной Аз.ЧКа для ЦК АКП(б) за май 1921 года: «Из числа антисоветских партий правого течения обнаружена организация партия «Ислам», которая ведет активную работу среди крестьян. Цель названной партии ниспровержение советской власти и распространение турецкого влияния на мусульман, деятельность партии «Ислам» выражается в агитации и организации вооруженного выступления против советской власти. Для этой цели в одном районе составлялись списки лиц, владеющих тем или иным родом оружия, например: пехотинцев, пулеметчиков, артиллеристов и т.д. Руководителями этой организации являлись главным образом турецкие офицеры, которые находятся в разных пунктах на территории Азербайджана. Число членов и сочувствовавших партии «Ислам» очень большое ...» [8, 63]. Большевиками в районе Кюрдамир было перехвачено несколько документов партии «Ислам», а также печать партии. Согласно описанию печати она была круглая, сделана из дерева или меди, с изображением полумесяца, между концами которого помещена пятиконечная звезда [8, 63]. В Шушинском уезде организация «Иттихади-Ислам» работала под названием «Истиглал Иттихад». Партия имела связь с Ираном и работала в полном контакте с партией «Мусават» [8, 134 об.].

В июне 1921 года большевики приступили к ликвидации «Азербайджанской партии национальной обороны Ислама», раскинувшей сеть своей организации ячеек по всему Азербайджану, имевшей своих членов в советских учреждениях и даже в Компартии. Дальнейшее существование этой партии грозило восстанием по всей стране. В результате было арестовано 230 человек, главным образом активных членов партии, среди которых был и председатель Центрального Комитета и «главный организатор партии бывший турецкий офицер» [10, 127-132]. Здесь речь идет о Халиле Шакир Заде. Однако, несмотря на аресты лидеров партии, ее работа продолжалась усиленными темпами, но более конспиративно [8, 77; 6, 72]. К августу 1921 года численность членов партии «Иттихади-Ислам» доходила до 3000 человек. Некоторые члены этой партии считали, что восстание по свержению советской власти в регионе может осуществиться лишь тогда, когда со стороны Каспийского моря наступят англичане, а

со стороны Тифлиса турецкая армия [8, 134]. Таким образом, несмотря на проводимые большевиками летом 1921 года аресты преобладающего большинства руководителей и активных членов, организация не распустила себя и как видно из перехваченных большевиками писем от Агдашского комитета партии «Иттихади-Ислам» в ЦК «Аммиф», в Закаталах, Нухе и Агдаше имелись сильные организации, которые усиленным темпом продолжали работу [9, 4].

На заседании Политического бюро ЦК АКП от 10 сентября 1921 года видно, что слушался доклад о заключении по делу подпольной организации, партии «Азербайджан Милли Мудафаи Ислам Фиргаси». Постановили: «Список приговоренных к высшей мере наказания пересмотреть: высшую меру наказания применить только к главарям организации» [6, 93]. На заседании коллегии Аз.ЧК, состоявшемся 13 сентября 1921 года, было пересмотрено дело по обвинению активных членов партии «Азербайджан Милли Мудафаи Ислам Фиргаси», а именно: гр. 1/ Исфиндиера Мамед Заде 2/ Кашкарова Джабара 3/ Сеид Али Сеид Абдулла оглы Мир Касумова 4/ Исрафил Вердиева 5/ Абас Бека Усуббекова 6/ Исаева Эюба 7/ Эфендиева Хосрова 8/ Хан Али Таптых оглы 9/ Алиман Мирзоева 10/ Мири Мир Джабарова 11/ Фехчат Алиева 12/ Али Фахши Наджаф оглы 13/ Али Рза Садых оглы 14/ Самед Вели оглы 15/ Мешади Аскер Али Мардан оглы 16/ Джалил Мешади Гасан оглы Гусеинова 17/ Юнус Мамед Рза Фетах оглы 18/ Султан Азиз Керимова 19/ Юсуфа Мусаева 20/ Гаджиева Гаджи Ага 21/ Китаб Али Гюль Усейн оглы 22/ Худавердиева Ильдрыма 23/ Мамед Халил Шакир Заде 24/ Марии Хречковой /Хадиджа Мура/ 25/ Мамед Таги Мехти оглы Тагиева 26/ Гасан Ильяс Заде и выяснено, что все выше именованные лица принимали активнейшее участие в контрреволюционной агитации, действия которой были направлены на свержение существующего рабоче-крестьянского правительства. Принимая во внимание, что дальнейшее пребывание их на свободе может нанести непоправимый удар строительству советской власти, на заседании постановили: приговорить всех перечисленных 26 обвиненных к высшей мере наказания «расстрелу», но принимая во внимание неустойчивость советской власти и особые условия работы в Азербайджане, расстрел заменить тюремным заключением сроком на 20 лет с содержанием в исправительном доме №1 [11, 147].

На заседании коллегии Аз.ЧКа, состоявшемся 30 сентября 1921 года, пересмотрев дело по обвинению активных членов партии «Азербайджан Милли Мудафаи Ислам Фиргаси» принимается новое постановление: «Всех 26 главарей партии «АМИФ» приговорить к высшей мере наказания «расстрелу» [6, 113]. Таким образом, всего Аз.ЧКа арестовало 229 иттихадистов. В октябре 1921 года 26 членов партии, в основном ее руководство, были приговорены к высшей мере наказания, 63 человека получили 5 лет тюремного заключения [7, 20; 9, 4-20]. Однако каратель-

ные меры не смогли остановить азербайджанцев, поднявшихся на освобождение своей страны. Например, в 1922 г. в Геокчайском уезде существовала партия «Адалет-Ислам» Организаторами этой партии также были иттихадисты, после ареста ее членов она перестала существовать [13, 107]. 21 марта 1928 г. Контрольная Комиссия АКП(б) исключила из партии 20 коммунистов за их членство в партиях «Мусават» и «Иттихад» [12]. В документах Государственного Политического Управления Азербайджанской Республики есть информация, что в 1929 году было арестовано 474 членов партии «Иттихад» [2, 69]. Все это говорит о том, что несмотря на все сложности данного периода, вплоть до 1929 года партия «Иттихад» подпольно продолжала активную деятельность по борьбе с советским режимом.

Заключение. Подводя итог антисоветской деятельности партии «Иттихад» и «Азербайджанской партии национальной обороны Ислама», главной целью которых было: подготовить вооруженное восстание в Азербайджане, свергнуть советскую власть и создать национальное государство. Однако к середине 1920-х годов большевики смогли уничтожить в Азербайджане все оппозиционные партии и организации. Иттихадисты, являющиеся, как и мусаватисты, лидерами антисоветского движения, проиграли в схватке с карательными органами большевиков, так как силы были неравны. Но сказать, что антисоветское движение было прекращено, было бы неправильно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI c.. Bakı: Elm, 2000, 568 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası /Baş redaktor Y.M. Mahmudov. 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 475 s.
3. Həsənlı C.P. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu, 2012, 656 s.
4. Архив политических документов при управлении делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР): Ф.1, оп. 1, д. 22
5. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 1, д. 86
6. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 16
7. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 17
8. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 98
9. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 98^{«а»}
10. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 100
11. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 2, д. 101
12. Зейналов Э. Мечты, мечты – где ваша сладость? // <https://minval/az/news/123672433> (Дата обращения: 12.08.2020)
13. Мамедова Ш.Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане. 1920-1930. Баку: Адилоглы, 2004, 320 с.

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ “İTTİHAD” PARTİYASININ ANTİSOVET FƏALİYYƏTİ

Sitarə O.MUSTAFAYEVA

XÜLASƏ

Məqalədə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına "Müsavat" partiyası ilə birlikdə rəhbərlik edən "İttihad" partiyasının gizli fəaliyyəti araşdırılır. Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində öz şöbələrini yarada bilən "İttihad" partiyasının əsas məqsədi ölkənin bütün müsəlman əhalisini birləşdirmək, sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyan hazırlamaq və həyata keçirmək idi. 1920-ci illərin ortalarına qədər bolşeviklərin güc strukturları Azərbaycandakı bütün müxalifət partiya və təşkilatlarını məhv edə bildilər, lakin İttihadçılar antisovet fəaliyyətlərini davam etdirdilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, "İttihad" partiyası, sovet hakimiyyətinə qarşı siyasi mübarizə

ANTI-SOVIET ACTIVITIES OF THE İTTİHAD PARTY IN THE 20^S OF THE XX CENTURY

Sitara O.MUSTAFAYEVA

SUMMARY

The article considers the confidential activities of the İttihad party, which stood together with the Musavat party at the head of the national liberation movement of the Azerbaijani people after the establishment of Soviet power. The main goal of the İttihad party, which managed to create branches in almost all districts of Azerbaijan, was: to unite the entire Muslim population of the country, to prepare and carry out an armed uprising against Soviet power. Until the mid-1920s, the Bolshevik power structures were able to eliminate all opposition parties and organizations in Azerbaijan, but the Allies continued their anti-Soviet activities.

Keywords: Azerbaijan, İttihad party, political struggle against the Soviet government

UOT 94; 94"16/18

HƏSƏN RUŞƏNİ BARKININ İCTİMAİ-SİYASİ DÜŞÜNCƏLƏRİNƏ DAİR (OSMANLI MODERNLƏŞMƏ HƏRƏKATININ İŞİĞİNDƏ)

Əfşan H.ŞƏFİYEVƏ *

XIX əsrdə Şərq ölkələrində, o cümlədən Osmanlı dövlətində sürətlə yayılan modernləşmə hərəkəti gedişində ortaya çıxan məsələlər dövrün siyasətçilərini, mütəfəkkirlərini və ideoloqlarını da ciddi şəkildə düşündürmüş, xeyli sayda əsərlərin ortaya çıxması və yayılması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu əsərlərdə elmin inkişafının və sənayeyə tətbiqinin üstünlükləri ön plana çəkilmiş, texnoloji gerilik iqtisadi və siyasi problemlərin başlıca səbəbi olaraq göstərilmişdir. Əksər Osmanlı modernistlərinin ideali "türkləşmiş, islamlaşmış və müasirləşmiş" Şərq idi. Bu şüar texnoloji gücə paralel olaraq götürülmüşdür.

Osmanlıda modernləşmə hərəkətinin tanınmış nümayəndələrindən olan Həsən Ruşəninin yenilikçi düşüncələrinin əks olunduğu əsərləri, xüsusilə "Ruşəninin rəyası" əsəri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və həm hərəkətin özəlliklərini, həm də dövrün ideoloji mübarizəsini izləməyə imkan verir. Utopik əsər janrında olmasına baxmayaraq, dövrün modernləşmə tərəfdarlarının düşüncələrini özündə əks etdirən bu əsər, eləcə də müəllifin digər yazıları ümumilikdə Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə ruhunda yazılmışdır. Bu əsərlərdə Türkiyə və türklər bütün Şərq dünyasının xilaskarı qismində çıxış edir. Onun modern dövlət ideali isə türklərin liderliyində bir konfederasiyadır ki, bu da, H.Ruşəninin bir ideoloq olaraq Turançı düşüncələrindən irəli gəlir.

H.Ruşəni müasiri olduğu digər modernistlər kimi, Qərbin sənaye və texnologiyasının Şərqə əxz edilməsini iqtisadi və siyasi rifah üçün başlıca amil hesab edir. H.Ruşəniyə görə, İslam dünyasının inkişafına nail olmaq üçün yuxarıdan aparılan modernləşmə siyasəti yetərli deyildir və mütləq türk gəncliyinin fəal iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Üstəlik, H.Ruşəninin modernləşməsi, digər Osmanlı modernistlərindən fərqli olaraq, təkcə Türkiyəni deyil, bütün müsəlman Şərqi ehtiva edir.

Həsən Ruşəninin ədəbi irsi, ələlxüsus "Ruşəninin rəyası" əsəri XIX və XX əsrin modernləşmə düşüncələrini öyrənmək baxımından önəmli olub, bu gün də tarixşünaslıq üçün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Osmanlı, Həsən Ruşəni, "Ruşəninin rəyası", modernləşmə, sənayeləşmə, utopik əsərlər

Giriş. XIX əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərində davam edən müstəmləkəçilik sisteminin genişlənməsi və imperializmin fəal bir şəkildə dünya siyasətində hegemon yer alması prosesi bu dövrdə həm də Avropa

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.f.d., dosent; afshanshafiyeva@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-1763-1023

ölkələrinin elmi-texnoloji üstünlüyünün daha aşkar şəkildə özünü büruzə verməsi, yerli sivilizasiyaların deformasiya edərək Qərb sivilizasiyalarına yaxınlaşma istiqaməti götürməsi ilə müşayiət olunurdu. Şərqi ölkələrinin tədricən daha aşkar şəkildə Qərbdən geri qalması sadəcə hərbi və texnoloji deyil, iqtisadi və sosial sahələrdə də özünü büruzə verirdi. Şərqi qabaqcıl düşüncəli dövlət xadimləri və siyasətçiləri, eləcə də mütəfəkkirləri bu təhlükəli fərqi aradan qaldırılması, özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan ölkələrin texnoloji yeniliklərə daha açıq olması üçün modernləşməni çox zaman yeganə çıxış yolu olaraq görməyə başlamışdılar.

Bəhs etdiyimiz dövrdə modernləşmə hərəkatı ölkədən ölkəyə dəyişirdi və bəzilərinə sadəcə Qərb elminin və texnologiyasının əxz edilməsi, bəzilərinə isə tamamilə qərbləşmə (vesternizasiya) nəzərdə tutulurdu [14, 83]. Müəyyən hallarda modernistlər Qərbin texnoloji yeniliklərinin əxzini qəbul etməklə yanaşı, Şərqi geri qalma səbəblərini elə həmin Qərblə bağlayır, Qərbin müstəmləkəçi buxovlarından xilas olmağı modernləşmənin başlıca şərti olaraq görürdülər. Ümumiyyətlə isə, həm modernləşmənin özü, həm də modernləşmə nəzəriyyəsinin təşəkkülü xeyli yol qət etmiş, nəzəri istiqamətləri bir az daha gec – XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir.

“Modern” sözü latınca “modernus” (mənası “hal-hazırda”) sözündən meydana gəlmişdir. Roma dövründən istifadə edilməyə başlayan “modern” sözü XVII əsrdən etibarən fərqli mənalar daşımağa başlamış, lakin indiyədək də əsl mənasını – “müasir, yeni” mənasını itirməmişdir. “Modernləşmə” (modernizm) termini isə XIX əsrin fransız şairi Şarl Modler tərəfindən ilk dəfə istifadə edilərək, qısa bir müddətdə sosioloqların və tarixçilərin də lüğətinə daxil olmuşdur. XX əsr boyu bu termin fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən təhlil və tədqiq edilmiş, bəzən “müasirlik”, bəzən isə “qərbçilik” terminlərinin sinonimi olaraq da işlədilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl də, sonra da modernləşmə başqa bir istiqamətdə – milli kimliyi saxlamaq şərti ilə “arxadan çatan” modernləşmə şəklində ortaya çıxmışdır ki, onun da ən bariz və uğurlu nümunəsi müharibədən sonrakı Yaponiyadır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində isə modernləşmə daha çox qloballaşma prosesi və ya homogen sivilizasiyanın təşəkkülü prosesi olaraq qəbul edilməyə başlanmışdır: modernləşmə ictimai həyatın bütün sahələrində baş vermiş və baş verməkdə olan əsaslı dəyişiklikləri, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə doğru inkişafı nəzərdə tuturdu; eyni zamanda modernləşmiş cəmiyyəti ənənəvi cəmiyyətdən fərqləndirən əsas meyarları: iqtisadi sahədə – sənayenin inkişafı; siyasi sahədə – hakimiyyət və idarəetmənin rəşional formalarının təkamülü, siyasi və qanunverici institutlara nəzarət etməyə qadir olan kütləvi informasiya vasitələrinin mövcudluğu; sosial sahədə – vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını müəyyən edirdi [8, 11]. Bir axın / cərəyan olaraq modernləşmə onu ehtiva edən terminin özündən daha mürəkkəb bir yol keçmiş, bu prosesi yaşayan ölkələrdə (məsələn, Çin, Yaponiya, İran, Türkiyə) bəzi fərdi xüsusiyyətlər qazanmışdır. XIX-XX əsrin birinci rübündə bu ölkələrdə yaşanan

modernləşmənin ümumi tərəfi isə modernləşmənin daha çox Qərb dəyərlərini əxz etmə cəhdləri daşması, yəni “qərbləşmə” yönündə olması sayıla bilər.

Osmanlı modernləşmə hərəkətində Həsən Ruşəninin yeri. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Osmanlı dövlətində geniş vüsət alan modernləşmə hərəkətinin önəmli xüsusiyyətlərindən biri Avropanın elm və texnoloji yeniliklərinin tətbiqi ilə bağlı böyük mübahisələr doğurması idi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bəzi modernistlər bu yeniliklərin tətbiqini müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə ilə paralel şəkildə aparılması tərəfdarı idilər. Bu mübahisələr, eyni zamanda modernləşmə mövzusunda böyük bir ədəbiyyatın (elmi və bədii əsərlərin) meydana gəlməsi ilə də müşayiət olunmuşdur. Osmanlı dövrü modernləşmə hərəkətini özündə əks etdirən əsərlərin içərisində Əhməd Midhət “Amerikalı doktorlar” (1888), Cəlal Nuri İlərinin “Tarix-i istiqlal” (1913), Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Röyada tərəqqi” (1913), Yəhya Kamal Beyatlının “Şam ağacı altında söhbət” (1913), Həsən Ruşəni Barkının “Ruşəninin röyası” (1914), Rəfiq Xalid Karayın, “Xülya bu ...” (1921) adlı əsərləri bu qəbildən olub, böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Həmin əsərlərdə modernləşmə, qərbləşmə həm də gücün sinonimi olaraq təqdim edilmişdir.

Modernləşmə hərəkətinə aid əsəri ilə təkcə Türkiyədə deyil, qonşu müsəlman ölkələrində də tanınan isimlərdən biri, heç şübhəsiz, yuxarıda adını çəkdiyimiz Həsən Ruşəni Barkındır. H.Ruşəni 1915-ci ildə qələmə aldığı “Ruşəninin röyası” adlı əsəri ilə yanaşı, türkçülük ideologiyası ilə bağlı bir neçə kitab və məqalənin, eləcə də şəxsən Mustafa Kamal Atatürk üçün yazmış olduğu “Din yox, millət var” adlı əsərin müəllifidir. Hətta bəzi tədqiqatçılar 1926-cı ildə qələmə aldığı “Din yox, millət var” adlı kitabına istinad edərək onu ateist və hətta İslam əleyhdarı kimi göstərirlər. H.Ruşəni “Ruslar Qafqaza necə girdi və orada necə yerləşdi” adlı iki cildlik və “İrənin iç üzü” adlı səkkiz cildlik əsərləri ilə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqdadır [10, 507-508].

Həsən Ruşəni Barkın 1884-cü ildə Kritdə anadan olmuş, 1906-cı ildə hərbi məktəbi yüzbaşı rütbəsi ilə bitirmişdir. Məhz bu illərdə bir çox gənc türk zabiti kimi, o da “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nə üzv idi. H.Ruşəninin TBMM arxivində saxlanılan tərcümeyi-halından məlum olur ki, 1906-cı ildən başlayaraq orduda və “İttihad və Tərəqqi” partiyasında gizli vəzifələrdə çalışmış olan bu ictimai-siyasi xadim həm də “Təşkilati-Məxsusə”nin (kəşfiyyat idarəsinin) tanınmış üzvlərindən idi [11; 1, 42]. 1910-cı ildə H.Ruşəni Qarsdakı konsulluğun katibi kimi bir müddət Qafqaza xidmətə göndərilmiş, ruslar tərəfindən casusluqda günahlandırılaraq 1913-cü ildə şəhəri tərk etməli olmuşdur. Bir müddət Bağdada sürgün edilən H.Ruşəni daha sonra İrana getmişdir [13, 14].

Birinci Dünya müharibəsinin artıq ilk günlərindən Osmanlı dövlətinin müxtəlif cəbhələrində xidmət göstərən H.Ruşəni 1917-ci ildə İrana, daha sonra isə daxili işlər naziri Tələt Paşanın təlimatı ilə təkrar Qafqaza göndərilmişdir. Bu illərdə artıq minbaşı rütbəsinə qədər yüksələn H.Ruşəninin Qafqazdakı, xüsusilə Azərbaycandakı fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri

türkçülüyə xidmət edə biləcək bir təşkilat qurmaq olmuş^{*}, lakin Ənvər və Tələt paşalarla münasibətlərinin gərginləşməsi, eləcə də Azərbaycanda milli hərəkatın nümayəndələri ilə bəzi ixtilaflar yaşaması səbəbindən, təkrar İrana qayıtmışdır [9; 13, 68; 12, 69]. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Mustafa Kamal Atatürkün böyük önəm verdiyi ideoloqlardan olan H.Ruşəni 1932-1943-cü illərdə TBMM-də millət vəkili olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

H.Ruşəninin modernləşmə ilə bağlı ideyaları bəzi məqalələrində əks olunsa da, onları daha bariz şəkildə əks etdirən əsəri “Ruşəninin rəyası” adlı utopiya kitabıdır. 1914-1915-ci illərdə Bağdadda sürgündə olarkən qələmə aldığı bu kitab, maraqlıdır ki, ilk dəfə Türkiyədə deyil, Tehrandə nəşr edilmişdir (1918-ci ildə). Kitabın ikinci adı “Müsəlmanların meqali ideyası. Qayə-yi həyalıyesi” (*Müsəlmanların böyük ideyası. Xəyalı qayəsi*) şəklindədir.[†] Qeyd edək ki, Osmanlı modernistləri arasında bu tip utopik fikirlər yayılmışdı. Məsələn, Namiq Kamalın “Görülmüş bir rəyadır” (1872), İsmayıl bəy Qasıralının “Qadınlar ölkəsi” (1888), Xalidə Ədib Adıvarın “Yeni Turan” (1912), yuxarıda adını çəkdiyimiz Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Rəyada tərəqqi” (1913), Ziya Göyalpın “Qızıl alma” (1915), E.Nejatın “Məsud kənd” (1918) adlı əsərləri bu təmayüldə əsərlərə nümunə ola bilər.

Həsən Ruşəninin utopiyası. “Ruşəninin rəyası” əsərinin adından da görüldüyü kimi, müəllif bir rəya görür və bu rəyada yüz il sonra hindli bir yazıçı ilə görüşmək üçün Yavadan Hindistana getdiyi səyahəti əsnasında inkişaf etmiş müsəlman ölkələrini gəzir. Əsərin sadəcə iki qəhrəmanı (hər ikisi müsəlman olan yavalı təyyarəçi və hindli yazıçı) olsa da, onların monoloqları H.Ruşəninin modernləşmə və antimüstəmləkə ruhunu tam məzmunu ilə özündə əks etdirə bilmişdir.

Müəllif kitabını aşağıdakı emosional cümlələrlə başlayır: “Ey Türk Gənci! Sənə səslənirəm. Mərdanə yaşamaq, yüksəlmək, məsud olmaq istərsən,

^{*} H.Ruşəninin Azərbaycandakı fəaliyyəti, xüsusilə “Müsəvat” partiyasının üzvləri ilə münasibətləri indiyədək tarixçilər arasında mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, H.Ruşəni Qafqazda milliyyətçi-türkçü hərəkatın başladılması və güclü bir partiya qurulması tərəfdarı olmuş, 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra bölgədə “Turan Birliyi”nin qurulması üçün əlverişli şəraitin yarandığını düşünmüşdür. Lakin burada milli qüvvələrin nümayəndələri ilə H.Ruşəni arasında bəzi ixtilafların yarandığı da məlumdur. Məsələn bundadır ki, 1917-ci ilin sonlarında İsa bəy Aşurbəyovun vasitəçiliyi ilə milli hərəkatın görkəmli nümayəndələri (F.X.Xoyski, M.Hacinski, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə) ilə görüşməyə müəssər olan H.Ruşəni Türkiyənin himayəsi altında bir türk federasiyası qurmaq haqqında ideyalarını bəyan etmiş, lakin onların arasında tərəfdar tapmayınca, Azərbaycanda fərqli bir partiya yaratmaq (“Türküstanda Türk Milliyyətçilər Fırkası” və ya “Türküstan İttihad və Tərəqqi Fırkası”) qərarına gəlmişdir [9; 2, 396].

[†] “Meqali idea” yunan dilindən tərcümədə “böyük fikir, ideya” deməkdir; XIX əsrin birinci yarısında yunan radikal milliyyətçiləri arasında ortaya çıxmış, məqsədi Bizans imperiyasını bərpa etmək olmuşdur. Sonradan Kiprin irticaçı hakimiyyəti tərəfindən də ideologiya olaraq istifadə edilmişdir. H.Ruşəninin kitabını bu şəkildə adlandırması həmin dövrdə Osmanlı dövlətinin hakimiyyətindən çıxan torpaqların, o cümlədən onun doğulduğu Kritin yenidən türk hakimiyyətinə qaytarılması fikri ilə əlaqədardır.

xəyalı olsa da qəlbində böyük məqsədlər bəsləməlisən. Dilin, millətin, dinin, ənənənin, tarixin nə qədər imkan verirsə, o qədər geniş düşün, geniş düşüncələrini cilalamaq üçün çalış, bütün amalını qanınla, mübarizənlə hafizələlə yaz. Övladına və həmcinsinə eyni hissi aşıla. Görəcəksən ki, bu gün quraq zənn etdiyən çöllərdə əkiləcək toxumlar, sənin qanınla sulandıqca, sabah cücərəcək və sən ölmədən kamala gəlməsə belə, uşaqlarına və ya varislərinə səmərə verəcəkdir” [7, 1]. Bu müraciətdə diqqətimizi çəkən məqam ondan ibarətdir ki, H.Ruşəni də, digər ittihadçılar kimi, həyata keçiriləcək modernləşmənin hərəkətverici qüvvəsinin gənclər olduğu qənaətinədir, mühafizəkar qüvvələrin isə bu prosesdə böyük rol oynaya biləcəyinə ümid etmir. Türk gənclərinə xitab edən H.Ruşəni atalarının yanlışlarını təkrarlamamaq üçün, onları hər daim yeniliklərə açıq olmağa çağırır.

H.Ruşəniyə görə, İslam dünyasını gerilikdən qurtarmaq və inkişaf etdirmək üçün mərkəzdən aparılan modernləşmə siyasəti yetərli deyildir və bu proses sadəcə rəsmi bir islahat xarakteri daşıyır. Burada onun modernləşməni yuxarıdan aparmağa cəhd edən islahatçı Osmanlı sultanlarını nəzərdə tutduğu görünür. H.Ruşəninin fikrincə, modernləşməni uğurla həyata keçirmək üçün ucqarlardan mərkəzə doğru getmək lazımdır: “İstanbulda oturub İslam dünyasını inkişaf etdirə biləcəyinə inanma. Əsrlərdir uyuyan millətlər uzaqdan gələn quru sədalarla qalxmaz ... Mərkəzdə doğan qüvvənin bu mühiti qurtaracağına da inanma. Çünki qüvvə, mərkəzindən mühitə getdikcə zəifləyir. Əksinə, mühitdən çıxacaq qüvvələr mərkəzdə birləşdikcə yenilməz bir hala gəlir” [7, 2]. Burada H.Ruşəninin işarə etdiyi coğrafiya Avropa dövlətlərinin müstəmləkəsi halında olan müsəlman ölkələridir.

Əslində, H.Ruşəninin “Röya”sında ortaya qoyduğu fikirlər sadəcə modernləşmə hərəkəti tərəfdarının düşüncələri deyil; burada müəllifin Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə ruhu da öz əksini tapmışdır. Məsələn, əsərdə məkan olaraq Yavanın və Hindistanın seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi Yava İndoneziyanın ən böyük adalarından biri olub, əvvəlcə Portuqaliyanın, daha sonra Hollandiyanın müstəmləkəsi olmuşdur. Hindistan isə klassik bir müstəmləkə ölkəsi olaraq dörd əsrdən çox bir müddətdə portuqal, holland, fransız və ingilis hakimiyyətini yaşamışdır. Turançı olan H.Ruşəniyə görə, xəyalı olaraq 100 il sonra həmin ölkələr məhz türklərin sayəsində müstəmləkə hakimiyyətindən və gerilikdən xilas olmuş, elm və texnologiya baxımından dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinə çevrilmişlər.

Müsəlman ölkələrinin gələcək vəziyyətini XX əsrin əvvəlləri ilə müqayisə edən müəllif yazır: “Yüz il əvvəl biz vəhşi heyvanlar kimi hər şeydən xəbərsiz və hər haqdan məhrum ikən qulağımıza ilk intibah səsini türk gəncləri çatdırmış oldu ... Tədricən gənc və fədakar türklər çoxaldı və missionerləri öldürdü, Quranı yerdən qaldırdı, həyat yollarını açdı” [7, 6-7]. Burada H.Ruşəni təkcə modernist deyil, həm də “Turan birliyi” ideoloqu kimi də qarşımıza çıxır və Türkiyəni (Osmanlıni deyil) bütün İslam dünyasının xilaskarı olaraq

görür. Bütün Şərq dünyası onları müstəmləkə zülmündən xilas edən Türkiyəyə xilaskar olaraq baxır və minnətdardır. Qərbi dünyası isə “Ruşəninin rəyası”nda “bir ovuc flamand”^{*} olaraq göstərilir və əvvəllər müstəmləkəçi olan bu toplumun artıq İslamdan çox geri qaldığı, siyasi və iqtisadi gücünü itirdiyi göstərilir. Müəllifin öz səyahətini təyyarə vasitəsilə həyata keçirməsi də təsadüfi bir məqam olmayıb, müsəlman ölkələrinin texnoloji baxımdan nə qədər inkişaf etdiyinə vurğu vurmaqdadır.[†] Üstəlik, H.Ruşəniyə görə, gələcəkdəki ideal yaşayışın tamamlayıcı ünsürləri məhz texnologiyalardır.

Maraqlıdır ki, H.Ruşəninin utopik əsərində milli dövlətçilikdən daha çox, Türkiyənin liderliyində konfederativ dövlət anlayışı daha hegemonudur ki, bu da müəllifin özünün ictimai-siyasi düşüncələri, o cümlədən ittihadçıların pantürküst ideyaları ilə sıx bağlıdır. Bu coğrafiyada türklərin tarixən böyük rol oynadığına da diqqət çəkən H.Ruşəni Teymur, Fateh Sultan Mehmed, Sultan Səlim kimi türk fəhrlərinin qəhrəmanlıqlarını oxucusuna hindli yazıçının dili ilə çatdırır [7, 31]. Daha sonra onunla birlikdə təyyarədə səyahət edən sərnəşinləri Oğuz, Turqut, Ərtoğrul, Tekin, Aydın, Aydoğdu kimi türk adları ilə adlandırır [7, 17]. H.Ruşənin rəyasındakı dövlət unitar quruluşa malikdir və rejim olaraq daha çox totalitarizmə yaxındır. Bu şəkildə dövlət quruluşuna biz digər Osmanlı modernisti Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Rəyada tə-rəqqi” əsərində də rast gəlirik.

H.Ruşənin xəyalında qurduğu İslam konfederasiyasında avropalılara yer yoxdur; burada sadəcə müsəlmanlar yaşamaqdadır və ortaq dil olaraq da türkcə danışılır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində digər türk modernistlər – İsmayıl bəy Qasıralı, Ziya Göybalp, Yusif Akçuradan fərqli olaraq, H.Ruşəninin modernləşməsi sadəcə Türkiyəni deyil, bütün müsəlman Şərqini ehitvə edir. Yaşadığı dövrdə Osmanlı dövlətinin böyük ərazi itkilərinə şahid olan H.Ruşəninin fikirlərində dövlətinin əvvəlki qüdrəti ilə bağlı xəyalları, eləcə də Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində türklərin ard-arda məğlubiyyətlərindən məyusluğu açıq-aşkar görünür. Təsadüfi deyil ki, rəyada müəllifin uçduğu təyyarə onun doğulduğu Kritin üzərindən keçərkən, bu adanın artıq türklərin hakimiyyətinə qayıtdığını vurğulayır.

Bu fikirlər, öz növbəsində H.Ruşəninin ittihadçılara görə daha radikal milliyyətçi düşüncələrə malik olduğunu, müstəmləkəçiliyə qarşı barışmaz mübariz olduğu halda özünün müstəmləkəçi düşüncələrdən xilas olmadığını göstərir. Ümumiyyətlə, əsəri diqqətlə araşdırdığımızda qarşımıza belə bir mənzərə çıxır: H.Ruşəni utopik bir modernistdir, rəya olaraq təqdim etdiyi hadisələr isə siyasi-ideoloji məqamlara da malikdir. Məsələn, digər modernistlərin

* Flamlar hollandlarla eyni etnik mənşəyə malik olub, Şərq ölkələrinin müstəmləkələşdirilməsində fəal iştirak etmişlər. H.Ruşəni bütün qərbi müstəmləkəçiləri simvolik olaraq “flamand” adlandırır.

† Osmanlı dövrü utopistlərin əsərlərində qəhrəmanların öz səyahətlərini məhz təyyarə vasitəsilə həyata keçirməsi çox səciyyəvidir və modernləşmənin simvolu olaraq təqdim edilir.

əsərlərində elm və texnologiyanın mərkəzlərindən olaraq göstərilən ABŞ, “Ruşəninin rəyası”nda geri qalmış bir ölkə kimi verilir, elmin mərkəzinin isə İstanbul olduğu göstərilir [12, 67]. H.Ruşəninin məhz ABŞ-ı Qərbin gerilik simvolu olaraq seçməsi, amma həm də “İslam Amerikası” kimi bir ifadəni işlətməsi də diqqəti çəkən məqamdır. Hesab edirik ki, burada başlıca səbəb H.Ruşəninin modernist düşüncələrinin siyasi mahiyyət daşımaları ilə bağlıdır. S.Uyanığın da qeyd etdiyi kimi, ABŞ öz müstəqilliyinə və rifahına müstəmləkə zülmündən xilas olub müstəqil dövlətə çevrilməklə nail olmuşdur, bu səbəbdən də, H.Ruşəni onu modernləşmənin bir modeli olaraq qəbul edir [12, 75]. Amma eyni zamanda, Birinci Dünya müharibəsi illərində dünya siyasətində artıq Avropa ölkələrindən daha çox ABŞ-ın söz sahibi olması, onun Qərbin müstəmləkəçilik simvolu olaraq görülməsi səbəbi ola bilər.

Qeyd edək ki, H.Ruşəninin digər əsərlərində modernləşmə ilə yanaşı, o dövrdəki regional və beynəlxalq vəziyyətin Qafqaz və İran üçün təsiri məsələləri də önəmli yer tutur. Bu yazıların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müəllif dövrün beynəlxalq münasibətlərini də utopist modernist olaraq araşdırır və bu səbəbdən də yazıları emosional və çox zaman xəyali xarakterlidir. Bu baxımdan H.Ruşəninin “İranda iç üz”, “Şərqi dünyasında ingilis istilası” (“Vasatî Şark’ta ingiliz istilası”), “Məşhur anlaşma necə imzalandı?” (“Məşhur karardad nasıl imzalandı?”) adlı məqalələrində H.Ruşəninin beynəlxalq məsələlərin təhlilini daha çox regional xarakterli hadisələrin üzərindən apardığını görürük [3; 4; 5; 6]. Eyni zamanda H.Ruşəni İranda 1906-cı il Məşrutə hərəkatını da bölgədəki ingilis-rus rəqabəti fonunda araşdırır və bu hərəkatın ortaya çıxmasında ingilis amilinin böyük rol oynadığını yazır [4, 2].

Nəticə. İstər “Ruşəninin rəyası”, istərsə də digər əsərlərində modernləşmə ilə bağlı nəzərə çatdırmaq istədiyi məqamları ümumiləşdirsək, H.Ruşəninin “Türkləşmiş, islamlaşmış və müasirləşmiş” bir gələcəyin xəyali memarı kimi görürük. Osmanlı dövlətində modernləşmə hərəkatının görkəmli xadimlərinin əsərləri ilə müqayisədə araşdırdığımız “Ruşəninin rəyası”nda sənaye, elm və texnologiya həm də siyasi gücün sinonimi olaraq görülür. Başqa sözlə desək, H.Ruşəninin xəyalındakı “modernləşmiş cəmiyyət məşin texnologiyası ilə işləyən rəşional və dünyəvi həyat yönümlü cəmiyyətdir ... bu cəmiyyətdə insan elmə inanır, hadisələri rəşional izah edir və avtoritetdən asılı deyildir” [8, 11]. H.Ruşəni də digər müasiri olduğu Osmanlı modernistləri kimi, Qərbin sənaye və texnologiya gücünü Şərqi keçirərək, bu sonuncunun iqtisadi və siyasi böhrandan çıxma biləcəyinə inanır.

H.Ruşəninin modernləşmə ideali milli iradəyə dayanır, siyasi və iqtisadi sahələrdə isə Qərb nümunəsi əsasında baş verir. Əslində dünya təcrübəsi də göstərir ki, qeyri-üzvi modernləşmə əslində üzvi modernləşmənin yolunu, hazır nümunə mövcud olduğundan, daha qısa zamanda və asan şəkildə təkrar edir. Ona görə, demək olar ki, modernləşmə cəmiyyətin sistem şəklində təkamülü olduğundan onun bütün sferalarını əhatə edir və hər hansı bir sferanın inkişaf etməməsi həmin cəmiyyətin tam modernləşmə mərhələsində bərqərar olmadığı

ğını göstərir. Eyni zamanda, dövrün əksər modernistləri kimi, H.Ruşəni də sənayeni, elm və texnologiyanı ideallaşdıraraq, onların bütün böhranların və durğunluqların qarşısının alınmasının əsas çarəsi kimi görür.

H.Ruşəninin bir qədər sonrakı dövrə aid əsərlərini gözdən keçirdiyimizdə, xüsusilə 1926-cı ildə qələmə aldığı “Din yox, millət var” əsərinə diqqət yetirdiyimizdə, onun böyük bir ideoloji dəyişiklik keçirdiyini, artıq islamçı düşüncələrdən daha çox, milliyyətçi düşüncələrə üstünlük verdiyini, “Röya”sında gördüyü xilaskar müsəlman Türkiyənin yerinə dünyəvi Türkiyəni təqdim etdiyini görə bilərik. Bu da, bir tərəfdən, XX əsrin birinci rübündə dünya miqyasında gedən siyasi proseslərin, ortaya çıxan ideoloji cərəyanların təzadlı xarakterindən xəbər verərkən, digər tərəfdən də, Milli mücadilənin başa çatması və Cümhuriyyətin qurulması ilə Türkiyədə Osmanlıdan heç bir ünsürü almayan yeni türk kimliyinin və türk özünüdərkinin formalaşmasının təzahürü kimi özünü büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Koçak C. Ey tarixçi belgen kadar konuş: belgesel bir Teşkilat Mahsusa öyküsü // “Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar”, Vol.3, No.243, ss.171-214.
2. Kurtcephe İ. Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan // “Atatürk Yolu”, 1993, 3/12.
3. Ruşəni H. İran’da Siyasət Tesadümləri // “Vatan” gazetesi, 21 Ağustos 1924, Nr: 488.
4. Ruşəni H. İran’in İç Yüzü // “Vatan” gazetesi, 16 Ağustos 1924, Nr: 483.
5. Ruşəni H. Məşhur Karardad Nasıl İmzalandı? // “Vatan” gazetesi, 23 Ağustos 1924, Nr: 490.
6. Ruşəni H. Vasafî Şark’ta İngiliz İstilasısı // “Vatan” gazetesi, 18 Ağustos 1924, Nr: 485.
7. Ruşəni’nin Rüyası. Təhran, Matbaa-i Farus, 1334/1331 – 52 s.
8. Şəfiyeva Ə.H. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı: Araz, 2016, 272 s.
9. Tahirzadə Ə. Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu // “525-ci qəzet”, 11.09.2008.
10. Türk Parlamenti Tərihi, (TBMM IV. Dönem: 1931-1935), (2. Cild), (IV. Dönem Milletvekillerinin Özgəçmişləri). Hazırlayan: Fahri Çoker; Türk Parlamenti Tərihi Araşdırma Grubu. Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1996.
11. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (BCA BMGMK), Katalog Numarası: 03010/473018.
12. Uyanık S. Osmanlı türk anlatılarında bilime yonelişin mantığı ve gelecek tasarıları. Doktora tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi. Ankara, 2011, 206 s.
13. Yırsutimur D. Kafkaslar–Anadolu–İran üçgeninde bir ittihatçı Ruşəni (Barkın) bey. Doktora tezi. Sakarya, 2019, 272 s.
14. Лунев С.И. Политической модернизации и трансформации в странах Востока // «Сравнительная политика», 1/2012, s.83-95.

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ ХАСАНА РУШАНИ БАРКЫН (В СВЕТЕ ДВИЖЕНИЯ ОСМАНСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ)

Афшан Г.ШАФИЕВА

РЕЗЮМЕ

Вопросы, возникшие в ходе модернизационного движения в XIX веке на Востоке, в том числе и в Османской империи, которая сопровождалась появлением и распространением большого количества серьезных исследовательских трудов в этой области, занимали также политиков и идеологов того времени. В этих трудах на первый план выдвигались преимущества развития науки и ее применения в промышленности, а технологическая отсталость представлялась как главная причина экономических и политических проблем общества. Идеалом большинства османских модернистов был «тюркизированный, исламизированный и модернизированный» Восток. Этот лозунг рассматривался параллельно технологической мощи.

Работы Хасана Рушани, одного из известных представителей османского модернизационного движения, отражающие его новаторские идеи, особенно его книга «Сны Рушани», имеют в этом отношении особое значение и позволяют проследить особенности этого движения, а также идеологической борьбы того времени. «Сны Рушани», хоть и написано в утопическом жанре, отражает в целом взгляды сторонников модернизации того времени, также как и другие сочинения автора, написанные в духе борьбы с колониализмом Запада. В этих произведениях Турция и турки выступают в роли спасителей всего восточного мира. Идеал современного государства для Рушани - конфедерация во главе с Турцией, что отражает его туранские идеи.

Хасан Рушани, как и многие модернисты, считает взаимодействие западной промышленности и технологий на Восток ключевым фактором экономического и политического процветания. По словам Рушани, политика модернизации, проводимая сверху, недостаточна для достижения развития исламского мира и должна осуществляться при активном участии турецкой молодежи. Более того, модернизация Хасана Рушани, в отличие от других османских модернистов, охватывает не только Турцию, но и весь мусульманский Восток.

Литературное наследие Хасана Рушани, особенно «Сны Рушани», имеет огромное значение для изучения идей модернизации XIX и XX веков, и до сих пор остается актуальным для историографии.

Ключевые слова: Османская империя, Хасан Рушани, «Сны Рушани», модернизация, индустриализация, утопические произведения

HASAN RUSHANI BARKI'S SOCIO-POLITICAL THOUGHTS (IN THE LIGHT OF OTTOMAN MODERNIZATION MOVEMENT)

Afshan H.SHAFIYEVA

SUMMARY

The issues that arose during the rapid modernization movement in the 19th century in the East, including the Ottoman Empire, seriously pondered the politicians, thinkers and ideologues of the time, and were accompanied by the emergence and dissemination of a large number of works. In these works, the advantages of the development of science and its application to industry came to the fore, and technological backwardness was shown to be the

main cause of economic and political problems. The ideal of most Ottoman modernists was the "Turkified, Islamized, and modernized" East. This slogan was seen in parallel with the technological power.

The works of Hasan Rushani, one of the well-known representatives of the Ottoman modernization movement, reflecting his innovative ideas, especially "Rushani's Dream", are of special importance in this regard and allow us to follow both the peculiarities of the movement and the ideological struggle of the time. Although in the genre of a utopian work, this work, which reflects the views of the proponents of modernization of the time, as well as other writings of the author, was written in the spirit of the struggle against Western colonialism in general. In these works, Turkey and the Turks act as the guarantors of the entire Eastern world. His ideal of a modern state is a confederation led by the Turks, which stems from Rushani's Turanian ideas as an ideologue.

H. Rushani, like other modernists of his time, considers the transfer of Western industry and technology to the East to be a key factor in economic and political prosperity. According to Rushani, the modernization policy pursued from above is not enough to achieve the development of the Islamic world and must be implemented with the active participation of Turkish youth. Moreover, the modernization of H. Rushani, unlike other Ottoman modernists, inspires not only Turkey but the entire Muslim East.

Hasan Rushani's literary heritage, especially "Rushani's Dream", was important in terms of studying the ideas of modernization of the XIX and XX centuries, and today it is still relevant for historiography.

Keywords: Ottoman, Hasan Rushani, "Rushani's Dream", modernization, industrialization, utopic works

UOT 902.2; 903.5

SƏMƏDABAD NEKROPOLUNUN KÜP VƏ TORPAQ QƏBİRLƏRİ

VAQİF A.ƏSƏDOV*

Məqalə Azərbaycanın Yevlax rayonu ərazisində tədqiq edilmiş Antik dövrə aid Səmədabad nekropolu haqqındadır. Bu nekropolda iki qəbir tipinə- küp və torpaq qəbirlərə rast gəlinmişdir ki, bu da öyrənilən tarixi dövr üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Bəzi qəbirlərin ağır texnika işləməsi nəticəsində qismən və tam dağılmasına baxmayaraq, burada nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmış qəbirlərə də rast gəlinmişdir.

Səmədabad nekropolunun qəbirlərini zəngin qəbirlər sırasına aid etmək olar. Burada çoxlu sayda saxsı qab nümunələri, bəzək əşyaları, dəmirdən hazırlanmış məmulatların fraqmentləri tapılmışdır. Qabların əksəriyyəti əldə böyük ustalıqla və zövqlə hazırlanmışdır. Nekropoldan əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Antik dövrdə bu ərazilərdə məskunlaşmış əhəlinin mədəniyyəti, məişət və məşğuliyyəti, həmçinin dini inancları haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Əldə olunan arxeoloji materialların təhlili əsasında Səmədabad nekropolunun qəbirlərini e.ə. II - b.e. II əsrlərinə aid etmək olar.

Açar sözlər: Səmədabad nekropolu, Antik dövr, küp və torpaq qəbirlər, dəfn adətləri, saxsı qablar, bəzək əşyaları

Giriş. Səmədabad nekropolunun yerləşdiyi ərazi düzənlikdir. Nekropola verilən ad ümumi xarakter daşıyır və inzibati baxımdan daxil olduğu Yevlax rayonunun Səmədabad kəndinə aiddir. Yaşayış yeri eyniadlı kənddən təxminən 550-600 m aralıda, Bakı-Qazax magistral şosesinin sol tərəfində yerləşir. Ərazi uzun illərdir ki, əkin yerləri kimi istifadə olunmaqdadır.

Nekropolun yerləşdiyi ərazini və eləcə də ətraf əraziləri gəzərkən xeyli sayda yerüstü keramika nümunələrinə rast gəlmək olur. Qeyd edilən sahələrdə tapılan maddi mədəniyyət qalıqları əsasən bu sahələrin arxeoloji qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, ümumən götürdükdə Səmədabad ərazisi bir vahid arxeoloji zona kimi qiymətləndirilir. Ərazidə Antik dövrü özündə ehtiva edən keramika nümunələrinin çox sayda, həm də müxtəlif çeşiddə tapılması burada həmin dövrlərdə yaşayışın intensiv olması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Qazıntılar zamanı müəyyən olmuşdur ki, Səmədabad nekropolunda küp və torpaq qəbirlər eyni dövrdə və yanaşı salınmışlar. Müşahidə əsasında məlum

* AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; vaqif-amea@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8837-7221

olmuşdur ki, qəbirlərin üst qatı dağıntıya məruz qalmışdır. Təbii ki, bu torpağın üst qatının uzun illər boyunca əkilməsindən irəli gəlirdi. Həm də çox təəssüf ki, burada qaz kəməri çəkilişi işləri aparılarkən göstərilən diqqətsizlik nəticəsində qəbirlərin çoxu güclü dağıntılara məruz qalmışdır.

Qeyd olunduğu kimi Səmədabad nekropolunda iki qəbir tipi qeydə alındı. Bunlardan 1,2, 3, 5, 8 və 9 sayılı qəbirlər küp qəbirləri, 4 və 7 sayılı qəbirlər torpaq qəbirləri idi. 6 sayılı qəbir daha çox dağıntıya məruz qaldığı üçün onun tipini müəyyən etmək mümkün olmadı.

Ərazidəki torpağın nəm olması qəbirlərdəki sümüklərin vəziyyətinə pis təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq zədələnməyən 3, 4 və 9 sayılı qəbirlərdə və nisbətən az dağılmış 7 sayılı qəbirdə insan və heyvan sümüklərinin fraqmentləri aşkar olundular. Qeyd edək ki, 8 sayılı qəbir tam dağıldığı üçün skelet sümükləri aşkar edilmədi, yalnız dəfn küpünün qırıqlarını və müşayiətedici avadanlıqları toplamaq mümkün oldu.

Qəbirlərin təsviri. Səmədabad nekropolunun qəbirləri çox zəngindir. Bu qəbirlərin avadanlığı içərisində çoxlu sayda saxsı qab nümunələri, tunc və şüşədən hazırlanmış bəzək əşyaları və qismən də dəmir məmulatların fraqmentləri aşkar edildi. Aydındır ki, qəbirlər dağıldımsaydı bu artefaktların sayı daha çox olardı. Aşkar olunmuş dəfn küpləri armudvari formalı iri təsərrüfat küplərindən ibarət idi. Aşağıda tədqiq olunmuş qəbirlərin təsviri sıra ardıcılığı ilə verilmişdir.

1 №-li küp qəbir. Dəfn küpü yer səviyyəsindən 1 m dərinlikdə üzə çıxdı. Küp şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində böyrü üstə qoyulmuşdu. Küpün hündürlüyü 1,25 m, gövdəsinin diametri 80 sm idi. Qazıntı gedişində müəyyən olundu ki, dəfn küpünün ağzı tərəfdən başlayaraq hər iki böyrü boyu orta və kiçik həcmli, müxtəlif təyinatlı saxsı qablar düzülmüşdü. Bu qablar bir-birinin içinə qoyulmuş xeyrə, kasa və vazalar, piyalələr (piyalələrdən birinin ağzı qapaqla örtülmüşdü), küpələrdən, cəftəvari qulplu küpdən, həmçinin bir qədər aralıda qoyulmuş qara rəngli yarıçürümüş iki kiçik qabdan ibarət idi. Küpələrin içərisində ağzı ləçəklilər də var idi, vazalardan biri isə üçayaqlıdır. Bir xeyrənin içərisində isə heyvan sümükləri və şüşə muncuq aşkar olundu. Ümumilikdə dəfn küpü ətrafına düzülmüş qabların sayı, qapaqla birlikdə 29-a çatırdı.

Dəfn küpünün içərisində insan skeleti və küpün içərisinə yerləşdirilmiş qəbir avadanlığı aşkar olundu. Skeletin kəlləsi çürüyərək itsə də küpün oturacağına tərəf istiqamətlənməsi izlənilirdi. Mərhum küpdə sağ böyrü üstə bükülərək yerləşdirilmişdi. Başı tərəfdə gərdənliyi xatırladan tunc əşya (şəkil 6.1), üstü zərli şüşə bəzək əşyası və dəmirdən hazırlanmış yarımdairəvi kiçik məmulat tapıldı. Qəbir kamerasının ölçüləri 2,3 x 4,3 m idi.

2 №-li küp qəbir. Qəbir yer səthindən 60 sm dərinlikdə aşkar olundu. Dəfn küpünü aşkar etmək mümkün olmadı. Küpün bəzi fraqmentləri, qəbrin cənub-şərq tərəfində sıyrılarq qalaqlanmış torpağın içərisində aşkar edildi. Çox ehtimal ki, dəfn küpü içərisindəki avadanlıq və skeletlə birlikdə texnika işləyərkən dağılmış və sıyrılıb kənara atılmışdı.

Dəfn küpünün ətrafına düzülmüş qablar öz yerlərində qalmışdı. Təəssüf ki,

üstədən dağıldığı üçün onların çoxsu ağırlıq nəticəsində parçalanmış və torpağın nəmişliyi səbəbindən qismən çürümüşdülər.

Qablar bir-birinə sıx halda, demək olsar ki, dairəvi şəkildə düzülmüşdülər. Yalnız böyük bir küpə bu topludan 60 sm şərqdə aralı qoyulmuşdu. Qəbirdə 16 saxsı qab üzə çıxdı. Onlar qeyd edildiyi kimi, dairəvi şəkildə şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru düzülmüşdülər. Saxsı qablar xeyrədən, təkayaqlı vazalardan, dar və geniş ağızlı, şişman və sferik gövdəli küpələrdən, ağzı novçalı kiçik qabdan, armudvari formalı uzunsov qabdan, bankavari formalı qabdan, ağzı ləçəkli silindrik boğazlı miniatür küpəcikdən və bir neçə digər qabların fraqmentlərindən ibarət idilər. Bəzi küpələrin üzərində lentvari çəp qulplar yerləşir.

Qeyd edək ki, qabların bəzilərinin içərisində əsasən xırda buynuzlu heyvanlara məxsus sümüklər aşkar edildi. Qabların tutduğu əsas sahənin ölçüsü 1,2 x 0,9 m, aralı qabla birlikdə 2,1 x 0,9 m idi.

3 №-li küp qəbir. Qəbir qabları yer səthindən 80-90 sm dərinlikdə üzə çıxdılar. Dəfn küpü iri təsərrüfat küpünün yarı hissəsindən ibarət idi. Küp şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində böyrü üstə qoyulmuşdu. Gili qırmızı rəngli olan dəfn küpünün gövdəsi uzunsov formalı, oturacağı yastı idi. Ağzı yana qatlanırdı. Hündürlüyü 1,2 m, gövdəsinin diametri 80 sm idi.

Dəfn küpünün ağzı boyu bir sırada kiçik və orta həcmli qablar düzülmüşdü. Həcmcə daha böyük saxsı qablar dəfn küpünün cənub-qərb böyrü tərəfdə 3-4 sırada düzülərək küpün böyrü boyu cənub-şərq istiqamətində uzanırdılar. Saxsı qablar dopulardan, geniş ağızlı qulpsuz, təkqulp və ya iki qulpulu küpələrdən, ağzı novçalı qabdan, ağzı dördləçəkli təkqulp qabdan, təkayaqlı vazadan, kasa və ya vaza tipli qablardan, armudvari, uzunsov və şişman gövdəli küpələrdən, ağzı ləçəkli xırda küpəcikdən, dərin kasadan, piyalə və xeyrədən ibarət idilər. Şişman gövdəli küpələrdən birinin boğazı silindrik formalıdır.

Qabların üzərinə qaban cəmdəyi qoyulmuşdu. Bu qablardan 70 sm şimal-şərqdə dəfn küpünün oturacağı istiqamətində iki qoyuna məxsus çürümüş sümüklər üzə çıxdı. Xırda buynuzlu heyvan sümüklərinə qabların əksəriyyətinin də içində rast gəlinirdi.

Dəfn küpünün içərisində orta yaşlı kişiyə məxsus insan skeletinin yalnız kəllə və ayaq sümükləri aşkar olundular. Kəllə sümüyü küpün ağzı tərəfdə, qıç sümükləri isə oturacaq tərəfdə idi. Kəllə sümüyünün ətrafında dəmir bıçaq tiyələrinə və şüşə muncuqlara təsadüf olundu. Qəbir kamerasının ölçüləri 2,35 x 1,7 m idi.

4 №-li torpaq qəbir. Bu qəbir kamerası müasir yer səthindən 75 sm dərinlikdən üzə çıxdı. Kamera dördkünc formalı olub şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində idi.

Kameranın şimal-qərb hissəsində üstədən basılmış uşaq kəlləsi üzə çıxdı. Skeletin kəlləsi, qabırğa və ayaq sümükləri əzilsə də bəzi sümükləri nisbətən yaxşı qalmışdı.

Kəllənin şimal-qərb hissəsində kiçik həcmli saxsı qablar pərakəndə şəkildə 3 sırada yerləşdirilmişdi. Bu qab sırası cənub-şərqə tərəf dönərək yenə də 2-3 sırada, artıq nizamlı şəkildə düzülüb davam edirdi. Bu istiqamətdəki qablar

vazalardan, ağız ləçəkli və novçalı küpələrdən, piyalələrdən, süddanlardan, piy-dandan, kasalardan və s. ibarət böyük və orta həcmli qablar idi. Bu sıra qabların cənub-şərqində it skeletinə təsadüf olundu.

Qəbirdəki uşaq skeletindən şimal-şərqə doğru 1 sırada daha 3 piyalə qoyulmuşdu. Kəllənin yuxarı tərəfində ağız üstə qoyulmuş kiçik vaza, kəllənin ətrafında dəmir mildən hazırlanmış məmulatların qalıqları, tunc qolbağın qırıqları, şüşə və tunc muncuqlar aşkar edildi. Qabların bir çoxunun içərisində heyvan sümükləri şəkilndə yemək qalıqları qalmışdı. Qabların təsviri mətnin davamında göstərilmişdir.

Qəbir kamerası 1,6 x 1,15 ölçüsündə idi.

5 №-li küp qəbir. Bu küp qəbri yer səviyyəsindən 60 sm dərinlikdə üzə çıxdı. Qəbrin çox hissəsi texnika işləyərkən dağıdılmışdı. Dəfn küpünün yalnız oturacaq hissəsinin yarısı salamat qalmışdı. Təəssüf ki, dəfn küpü dağıdılarkən içərisindəki skelet və avadanlıq da məhv olmuşdur.

Dəfn küpünün qoyuluşuna görə küpün şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində olduğu müəyyənləşdi. Küpün oturacağı tərəfdə şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində müxtəlif təyinatlı və ölçülü saxsı qablar düzülmüşdü. Qablar küpələrdən, piyalələrdən, kasalardan, badya və ya sərnici tipli qablardan, çəhrayı rəngli təkayaqlı vazadan, ağız novçalı və süzgəcli süddanlardan ibarət idilər.

Dəfn küpünün içərisindən dəmir mildən hazırlanmış, ucu gözlük şəkilli məmulat, dəmir halqa qırıqları, dəmir mil məmulatların qırıqları və bir neçə tunc və şüşə muncuq tapıldı. Qabların tutduğu sahənin salamat qalmış ölçüsü 1,1x0,55 m idi.

6 №-li qəbir. Qəbrin ilk qabı yer səthindən 80 sm dərinlikdə üzə çıxdı. Qəbir kamerasının özü isə 1,1 m dərinlikdə yerləşirdi. Bu qəbrin də çox böyük bir hissəsi texnika tərəfindən tam dağıdılmışdı. Ona görə də onun küp və ya torpaq qəbri olduğunu söyləmək mümkün olmadı. Qəbir kamerasının qırağında bəzi qablar salamat qalmışdı. Bu qablar bir sırada, şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində düzülmüşdü. Tutduqları sahənin uzunluğu 1,2 m idi.

Qablar küpələrlə, dopularla, piyaləylə və digər qab nümunələriylə təmsil olunmuşdu. Sonuncu küpələrin arasında hansısa bir heyvana məxsus sümük fraqmentləri yerləşirdi.

7 №-li torpaq qəbir. Bu qəbirdəki ən hündür qabın ağız yer səthindən 75 sm, qəbir kamerası isə 1,05 m dərinlikdən üzə çıxdı. Qəbir kamerasının cənub hissəsi texnika tərəfindən dağıdılmışdı. Kamerada qablar şimal-cənub istiqamətində 3 sırada düzülmüşdü. Qabların tutduğu sahə: şimal-cənub istiqamətində 1,5 m, qərb-şərq istiqamətində 85 sm idi. Qəbirdəki qablar küpələrlə, lüleynlərlə, vazalarla, bardaqlarla, kasalarla təmsil olunmuşdu.

1-ci sırada düzülmüş şişman gövdəli və təkqulplu küpələrin qərb tərəfində ucları halqalı və gözlük şəkilli uzunsov formalı dəmir məmulatların fraqmentləri, iki tunc bilərzik, şüşə, tunc və kükürddən hazırlanmış muncuqlar, tunc zəncir halqası, hansısa tunc məmulat, dəmir halqa, dairəvi şəkildə qoyulmuş ayı caynaqları və mənsubluğu müəyyən olunmayan, pis vəziyyətdə qalmış sümüklər aşkar olundu. 2-ci və 3-cü sırada yerləşən qabların arasında da müəyyən olunmayan

sümüklər üzə çıxdı.

8 №-li küp qəbir. Bu qəbir tam dağıldığından onun istiqamətini və strukturunu müəyyən etmək mümkün olmadı və yalnız qəbir avadanlığı içərisində salamat qalmış saxsı qablar, onların fraqmentləri və başqa arxeoloji materiallar qeydə alınaraq götürüldü. Saxsı qablar küpələrdən, kasalardan, vazalardan, lüleyindən və badyadan ibarət idilər. Bundan əlavə, qəbirdən müxtəlif təyinatlı saxsı qablara məxsus ağız, boğqaz, çiyin, gövdə və oturacaq fraqmentləri də tapıldı. Qəbir avadanlığı içərisində dəmir orağın bir hissəsi, dəmir cida ucluqları, dəmir bıçaq tiyəsinin ucu, əqiq və şüşə muncuqlar da var idi.

9 №-li küp qəbir. Bu küp qəbrinin dəfn küpü yer səthindən 50 sm dərinlikdə üzə çıxdı. Qəbir kamerasının ümumi dərinliyi 90 sm idi. Dəfn küpü böyrü üstə şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində qoyulmuşdu. Küpün ağzı aşkar olunmadı. Armudvari gövdəli dəfn küpünün hündürlüyü 70 sm, gövdəsinin diametri 50 sm, yastı oturacağının diametri 18,5 sm idi. Çəhrayı rəngdə olan küpün gili təmiz, divarının qalınlığı 1 sm idi.

Dəfn küpünün ağız və oturacaq tərəfinə müxtəlif ölçülü və təyinatlı saxsı qablar düzülmüşdü. Qabların tutduğu sahə şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində 1,7 m, cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətində 1,3 m idi.

Qablar aşağıdakı qaydada düzülmüşdü.

Dəfn küpünün ağzı tərəfdə: küpələr, təkqulplu kiçik küpə, təkqulplu badya.

Dəfn küpünün oturacağı tərəfdə: şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində: kasalar, küpələr, piyalə, vazalar, lüleyin.

Qabların cənub-qərbində iri buynuzlu heyvan sümükləri üzə çıxdı. Heyvan sümükləri bəzi qabların içində də tapılmışdı.

Dəfn küpünün içərisi təmizlənərkən burada, küpün ağız tərəfində uşağa məxsus kəllə, qol və qabırğa sümüklərinin xırda fraqmentləri aşkar edildi. Kəllə fraqmentlərinin ətrafında, parçalanmış halda olan iki kiçik tunc bilərzik və bir tunc üzük, silindrik formalı dəmir məmulatın bir hissəsi, dəmir mildən hazırlanmış məmulat və 4 şüşə muncuq yerləşirdi.

Dəfn küpünün qabları götürülərkən 4-cü qabın altından təbaşir parçası üzə çıxdı.

10 №-li torpaq qəbir. Bu qəbrin də çox hissəsi ağır texnikanın işləməsi gedişində dasğılmışdı. Qəbrin kəsiyində üç saxsı qab izlənilirdi. Qalan dörd qab işlər gedişində qəbir divarları uçqunu ilə birlikdə yerə düşmüşdülər. Qəbir kamerasının uzunluğu 2,2 m, qalan hissəsinin eni 50 sm, dərinliyi 1,2 m idi.

Qəbirdə müxtəlif ölçülü və təyinatlı, bütöv və fraqmentlər şəkilində 19 saxsı qab, həmçinin insan skeletinin fraqmentləri var idi. Qəbrin istiqaməti şimal-qərb-cənub-şərq idi. Qəbir qablarının bir hissəsi kənarında yandırılan odun təsirinə məruz qalmışdı, lakin qəbrin özündə od qalanması izlərinin olması faktı aşkar edilmədi. Bəzi qabların içərisində ritual qida qismində heyvan sümükləri var idi.

11 №-li küp qəbir. Qəbrin bir hissəsi ağır texnikanın işləməsi nəticəsində dağılmışdı. Dəfn küpünün yalnız yuxarı hissəsi salamat qalmışdı. Küp böyrü üstə qoyulmuşdu. Ağzı qərbə, oturacağı isə ehtimal ki, şərqə istiqamətlənmişdi. İnsan

skeletin sümükləri qalmışdı. Onlar dəfn küpünün içərisində küpün ağzından cənub-qərbdə yerləşirdi.

Qəbir kamerasının uzunluğu 2,1 m, salamat qalmış eni 1,5 m, dərinliyi 1,1 m idi. Kamera şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində idi. Qəbirdə müxtəlif həcmli və təyinatlı 25 saxsı qab, həmçinin gil antropomorf qadın fiquru, uzunsov formalı iki gil məmulat (fiqurlar üçün tədarük), üç tunc qolbaq və yaşıl rəngli şüşə muncuq aşkar edildi.

Bu qablardan səkkizinin içərisində heyvan sümüklərinin fraqmentləri var idi.

Qazıntıların gedişi. Qazıntıların nəticəsi olaraq Səmədabad nekropolunun iki qəbir tipinə malik abidə olduğu müəyyənləşdi. Qəbirlərin istiqamətlərində tipindən asılı olmayaraq sabitlik izlənilirdi, yəni onların hamısı şimal-qərb-cənub şərq istiqamətində idilər. Qəbirlər yer səthindən 50 sm-dən başlayaraq 1,2 m-dək müxtəlif dərinliklərdə salınmışdılar. Küp qəbirlərindəki dəfn küplərinin hündürlüyü 70-125 sm arası, gövdələrinin diametrləri isə 50-80 sm arasında idi. Onu da qeyd edək ki, küp qəbirləri ilə torpaq qəbirlərinin avadanlığı arasında heç bir fərq yox idi. Səmədabad nekropolunun qəbirlərini çox zəngin qəbirlər sırasına aid etmək olar. Müəyyən qədər dağıntıya məruz qalmalarına baxmayaraq qəbir avadanlıqları içərisində çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdi.

Qazıntı sahəsindən tapılmış saxsı qablar forma və məzmun baxımından Yevlax rayonunda tədqiq olunmuş Yəldili [1, 52-53] və Bəyimşarov küp qəbirlərinin materiallarından az fərqlənir. Bu materialları tipoloji xüsusiyyətləri əsasında e.ə. II - b.e. II əsrlərinə aid edə bilərik. Qazıntılar zamanı qeydə alınmış yüzlərlə maddi mədəniyyət nümunələri içərisində əhəmiyyətli yeri saxsı qab qırıqları tutur. Təyinatına görə küpə, güvəc, vaza, lüleyin, boşqab, kasa, xeyrə, badya, bardaq, dolça, dopu, piyalə, piydan, qapaq və s. kimi gil qabların fraqmentlərini əks etdirən artefaktlar mənsub olduğu dövrün sakinlərinin mətbəx-məişət mədəniyyətlərinin göstəricisidir. Məişət əşyaları əsasən məişətdə və mətbəxdə, eləcə də təsərrüfatda istifadə edilmişdir. Bura birinci növbədə gil qablar daxildir. Gil qablar təyinatına və işlədilmə funksiyalarına əsasən müxtəlifdir. Aşkar edilmiş iki gil piydanı da məişət əşyalarına aid etmək olar. Gil məmulatı əsasən əldə hazırlanıblar, lakin dulus çarxında hazırlanmış nüsxələrə də rast gəlinmişdir. Onların gili ya qum qarışıqlı, ya da təmiz tərkiblidirlər. Qablar sabit od temperaturunda bişirilmişdir. Qabların üstü çox vaxt cızma, çərtmə və ya yapma naxırlarla bəzədilmişdir. Çox vaxt kəsikdə lentvari, dəyirmi və ya oval, bəzən cəftəvari qulpları vardır. Gil qablar tapıntıların böyük əksəriyyətini təşkil edir.

Əksər hissəsi böyük ustalıqla və keyfiyyətli hazırlanmış bu qablar içərisində əsasən küpə, vaza, kasa və süddan tipli qablar xüsusən seçilir. Üzərləri yapma və cızma naxışlarla bəzədilmiş, bir çox hallarda ağızları ləçəkli və süzgeçli olan Yaloylutəpə mədəniyyəti tipli bu qablar onları əsasən əldə hazırlamış ustaların yüksək bədii zövqündən xəbər verir [2; 3].

Qəbir avadanlıqları içərisində aşkar edilmiş saxsı qablar əsasən çəhrayı və boz rəngdədirlər. Bəzən qonur, qırmızımtıl və qara rəngli qablara da təsadüf olunmuşdur. Onların bir hissəsinin üstünə ağ, sarımtıl, bozumtul və bəzən də salat

rəngli anqob çəkilməmişdir. Onların gili çox vaxt qum tərkibli olub üstləri zəif cilalanır. Lakin təmiz gil tərkibli, üstləri yaxşı cilalanmış qab nümunələrinə də təsadüf olunmuşdur.

Küpələrin bir qayda olaraq dar və ya geniş olan yastı oturacaqları (bəzən dabanlı oturacağı olan küpələrə də rast gəlinmişdir, armudvari və ya şişman gövdələri, dar və geniş boğazları, yana qatlanmış və ya qıfvari ağızları vardır. Ağızları üç və dörd ləçəkli və ya novçalı olan küpələrə də çox rast gəlinir. Küpələrin üzərində çox vaxt kəsikdə lentvari, dəyirmi və ya oval olan qulpları vardır. Küpələr əsasən orta dərəcə keyfiyyətində bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi çəhrayı, boz və ya qırmızımtıl-qonurdur. Küpələrin gövdəsi və ağızları üzərində məməcik və düyməcik şəkilli yapma bəzək elementləri olur (şəkil 1.1; 4.1; 4.4; 5.3; 6.5).

Aşkar olunmuş *güvəclər* şişman gövdəli olub geniş və dəyirmi ağızlıdırlar. Alçaq və geniş boğazları tədricən çiyinə keçir. Oturacaqları geniş və yastıdır (şəkil 3.4).

Qəbir avadanlığı içərisində tez-tez *lüleyinlərə*, başqa sözlə desək lüləkli küpələrə də rast gəlinmişdir. Onlar müxtəlif ölçüdədirlər. Lüleyinlərin xarakterik cəhətləri dar boğazlı və qıfvari ağızlı olmalarıdır. Onların ön tərəfində bucaq altında dik qalxan kəsikdə dəyirmi lüləkləri vardır (şəkil 3.5). Bir qayda olaraq böyük həcmli lüleyinlər armudvari, kiçik lüleyinlər isə armudvari və bikonik formalıdırlar.

Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş kiçik həcmli *dopuların* ağızları yana açılır. Ağız novçalılara da rast gəlinmişdir. Bəzən isə ağızları dəyirmi olur. Onların boğazları tədricən çiyinə keçir. Gövdələri şişman, oturacaqları yastıdır. Onların üzərində bəzən qulpları və lüləkləri də olur (şəkil 6.4).

Nekropolda aşkar olunmuş *vazalar* küpələrdən sonra sayca ikinci yer tuturlar. Vazalar geniş ağızlı və oval, yaxud dəyirmi gövdəlidirlər. Çox vaxt dayaz, bəzən dərin olurlar. Ağız kənarları adətən yana və aşağıya meyilli olur. Onların silindrik formalı uzun və ya qısa tək və ya üç ayaqları olur. Tək ayaqlı vazaların ayağı adətən diskvari oturacaq-altlıq üzərində durur. Vazaların bir qismi isə ayaqsız olub yastı və ya dabanlı oturacağı malikdirlər (şəkil 2.5; 3.3; 4.3; 5.4). Səmədəbad nekropolunda aşkar olunmuş vazaların spesifik xüsusiyyəti onların, demək olar ki, hamısının böyürləri üzərində tısbəgə başı şəklində çıxıntı formalı qulpların olmasıdır. Görünür bu totemizm ilə əlaqədar olan hansısa bir inanca söykənir.

Kasalar geniş ağızlı olub ağızları yana qatlanır. Böyürləri bir qədər aşağıya endikdən sonra oval, şişman və ya aşağıya doğru daralan gövdəyə keçir. Oval oturacaqların altı çox vaxt umbonludur. Bəzən üzərilərində ağızla gövdəni birləşdirən yarım dairəvi qulpları olur (şəkil 2.1-4; 3.6; 4.5; 5.5).

Dəfn küplərinin ətrafındakı saxsı qablar arasında *bardaqlar* da var idi. Onların qıfvari və ya dəyirmi ağızları, dar boğazları, armudvari və ya şişman gövdələri vardır. Oturacaqları dar və yastıdır. Onların üzərində ağızla gövdəni birləşdirən kəsikdə dəyirmi qulpları olur. Onlar müxtəlif ölçülüdür (şəkil 1.2).

Aşkar olunmuş *süddanların* ağızlarında uzun novçaları, bikonik formalı gövdələri var. Böyürlərində kəsikdə dəyirmi olan ensiz çəp qulpları olur. Qulpların çəp yapışdırılmasında məqsəd yalnız biləyi əyməklə qabdakı mayeni rahat

süzməkdir. Süddanların oturacaqları yastı olur. Qısa silindrik ayaq üstə olan süddanlara da təsadüf olunmuşdur. Bu halda onların ayaqları vazalarda olduğu kimi diskvari oturacaq-altılıqla sonunclanır. Bəzən onların üstü yapma məməciklərlə naxışlanır. Süddanlar adətən ağımtıl rəngli təmiz gildən nəfis hazırlanaraq bişirilirlər (şəkil 1.3).

Qazıntılar gedişində əldə edilmiş *badya* və ya *sərnici* tipli qabların geniş ağızları, oturacağa doğru bir qədər daralan uzunsov gövdələri vardır. Ağızları yana qatlanır. Üzərilərində ağızla gövdəni birləşdirən kəsikdə dəyirmi qulpları olur. Oturacaqları geniş və yastıdır (şəkil 3.1-2).

Aşkar olunmuş *dolçalar* silindrik boğazları armudvari və ya şişman gövdəyə keçir. Oturacaqları yastıdır (şəkil 2.6; 6.2-3).

Qəbir avadanlığı içərisində iki *piydan* da vardır. Birinci piydan cam şəkillidir. Geniş ağızlıdır. Ağzı birbaşa gövdəyə keçir. Gövdəsi aşağıya doğru bir qədər daralır. Altı geniş və yastıdır. Arxa hissəsində ağız kənarını oturacaqla birləşdirən dördkünc formalı qulpu vardır. Qulpun ortası, iki barmağın keçirilməsi üçün qədərincə geniş deşiklikdir. Qulpun aşağı hissəsi üçbucaq formalı ayaqla sonunclanır. Daha iki kiçik ayaq piydanın ön hissəsinin altında yerləşir. İçərisində güclü hisizləri qalmışdır. Rəngi bozdur. Hündürlüyü 6,5 sm, ağzının diametri 11 sm-dir. Geniş ağızlı üçayaqlı piydan tipli gil qabın ağzının aşağı hissəsində düyməcik şəkilli yapma bəzək yerləşir. Gövdəsi aşağıya doğru daralır. Bir hissəsi qopmuşdur. Arxasında ağzı ilə altını birləşdirən kəsikdə oval olan enli və qalın qulpu vardır. Qulp həm də ayaq rolunu oynayır. Daha iki ayaq izi piydan altının ön hissəsində nəzərə çarpır. Qalın divarlıdır. Üstü cilalıdır. İçərisi tamamilə, üst səthi isə qismən hisizləri ilə örtülmüşdür. Ağzının diametri 13,3 sm-dir (şəkil 6.6).

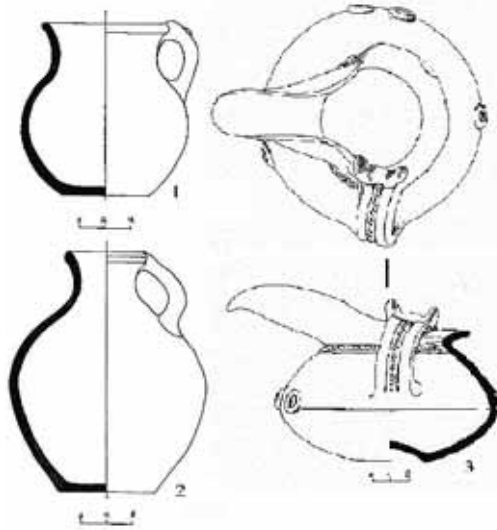
Qazıntılar zamanı aşağıdakı maraqlı tapıntılar aşkar olunmuşdur:

-kiçik həcmli matra tipli qab. Ağzının bir hissəsi sınımışdır. Ağzı yana açılır. Dar boğazı tədricən maili çiyinə keçir. Gövdəsi yastı olub bir qədər şişmandır. Hər iki böyründə yarım dairəvi üfüqi qulpu vardır. Qulplar kəsikdə dəyirmi olub üstləri kəsmə üsulu ilə burma şəklində bəzədilmişdir. Qulplardan aşağıya doğru qabın hər iki böyrü boyu dayaz şırımlı zolaq enərək qabın altından keçib hər iki qulpu birləşdirir. Qabın üstü çiyindən başlayaraq aşağıyadək bütün gövdəsi üzərində sıralarla vurulmuş yapma düyməciklər və ayparalarla bəzədilmişdir. Rəngi çəhrayıdır. Üstünə açıq krem rəngli anqob çəkilib (şəkil 5.1).

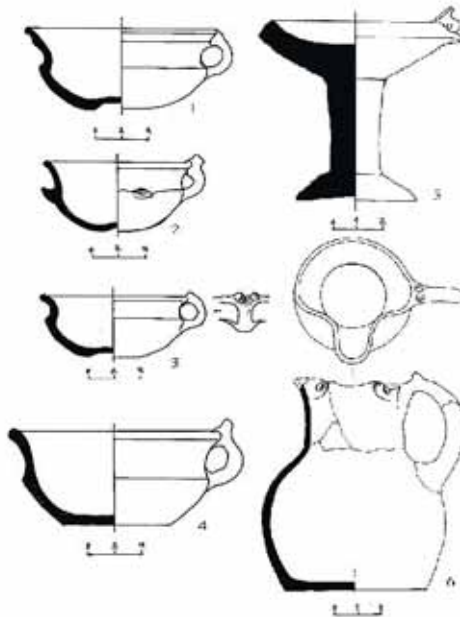
-keyfiyyətli hazırlanmış orta həcmli üçayaqlı küpə. Geniş ağızlıdır. Ağzı yana açılır. Boğazı daraldıqdan sonra şarvari gövdəyə keçir. Altı yastıdır. Altında üç konusvari dayağı vardır. Boğazı üzərində oval formalı yalançı lülək yerləşir. Yan tərəfində ağzı gövdə ilə birləşdirən lentvari qulpu vardır. Rəngi bozdur. Səthi yüngül cilalanıb (şəkil 6.5).

-qadın şəklində olan antropomorf fiqur. Baş, burnu, gözləri, qaşları, qolları, budları və ayaqları dəqiq görsənir. Qolları üzərində hər iki tərəfdə 4 ədəd olmaqla qolbağı xatırladan qövsvari yapmalar vardır. Ön tərəfində-sağda iti döş, solda isə, ortasında dairə olan ürək şəklində yapmalar, həmçinin dəyirmi düyməcikləri olan yapma zolaq (qurşaq) vardır. Qurşaqdan aşağıda və budları üzərində üçbucaq

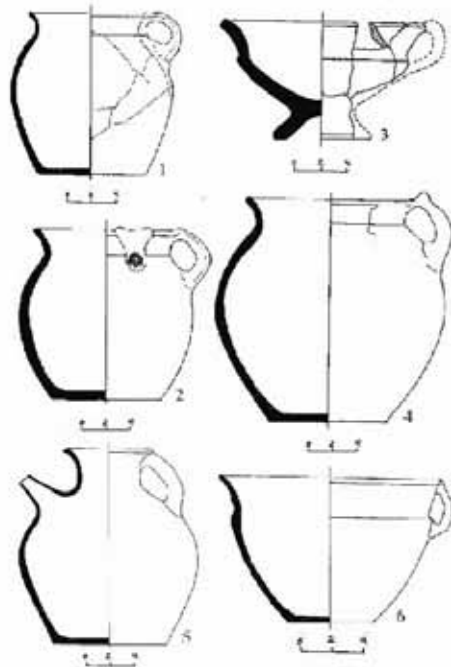
yaradan basmalar yerləşir. Üzərində barmaqla basılmış 6 dəyirmi basma olan altlıq üstündə durur. Sol çıxımın bir hissəsi yoxdur. Arxa tərəfi yastıdır. Əldə hazırlanıb. Hündürlüyü 17 sm-dir (şəkil 7). Fiqurun başı sxemik şəkildə verilərək quş başını, yanlara açılmış qolları isə qanadları xatırladır. Bu fiqurun hansısa ilahə bütü, ola bilsin ki, sevgi ilahəsi [4, 103] olması istisna deyil.

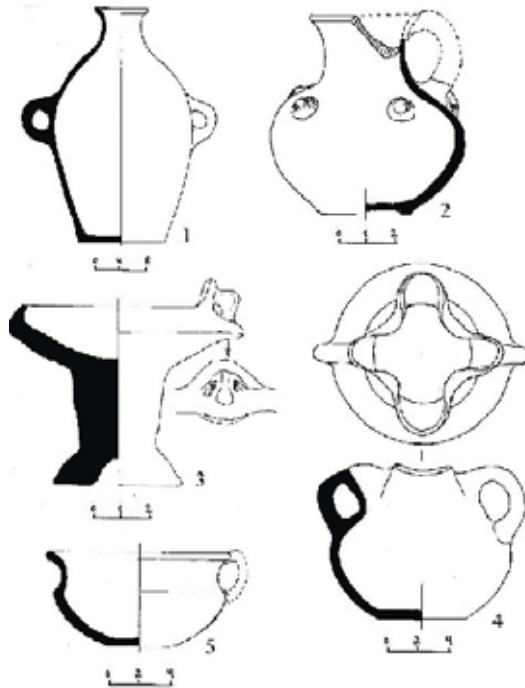
Şəkil 1. 1-geniş ağızlı küpə; 2-dar ağızlı bardaq; 3-süddan

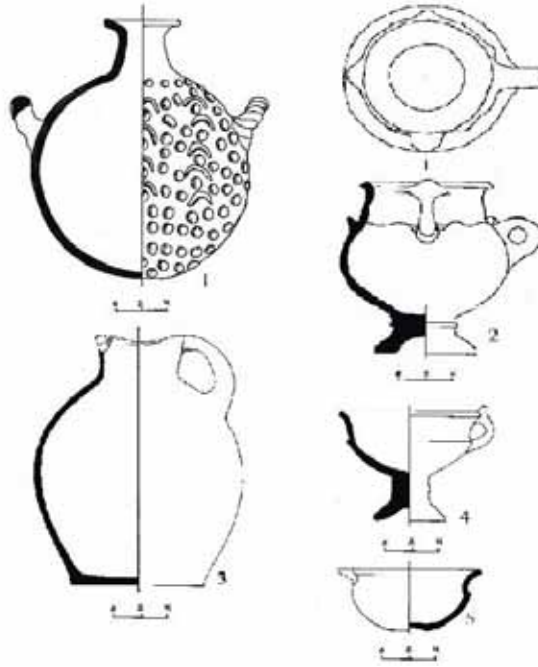
Şəkil 2. 1-4-qulplu kasalar; 5-təkayaqlı vaza; 6-dolça

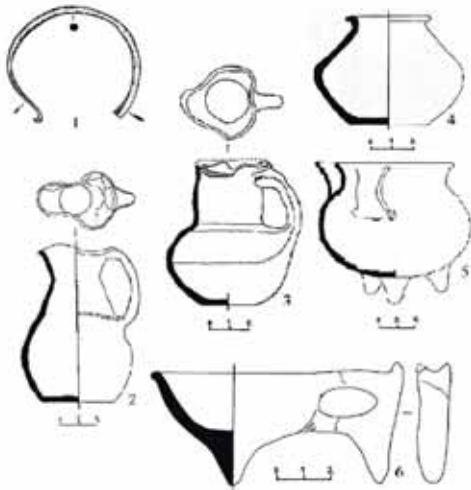
Şək. 3. 1-badya; 2-sərnic; 3-dabanlı oturaqqlı vaza; 4-güvəc; 5-lüleyin; 6-kasa

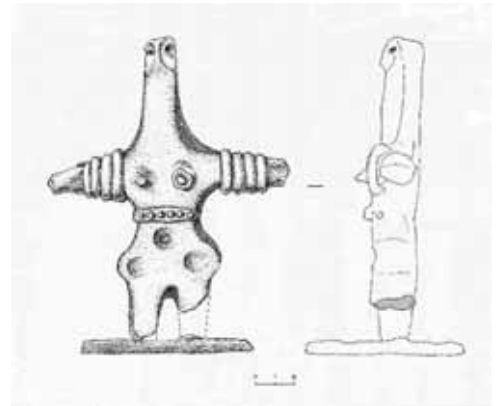
Şək. 4. 1-küpə; 2-üstü yapma bəzəkli küpə; 3-zoomorf vaza; 4-ikiqulplu küpə; 5-kasa

Şək. 5. 1-matra tipli qab; 2-küpə; 3-iri tutumlu küpə; 4-təkayaqlı vaza; 5-kasa;

Şək. 6. 1-tunc gərdənlük; 2-3-dolça tipli qablar; 4-dopu; 5-üçayaqlı küpə; 6-piydan

Şək. 7. Gil fiqur

Arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu sayda metal məmulatlar tapılmışdır. Tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları qolbaqlardan, gərdənliklərdən (şəkil 16.3), üzükdən ibarətdirlər. Dəmir məmulatlar silahlar və əmək alətləri ilə təmsil olunmuşlar. Silahlara xəncər tiyələri, cida ucluqları, əmək və məişət əşyaları bıçaq tiyəsinin ucu, oraq fragmenti və dəmir məmulatların hissələri daxildirlər.

Səmədabad nekropolunun qazıntıları zamanı müxtəlif formalı şüşə, əqiq, kükürd və tunc muncuqlar aşkar edilmişdir.

Səmədabad nekropolunda arxeoloji qazıntılar zamanı osteoloji qalıqlardan yalnız qəbir qablarının içərisindəki qida qalıqları qismində olan heyvan sümüklərinə, qeyd olunduğu kimi qəbirlərdən birində aşkar edilmiş ayı caynaqlarına rast gəlinmişdir. Bu tapıntı bölgənin o dövrdəki faunası və əhalinin ovçuluq məşğuliyyəti barədə müəyyən məlumat verir. Qəbir qablarında əldə edilmiş osteoloji qalıqlar içində əsasən xırdabuynuzlu heyvanlara, daha sonra isə iridabuynuzlu heyvanlara məxsus sümüklər tapılmışdır. Nekropolda paleobotanik qalıqlara rast gəlinməmişdir.

Nekropolun əhali tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyəti. Nekropolda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Antik dövr əhalisinin təsərrüfat-sənətkarlıq həyatının müxtəlif sahələrinə və dini dünyagörüşlərinə dair çox qiymətli məlumatlar toplanılmışdır.

Qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş qəbirlərin say çoxluğu, eyni zamanda sıxlığı əhalinin sayı haqqında da müəyyən fikir söyləməyə imkan yaradır. Abidənin ərazisinə səpələnmiş Antik dövr keramika nümunələri qazıntı sahəsindən kənar da müşahidə edilirdi. Yerüstü materialların daha çox yayıldığı sahə 100 m-dən artıq məsafəni təşkil edirdi. Nekropoldan çox da uzaq olmayan bir yerdə şübhəsiz ki, burada dəfn edilən insanların yaşadığı məskən də yerləşmişdir. Yerüstü materialların xarakteri burada məhz Antik dövr yaşayış yerinin xarakterini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Qazıntı aparılan sahə yalnız yaşayış yerinin qəbiristanlığını əhatə etmişdir.

Səmədabad nekropolunun xronoloji çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi qəbirlərin strukturuna, qəbirlərdə icra olunan dəfn adətinə və əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlilinə əsaslanır.

Bəhs olunan dövrə aid yaşayış yerləri yalnız qismən tədqiq olunmuşlar və qəbir abidələrinə nisbətən onların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Bu dövrün nekropollarına əsasən onların yaxınlığında sinxron yaşayış yerlərinin yerləşdiyini sənədləşdirmək olar. Tədqiq olunan dövrdə tipoloji cəhətdən bükülü, yarım bükülü və arxası üstə uzadılmış tək dəfnlərin olduğu torpaq qəbirləri, üfüqi vəziyyətdə qoyulmuş böyük küplərdə, katakomba qəbirlərində, taxta qutularda, çiy kərpicdən hörülmüş sərdabələrdə və saxsı təknələrdə qəbirlər seçilir. Bizim eranın ilk əsrlərində Azərbaycanın bəzi bölgələrində, o cümlədən Böyük Qafqazın ətəklərində qəbirlərin birləşdirilmiş tipləri, məsələn, katakomba qəbrinə yerləşdirilmiş küplər və ya taxta qutular meydana çıxmışdır. Bu qəbirlərin bütün tipləri özlərində obyektiv surətdə tarixi informasiyanın geniş bir spektrini ehtiva edirlər [5, 127].

Albaniyanın bir sıra yaşayış məntəqələrinin arxeoloji qazıntıları və tədqiq-

qatları əsasında, onların yerləşməsi, xarakteri, tikililəri, tikinti materialları və bu abidələrlə bağlı digər mühüm məsələlər üzrə bəzi elmi ümumiləşdirmələr aparmaq olar [6, 26].

Nəticə. Səmədabad nekropolu iki qəbir tipinin mövcud olduğu abidə olub, yüksək mədəni-iqtisadi inkişafın nümunələrini özündə saxlayır. Nekropoldakı qəbirlərin müxtəlif dərinliklərdən çıxması sübut edir ki, burada yaşayış onilliklərlə, bəlkə də bir neçə əsr davam etmişdir. Bir sıra müqayisəli təhlillər əsasında Səmədabad nekropolunda dəfnlərin təxminən e.ə. II -b.e. II əsrləri çəçivəsində həyata keçirildiyini söyləmək mümkündür. Lakin gələcək tədqiqatlar nəticəsində bu xronoloji bölgüdə dəyişikliklər olacağı istisna deyildir.

Nekropolun maddi-mədəniyyət nümunələrində yüksək inkişaf etmiş Antik dövr sənətkarlığının və o dövrdə mövcud olmuş Yaloylutəpə mədəniyyətinin xüsusiyyətləri izlənilir. Şübhəsiz ki, qazıntılar nəticəsində tapılan və çox nəfis hazırlanan bəzi maddi-mədəniyyət nümunələri yerli istehsalın məhsulu olmamış, buraya inkişaf etmiş yaxın şəhərlərdən gətirilmişdir.

Antik mənbələrin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq görərik ki, bu mənbələrdə Qafqaz Albaniyasının şəhərləri haqqında kifayət qədər məlumat verilməmişdir. Antik dövr kəndlərinə dair isə məlumatlar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bu səbəbdən antik dövr yaşayış məskənlərinin həyat mənzərəsinin bərpasında arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqları başlıca mənbədir. Bölgənin kənd tipli yaşayış yerlərinin arxeoloji qazıntılara zəif cəlb edilməsi Səmədabad nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntıların əhəmiyyətini daha da artırır. Nekropolda aşkar edilmiş qəbir avadanlıqları həmin dövrün yaşayış yerləri sakinlərinin məişət, təsərrüfat həyatının səviyyəsi, həmçinin dini inancları haqqında dolğun informasiya mənbəyidir. Qazıntı sahəsinin kiçik bir yerində, aşkar edilmiş sıx yanaşı salınmış qəbirlərin mövcudluğu yaşayış yerində əhali sıxlığı, demoqrafik durum haqqında da çox maraqlı mühakimələrin yürüdülməsinə şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əsədov V.A. Azərbaycanın küp qəbirləri. Bakı: AFPoliqrAF, 2018, 236 s.
- 2.Шарифов Д.М. Раскопки в Ялойлутепе. В кн: Материалы Азгосмузея, вып. 1, Баку, 1927, 321 с.
- 3.Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура // АН Аз. ССР Институт истории и философии, Баку: Из-во Аз. ССР, 1956, 132 с.
- 4.Кириченко Д.А., Агаларзаде А.М. Терракотовая антропоморфная статуэтка из Самедабада / Новые материалы и методы археологического исследования. М.: ИА РАН, 2019, с. 102
- 5.Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 2012, 246 с.
- 6.Халилов Дж. А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку: ЭЛМ, 1985, 276 с.

КУВШИННЫЕ И ГРУНТОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ САМЕДАБАДСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Вагиф А.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Самедабадскому некрополю, обнаруженному и исследованному в Евлахском районе Азербайджана. В этом некрополе находились два могильных типа-кувшинные и грунтовые погребения, что является характерным для изучаемого периода истории. Несмотря на то, что некоторые погребения некрополя были частично или полностью разрушены в связи с работой тяжелой техники, здесь встретились и относительно хорошо сохранившиеся погребения.

Погребения Самедабадского некрополя можно отнести к разряду богатых погребений. Здесь были найдены многочисленные образцы керамических сосудов, предметы украшения, фрагменты железных изделий. Большинство сосудов изготовлены от руки с большим мастерством и вкусом. Образцы материальной культуры, полученные с некрополя, позволяют создать определенные представления о культуре, быте и занятиях, а также религиозном мировоззрении заселяющего в античное время данную территорию населения.

На основе анализа полученных археологических материалов, погребения Самедабадского некрополя можно отнести к II веку до н.э. – II веку н.э.

Ключевые слова: Самедабадский некрополь, Античный период, кувшинные и грунтовые погребения, погребальные обряды, керамические сосуды, предметы украшения

PITCHER AND EARTHEN GRAVES OF SAMADABAD NECROPOLIS

Vagif A.ASADOV

SUMMARY

The article deals with the ancient Samadabad necropolis discovered and studied in the Yevlakh district of Azerbaijan. There were two types of graves in this necropolis - pitcher and earthen graves, which is typical for the studied historical period. Although some graves were partially or completely destroyed by heavy machinery, relatively well-preserved graves were found as well.

The graves of the Samadabad necropolis can be considered as rich ones. Numerous samples of pottery, ornamentals, fragments of iron products were found here. Most of the dishes were made with great skill and taste. Examples of material culture obtained from the necropolis gives us reason to have a certain idea of the culture, life and occupation, as well as the religious beliefs of the people who inhabited these areas in ancient times.

Based on the analysis of archaeological materials, the graves of the Samadabad necropolis can be attributed to the BC 2nd century – 2nd century A.D.

Keywords: Samadabad necropolis, Antique period, pitcher and earthen graves, funeral rites, pottery, ornamentals

UOT 94 (479.24); 39

TİFLİS ŞƏHƏRİNDƏKİ AZƏRBAYCAN ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN
TARİXİ SƏCİYYƏSİ (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Rəhim M.MƏCNUNOV*

Dünyanın ən qədim insan yaşayış məskənlərindən biri olan Cənubi Qafqazın bir sıra bölgələri Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkülü və təkamülündə böyük rol oynamışdır. Cənubi Qafqazın aborijen əhalisi olan Azərbaycan türkləri bu coğrafi məkanda çox geniş arealda məskunlaşmış, fəaliyyət göstərmiş və özlərinə məxsus zəngin bir mədəniyyət yaratmışdılar.

Azərbaycan türklərinin yaşayış-yaratdıqları belə bölgələrdən biri də hələ orta əsr mənbələrində Arranın şəhərlərindən biri sayılan Tiflis şəhəri olmuşdur. Xalqımızın yaratdığı zəngin mədəniyyətin formalaşmasında bu şəhərin xüsusi yeri və rolu olmuşdur. Bu şəhər tədqiqat üçün seçdiyimiz XIX-XX əsrin əvvəlləri dövründə də Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən birinin rolunu oynamışdır, zəngin mədəniyyətimizin bir parçası məhz bu şəhərlə bağlı olmuşdur.

Qafqazın qədim türk mərkəzlərindən biri olan Tiflis tarixən həm də Qafqazda İslamın əsas mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Hələ VIII-XII əsrlərdə burada müsəlman dövləti fəaliyyət göstərmiş, Tiflisin özündə və ətraf bölgələrində lap qədim zamanlardan türk, o cümlədən Azərbaycan türk əhalisi məskunlaşmışdır.

Tiflis şəhəri XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın dini və dünyəvi təhsilinin inkişafında mühüm bir mərkəz olmuşdur. Azərbaycanın neçə-neçə elm və mədəniyyət xadimləri, görkəmli ruhaniləri Tiflisin ruhani və dünyəvi məktəblərində təhsil almışdılar.

Aparılmış tədqiqatlar təkzibolunmaz şəkildə sübut edir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin elə bir sahəsi yox idi ki, bu sahənin inkişafında Tiflis şəhərinin rolu olmasın. Tiflis həmin dövrdə Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimlərinin yetişməsində, nəsrimizin, nəzmimizin, dramaturgiyamızın, musiqimizin, folklorumuzun, teatrımızın, mətbuatımızın, maarifimizin, elmi-fəlsəfi fikrimizin inkişafında əvəzsiz rol oynamış mədəni mərkəzlərdən biri olaraq Azərbaycan mədəniyyətinin ən mühüm inkişaf mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır.

Məqalədə qədim Azərbaycan adət-ənənələrinin Tiflis şəhərində yaşadılması, xalqın bunlara əməl etməsi tədqiq olunmuşdur. Toy, nişan, dəfn, nigah mərasimlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılaraq tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Tiflis, Azərbaycan etnoqrafiyası, türk, adətlər, toy, dəfn.

Giriş. Tiflis şəhəri çox qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz parçasıdır. Bu şəhər qədim Azərbaycan ocağıdır. Şəhərin

* *Polis Akademiyasının "İctimai elmlər" kafedrasının rəisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; rehim.mecnunov@mail.ru; ORCHİD ID: 0000-0001-5872-5459*

istər sosial-iqtisadi, istər ictimai-siyasi, istərsə də mədəni inkişafında Azərbaycan türkləri çox mühüm rol oynamışlar. Azərbaycanlıların sıx yaşadıkları və məskunlaşdıqları ərazilərə Tiflis şəhəri və ətrafı, keçmiş Tiflis quberniyasının Loru–Pəmbək bölgəsi, Borçalı, Ahalkələk, Telavi qəzalarını da aid etmək olar.

Tiflis şəhəri, onun tarixi, əhalisi barədə ən müfəssəl və dəqiq məlumatları ərəb mənbələri və müəllifləri verir. Onlardan IX-X əsr coğrafiyaşünas tarixçiləri Məsudi, İstəxri, İbn Havqəl, Əl-İdrisi, Əl-Müqəddəsinin və digərlərinin məlumatları xüsusilə qiymətlidir. Onlar “Tiflisi Arranın şəhəri, Arranda Bərdə, Bab əl-Əbvab və Tiflisdən böyük şəhərin olmadığını, Arranın sərhəddinin şərqdən qərbə Bab əl-Əbvabdan Tiflisə qədər olduğunu, Tiflisdə İslamın hədis elminin geniş yayıldığını və bu elmlə məşğul olanlara hörmət edildiyini, tiflislilərin qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini, Tiflisin ətrafındakı kəndlərin yalnız X əsrdə gürcülərin əlinə keçdiyini və Tiflisin müsəlman sərhəd şəhəri olması” kimi müxtəlif maraqlı məlumatlar vermişlər.

XIX əsrin I yarısında Cənubi Qafqazda çar hakimiyyətinin getdikcə öz mövqelərini möhkəmləndirməsi, burada həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti onun milli maraqlarına xidmət etməklə yanaşı regionda xristianlığın, rus və Avropa mədəniyyətlərinin yayılmasına da təsir göstərirdi. Qeyd olunan dövrdə Cənubi Qafqazda hakim din İslam dini, hakim dil türk dili, hakim nüfuza malik olan xalq isə regionun yerli sakinləri olan və demək olar ki, bölgənin 2/3 hissəsindən də artıq ərazidə məskunlaşmış Azərbaycan türkləri idi. Bu xalqı – «tatar» kimi adlandıran çarizm onun torpaqlarını imperiya daxilində «əritmək», özünü isə bütünlükdə əsarətə almaq və assimliyasıya etmək üçün Azərbaycan türklərinin tarixini, mədəniyyətini, etnologiyasını, psixologiyasını və mentalitetini öyrənmək istəyirdi. Təbii ki, imperiya maraqlarına xidmət məqsədi daşıyan bir çox statistik külliyyatlar, əsərlər, müəyyən tədqiqatlar qeyd etdiyimiz maraqlara qulluq edirdi. Lakin, bu gün həmin məxəzlər bizim üçün Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəniyyət tarixinin araşdırılmasında və tədqiqində əvəzsiz mənbəyə çevrilmişdir.

Hazırkı tədqiqatımızın predmeti isə Azərbaycan türklərinin tarixən məskunlaşdıqları və böyük mədəni iz qoyduqları Tiflis şəhəri və onun ətraf ərazilərində bu xalqın yaratdığı zəngin mədəni irsin öyrənilməsidir.

Hələ XVIII əsrin 80-ci illərində Şərqi Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə keçməsilə Azərbaycanın tarixi Qazax, Şəmsəddil və Borçalı torpaqları da bu imperiyanın əsarəti altına düşmüş oldu. Artıq XIX əsrin I yarısında bütünlükdə Cənubi Qafqazı istila edən çarizm mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşən Tiflis şəhərini özünün siyasi–inzibati mərkəzinə çevirdi. Qeyd edək ki, hələ qədim dövrlərdən Tiflis şəhəri Qafqaz müsəlmanlığının mərkəzlərindən biri olmuş, şəhər beş əsrə qədər müsəlmanların idarə etdiyi dövlətin – əmirliyin paytaxtı olmuş, demək olar ki, XVIII əsrin ortalarına qədər türk–müsəlman dövlətlərinin tərkibində və ya təsirində olmuşdur. Təbii ki, qeyd olunan amillər Tiflisdə və onun ətraf ərazilərində türk-islam mədəni ənənələrinin formalaş-

masında az rol oynamamışdır. Tiflis şəhərində və onun ətraf ərazilərində yaşayan Azərbaycan türklərinin zəngin mədəniyyəti, musiqisi, ədəbiyyatı, yaratdığı incəsənət nümunələri, ailə-məişəti, adətləri və s. Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin ayrılmaz parçasıdır [6, 82].

Tiflisdə Azərbaycan adət-ənənələri. XIX əsrin I yarısında Gürcüstan ərazisində - Tiflis şəhəri və ətraf ərazilərində, Borçalıda, Loruda, Pəmbəkədə yaşayan Azərbaycan türklərinin - ailə məişəti, nikah, toy, yas mərasimləri, adətləri, inamları, oyunları, folkloru, musiqisi və s. məsələləri zəngin mədəniyyətimizin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Gürcüstanda – Tiflis və Borçalıda azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrdə tarixi şərait, sosial-ictimai və iqtisadi-siyasi inkişaf, təbii-coğrafi amilin təsiri ilə ümumazərbaycan səciyyəli ailə və ailə məişətinin lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənən məhəlli variantı yaranmış və özünə məxsus cəhətləri hesabına zənginləşmişdir. XIX əsrin I yarısında Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə-məişət münasibətləri özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi burada da ailənin böyük və kiçik tipləri olmuşdur. Tiflis şəhərində əsasən kiçik ailə tipi, ətraf bölgələrində isə əsasən tərkibində qan qohumluğuna əsaslanan 3-4, bəzən isə hətta 5 nəslin nümayəndəsini özündə birləşdirən, «böyük külfət», «birlikli ev», «çoxluq ev» kimi adlandırılan böyük ailələr mövcud idi [10, 23]. Bu tipli ailələr bir damın altında yaşayırdılar və onların yaşadığı evlər «yuva», «yurd», «koma», «dam», «ev», «imərət» və s. kimi terminlərlə ifadə olunurdu [9, 21].

Qeyd edək ki, azərbaycanlı ailələrdə ailə münasibətləri möhkəm əsaslar üzərində formalaşmış, böyüyə hörmət prinsipi daim gözlənilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan türklərində patronomiya münasibətləri güclü olmuş, böyük ailələrə nəslin ağsaqqalı rəhbərlik etmiş, ailələr öz bütövlüyünü, tamlığını qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, burada ictimai və sosial-iqtisadi səbəblər də, müəyyən rol oynamışdır. Bu barədə A.M.Arqtinskiy-Dolqorukov qeyd edərək bildirirdi: «Tatarlarda ailə parçalanması çox nadir hadisədir. Onlar hər vəchlə ailə parçalanmasından qaçırlar. Həyat təzləri onların kiçik ailələrə bölünməsinə imkan vermir. Zərurət üzündən kiçik ailələrə bölünənlər böyük çətinliklərlə üzləşirlər» [8, 46].

Azərbaycan ailələrində böyüyə, ağsaqqala münasibət, ehtiram belə desək yalnız şaquli təcəllik münasibətləri üzərində qurulmur, eyni zamanda daxildən gələn hörmət, ailə tərbiyəsi əsasında da formalaşır. Bununla bağlı məşhur rus tarixçisi və hərbi xadimi N.F.Dubrovin qeyd edirdi ki: «böyüklərə hörmət tatarların ailə məişətinin əsasını təşkil edir. Başqa üzvlərə nisbətən ailənin başçısı daha böyük hörmətə malikdi. Atanın vəfatından sonra böyük oğlu onun yerini tutur. Kiçik qardaşlar böyük qardaşı özlərinin başçısı bilirlər» [11, 74]. Özündən yaşca böyük olana, ağsaqqala hörmət, ona ehtiram göstərmək, özündən kiçiklərə və zəif olanlara qarşı isə mərhəmətli olmaq Azərbaycan türklərinin daim irsi-genetik keyfiyyəti kimi çıxış etmiş, onların tarixlərinin və mədəniyyətlərinin bir parçası olmuşdur. Biz bu məsələlərə qəhrəmanlıq eposumuz

olan «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanında rast gələ bilərik.

Nəslin ağsaqqalı və ağbirçəyi onların mənəvi ata və anası hesab olunurdu. Toy və yas mərasimləri, qonaq qəbulu, mübahisələrin həlli, əmlak bölgüsü və s. məsələlər böyüklərin rəhbərliyi və məsləhətləri ilə həll olunurdu. Qeyd edək ki, hal-hazırda da Gürcüstan azərbaycanlıları arasında, eləcə də, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu adətlər qalmaqdadır.

Həmçinin ailədə qadınların öz yeri və mövqeyi olurdu. Yaşına və mövqeyinə görə qadınlar arasında işlərin bölgüsü həyata keçirilirdi. Belə ki, əgər böyük ana çörək, xörək bişirirdisə, böyük gəlinlər xəmir yoğurur, inək sağır və süd məhsullarını emal edirdilər. İkinci yaş qrupuna daxil olan gəlinlər isə taxıl xəlbirləyir, un ələyir, ocaq qalayır, xalça, palaz, xurcun, çuval toxuyur, corab hörür və ailə üzvləri üçün üst geyimi tikirdilər. Xatırladaq ki, böyük ailələrdə qızların bacarığı, qabiliyyəti onların xalça, kilim, palaz, corab toxuması, tikmə işini bilməsi ilə ölçülürdü. Bu bacarığa malik olan qızlar ailədə xüsusi hörmət sahibi idi [2, 12-13].

Məşhur gürcü şairi A.Çavçavadze Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan türkləri haqqında çox maraqlı fikirlər söyləyərək, onların böyüyə hörmət və ehtiram ruhunda tərbiyə olunduqlarını bildirmişdir: «...ata-analarının həmişə böyük kimi yolunu gözləyir. Evə daxil olduqda cavanlar ayağa qalxaraq yer göstərilir. Valideynlər qocalıq dövründə yaxşı geyinirlər. Ocağa, ailəyə gələn gəlinlər qayınatanın, qayınananın həmişə qulluğunda dururlar. Böyüklərdən həyə edirlər. Nəslin qocaları, kişilər onlar üçün qayınata, qadınları isə qayınənədir» [1, 160].

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi burada da «Qana qan» prinsipi - qan intiqamı adəti mövcud idi. Onlar “zədə” vurandan, “yara” yetirəndən qisas almadan başı dik gəzməmişlər. Ailə üzvü, yaxud yaxın qohumları öldürülən ailə mütləq səbəbkardan intiqam alırdı. İslam dinində də bu adət öz əksini tapmışdı. Bu barədə müqəddəs Quranın əl-Maidə surəsinin 45-ci ayəsində buyurulurdu: «Biz yazıb hökm etdik ki, canın qisası can, gözün qisası göz, burununku burun, qulağınkı qulaq, dişinki diş və yaralarınkı yaralardır. Lakin hər kəs (qisası) bağışlasa, bu onun üçün bir kəffərədir. Allahın nazil etdiyi (kitab və şəriət) ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, zalımdırlar!». Bu prinsip - qanı qanla yumaq azərbaycanlılarda mərdliyin, nəslə-kökə bağlılığın, etibarlılığın rəmzi kimi qəbul edilirdi. Ə.Təhləlinin də qeyd etdiyi kimi ailələr “qisası qiyamətə qoymayan” oğullarına “Qanni”, “Laqan” və s. kimi ləqəblər verirdilər [7].

Nikah adətlərinə gəlincə isə Tiflisdə, ümumilikdə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında XIX əsrin I yarısında təkkəbinlilik və bəzi hallarda (uşaq olmayanda və ya istisna hallarda oğlan uşağı olmayanda) isə cütəkəbinlilik olmuşdur. Nikah şəriət qaydalarına uyğun şəkildə həyata keçirilirdi. Qohumlarla nikaha girmək çox geniş yayılmışdı. Bu barədə A.Zaxarov «Социальное положение женщин у Закавказских татар» adlı yazısında geniş məlumat vermişdi. Bundan başqa «Beşikçərtmə», «Göbəkçəsmə», «Sözkəsdı» kimi adətlər mövcud idi. Bununla yanaşı, bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanları

arasında olduğu kimi tədqiq etdiyimiz bölgədə yaşayan Azərbaycan türkləri arasında levirat (arvadının ölümündən sonra kişinin subay baldızına evlənməsi) və sororat (ərin ölümündən sonra qadının öz qaynına ərə getməsi) nikah adətləri də var idi. Sororat nikah adəti barədə H.Həvilov məlumat verərək bunun mənəvi və maddi amillərlə bağlı olduğunu bildirirdi [3, 64]. Tədqiqatçı alim N.Quliyeva levirat adətinin xalq arasında “yaraya yarpaq”, “yaraya qaysaq” və s. kimi adlandırıldığını qeyd edirdi [5, 57].

Tiflis və ətraf bölgələrində yaşayan Azərbaycan türklərinin çox maraqlı el şənlikləri, bayramları və xüsusilə də toy mərasimləri olmuşdur. Bildiyimiz kimi türk xalqlarının toy mərasimi adətləri barəsində çoxlu maraqlı fikirlər mövcuddur. Toyun 3 gün, 7 gün bəzən isə hətta 40 gün çəkdiyi də qeyd olunur. Məsələn, müəyyən nağıllarımızda, dastanlarımızda toyun 40 gün, 40 gecə keçirildiyi bildirilir. Tiflis azərbaycanlılarının və Borçalı camaatının toy mərasimləri adətən 3 gün keçirilmişdir. Mərasimin ilk iki günü toy evinə dəvət olunan aşıqlar dastan danışır, müxtəlif saz havaları ifa edirdilər. Məhz bu gecələrə xalq arasında “dastan gecəsi” və ya “qonaqlıq” deyirdilər. Toyun üçüncü günü isə “nəmər gecəsi” adlanırdı. Toyun üçüncü gününün səhəri iki zurnaçı və bir nağaraçıdan ibarət üçlük müxtəlif el havaları ifa edirdilər [2, 59]. Toyu mağarbaşı aparırdı. Toy mərasimində müxtəlif oyunlar oynayırdı, qurşaq tutub güləşirdilər.

Tiflis, eləcə də Gürcüstan azərbaycanlılarının əsas adətlərindən biri də adqoyma ilə bağlı idi. Qoyulan adlar – islam mənşəli, türk mənşəli, bayram, xüsusi gün və aylarla bağlı, səma cismləri, quşlar və heyvanlarla bağlı adlar olurdu. Qeyd edək, bu xüsusiyyətlər təkcə Tiflis azərbaycanlılarına deyil, bütövlükdə xalqımıza mənsub olan ümumi xarakterik cəhətlərdəndir.

Tiflis azərbaycanlıları bütün Azərbaycan xalqı kimi dostluğa vəfalı, etibarlı olmuş, qonaqpərvərlikləri ilə seçilmişdilər. Onlar süfrəyə, kəsilən duz çörəyə hörmətlə yanaşmış, bunu müqəddəs bilmiş, öz qonaqpərvərliklərini nəsil-dən-nəsilə ötürmüşdülər. Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə-məişətinin görkəmli tədqiqatçısı, alim etnoqraf Ə.T.Əliyev köhnə tiflisilərin qonaqpərvərliyi, «qardaşlıq-bacılıq» mərasimi barədə bildirmişdir ki, orta əsrlərdən üzü bəri köhnə Tiflisdə qaraçuxalılar (Meydan, Şeytanbazar və Ortaçala məhəllələrində yaşayan azərbaycanlılar) istər «qardaşlıq-bacılıq» mərasimi (yeni anadan olmuş körpənin qırxı çıxandan bir qədər sonra keçirilirdi) zamanı, istərsə də dost qəbul etdikdə süfrəyə mütləq motal pendiri, göy-göyerti və «xramuli» balığı da düzərmişlər [2, 96]. Qeyd edək ki, balıq ruzi, bərəkət, bolluq və firavanlıq rəmzi hesab olunurdu.

Xalqımızın dəfn mərasimləri tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif forma və məzmununa malik olmuşdur. Dəfn etmənin bir çox növləri haqqında arxeoloji və etnoqrafik tapıntılar dolğun məlumat verir. Lakin İslamı qəbul etdikdən sonra Azərbaycan türkləri vahid, şəriət qaydalarına uyğun dəfn mərasimi yerinə yetirməyə başlamışdır. Tiflis azərbaycanlılarının dəfn mərasimində ümumi şəriətə bağlı qaydalardan başqa, onların sırf özünəməxsus, lokal xarakter daşıyan, hələ islamdan qabaqkı dövrə aid olan müəyyən xüsusiyyətləri özündə

əks etdirən bəzi əlamətlər də olmuşdur. Bununla bağlı P.P.Yeçorov XIX əsrdə Tiflis azərbaycanlılarının dəfn mərasimi barəsində çox maraqlı məlumat vermişdir. O, qeyd edirdi ki, «cənazənin önündə mərhumun atını aparırdılar. At qiymətli çula, gümüşə tutulmuş yüyən, dəbdəbəli yəhər və yəhər üstü ilə bəzədilmişdi. Mərhumun tapança və qılıncı yəhərdən asılmış, qara papağı isə yəhərin qaşına keçirilmişdi» [4, 63].

Nəticə. Qeyd olunanlardan da görüldüyü kimi zəngin Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşdığı tarixi ərazilərdən biri olan Tiflis və ətraf bölgəsi ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın mədəniyyət mərkəzi olan Tiflis Azərbaycan xalq musiqisinin, bayatılarının və aşıq yaradıcılığının inkişaf etdiyi məkan idi. Bu şəhərdə bizim zəngin mədəni irsimiz formalaşmış, eyni zamanda Cənubi Qafqazın digər xalqlarının, xüsusilə gürcü musiqisinin və ümumilikdə mədəniyyətinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Gürcü musiqisində və aşıq yaradıcılığındakı Azərbaycan motivləri dediklərimizi sübut edən danılmaz faktlardır.

Gürcülərin azərbaycanlılarla eyni coğrafi ərazidə yaşamaları, sıx ünsiyyətə olmaları, yadelli işğalçılara qarşı çiyin-çiyinə mübarizə aparıb öz mənəviyyatlarını qorumaları tarixi faktdır. Harada yaşamalarına baxmayaraq, hər iki xalqın nümayəndələri bir-birilərinin dilini öyrənmiş, adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov F. Birinci Dəmirçihasanlı Şindilər. Bakı: Zərdabi LTD, 2010, 160 s.
2. Əliyev Ə.T. XIX–XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 156 s.
3. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
4. Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Azərənəşr, 1968, 110 s.
5. Quliyeva N.M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 346 s.
6. Məcnunov R.M. “Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Tiflis şəhəri (XIX–XX əsrin əvvəlləri)” [Mətn]: tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis.: 5503.02. /R.M.Məcnunov; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İn-tu.B., 2018, 191 s.
7. Tiflis–Borçalı–Danışan tarix filmi. İTV // <http://www.youtube.com/watch?v=NfPWe6q0bb4>
8. Аргутинский-Долгорукова А.М., Бочкарева В.П. и Данилович Р.И. Районы Тифлиско-Карско-Эриванской железной дороги в экономическом и коммерческом отношении. Тифлис: Типография Я.И.Либермана, Михайловская, 64, 1897.
9. Ахмедов А.К. Семья и семейный быт азербайджанцев (историко-этнографическое исследование Дманисско-го района Груз. ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: 1970, 175 с.
10. Ахундов М.Ф.. Избранные философские произведения. Баку: Азернешр, 1982, 340 с.
11. Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В.Цулая; [Ред. кол.: З.Н.Алексидзе, В.Н.Габашвили, Н. С. Джанашиа и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Мецниереба, 1982, Тип. АН ГССР, 112 с.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТРАДИЦИЙ В ТБИЛИСИ (XIX- начало XX вв.)

Рагим М.МАДЖНУНОВ

РЕЗЮМЕ

Ряд регионов Южного Кавказа, одного из старейших населенных пунктов в мире, сыграл важную роль в формировании и эволюции азербайджанской культуры. Азербайджанские турки, коренное население Южного Кавказа, поселились и действовали на очень большой территории в этом географическом районе и создали свою собственную богатую культуру.

Одним из таких регионов, населенным и созданным азербайджанскими турками, был Тифлис, который до сих пор считается одним из городов Аррана в средневековых источниках. Этот город имел особое место и роль в формировании богатой культуры, созданной нашим народом. Этот город также играл роль одного из важных центров азербайджанской культуры начала XIX-XX веков, который мы выбрали для исследования, и с этим городом была связана часть нашей богатой культуры.

Тбилиси, один из старейших турецких центров на Кавказе, исторически был известен как один из основных центров кавказского ислама. Еще в VIII-XII веках здесь действовало мусульманское государство, а турки, в том числе азербайджанские турки, издревле населяли Тбилиси и его окрестности.

Город Тбилиси был важным центром в развитии религиозного и светского образования в Азербайджане в начале XIX-XX веков. Некоторые деятели науки и культуры Азербайджана, видные священнослужители получили образование в духовных и светских школах Тбилиси.

Исследования убедительно показали, что в начале девятнадцатого и начале двадцатого веков не было области азербайджанской культуры, в которой город Тбилиси не играл бы роли. Тбилиси был признан одним из важнейших центров развития азербайджанской культуры как один из культурных центров, сыгравших неоценимую роль в развитии азербайджанской науки и культуры, прозы, поэзии, драмы, музыки, фольклора, театра, печати, образования, научная и философская мысль.

В статье исследуется сохранение древних азербайджанских традиций в Тбилиси и приверженность им людей. Сходства и различия между свадьбами, помолвками, похоронами и брачными церемониями были изучены и изучены.

Ключевые слова: Тбилиси, этнография Азербайджана, турки, обычай, свадьба, похороны.

HISTORICAL CHARACTERISTICS OF AZERBAIJANI TRADITIONS IN TBILISI (XIX- early XX centuries)

Rahim M.MAJNUNOV

SUMMARY

A number of regions of the South Caucasus, one of the oldest human settlements in the world, also played a major role in the formation and evolution of Azerbaijani culture. Azerbaijani Turks, an aboriginal population of the South Caucasus, settled and operated in a very large area in this geographical area and created a rich culture of their own.

One of such regions inhabited and created by the Azerbaijani Turks was Tiflis, which is

still considered one of the cities of Arra in medieval sources. This city had a special place and role in the formation of the rich culture created by our people. This city also played the role of one of the important centers of Azerbaijani culture in the early XIX-XX centuries, which we chose for research, and a part of our rich culture was connected with this city.

Tbilisi, one of the oldest Turkish centers in the Caucasus, has historically been known as one of the main centers of Caucasian Islam. As early as the 8th-12th centuries, a Muslim state functioned here, and Turks, including Azerbaijani Turks, have inhabited Tbilissi and its environs since ancient times.

The city of Tbilisi was an important center in the development of religious and secular education in Azerbaijan in the early XIX-XX centuries. Several figures of science and culture of Azerbaijan, prominent clergymen were educated in the spiritual and secular schools of Tbilisi.

Research has shown conclusively that in the early nineteenth and early twentieth centuries, there was no area of Azerbaijani culture in which the city of Tbilisi did not play a role. Tbilisi was recognized as one of the most important centers of development of Azerbaijani culture as one of the cultural centers that played an invaluable role in the development of Azerbaijani science and culture, prose, poetry, drama, music, folklore, theater, press, education, scientific and philosophical thought.

The article examines the survival of ancient Azerbaijani traditions in Tbilisi and the people's adherence to them. The similarities and differences between weddings, engagements, funerals and marriage ceremonies have been studied and studied.

Keywords: Tbilisi, Ethnography of Azerbaijan, Turkish, traditions, wedding, funeral.

UOT 94”19/...

TÜRKİYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİ İLƏ SİYASİ-DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ (2002-2008-Cİ İLLƏR)**Hüseyn A.HÜSEYNLİ***

Məqalədə ƏİP (Ədalət və İnkişaf Partiyası) hökumətinin tək başına iqtidara gəldikdən sonra Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti araşdırılır. Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətini müəyyən edən strategiyaya əsaslanaraq bu siyasətin məzmun və fəaliyyət səviyyəsi təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi ƏİP-nin iqtidara gəlməsindən sonra Türkiyənin formalaşan yeni xarici siyasət kursunun Cənubi Qafqaz regionunda praktik baxımdan tətbiqi və bu proses zamanı Qərblə Rusiya arasında balansın qorunmasıdır.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Rusiya.

Giriş. 11 sentyabr hadisələrindən sonra beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin güclənməsi və bu istiqamətdə regional siyasi fiqurların ön plana çıxması Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu çərçivədə Türkiyə bölgə ölkələrinin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası prosesində fəal rol oynamış, üstəlik bu siyasət Rusiya və İran təsirinə qarşı da effektiv olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan bu yolda Türkiyə ilə müttəfiqlik etdiyi halda, Ermənistan isə Rusiyanın nüfuz dairəsindən xilas ola bilməmişdir. Lakin regionda getdikcə güclənən separatizm meyilləri və Rusiyanın separatist qüvvələrə açıq dəstək və yardımı Türkiyəni ehtiyatlı davranmağa məcbur etmişdir. 08.08.08 müharibəsi Türkiyənin əl-qolunu böyük ölçüdə bağlamış və regionla bağlı yeni dinamizmlərin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatda Türkiyənin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqələri yeni regional strateji konsepsiya əsasında təhlil edilir. Türkiyənin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə siyasi-diplomatik münasibətlərinin təməlini enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat və enerji layihələri təşkil edir. Bu baxımdan, məqalədə əsas diqqət təhlükəsizlik məsələlərinə və iqtisadi layihələrə verilmişdir. Türkiyə və Ermənistan arasında diplomatik əlaqələr olmadığı üçün mövzu Azərbaycan və Gürcüstanla əməkdaşlıq sahələrini əhatə edir.

Türkiyənin yeni regional strateji konsepsiyası. Yeni bir mərhələ olaraq

* Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; huseyn.huseynli@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-7954-0381

xarakterizə olunan 11 sentyabrdan sonrakı proseslər Cənubi Qafqazı Gürcüstan timsalında qlobal rəqabətin bir növ tətbiq sahəsinə çevirdi. 2008-ci ilin avqustunda Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ilə zirvəyə çatan bu rəqabətdə, başda ABŞ olmaqla, Qərb müttəfiqlərinin rəngli inqilablar ilə bölgənin siyasi və iqtisadi quruluşu üzərində təsirli olmağa çalışdıqları, NATO və AB üzvlüyü perspektivi ilə Cənubi Qafqaza xüsusi nümayəndələr təyin etdikləri və bölgəyə xas yeni siyasət formalaşdırdığını görmək olar. Bu yolda Türkiyəni də əsas aparıcı qüvvələrdən biri hesab etmək lazımdır. Problemlərlə zəngin olan Cənubi Qafqaz Türkiyə üçün bu baxımdan siyasi fəaliyyətin əsas mərkəzi ola bilərdi.

2001-2003-cü illər arasında Türkiyədə mövcud olan siyasi qeyri-sabitlik hakimiyyət dəyişikliyinə səbəb oldu. AKP-nin iqtidara gəlişindən sonra xarici siyasət prioriteti olaraq "qonşularla sıfır problem" kursu müəyyənləşdirildi. Bu siyasətin mahiyyəti təhlükəsizlik məsələləri, demokratik dəyərlərə bağlılıq, regional səviyyədə xarici siyasət, qonşularla inteqrasiya və qazan-qazan kimi hədəflərə çatmaq üçün "ritmik diplomatiya"dan ibarət idi. Əsas məqsəd çox-ölçümlü xarici siyasətin izlənməsi və problem mahiyyətli yanaşmadan həll mərkəzli bir yanaşmaya keçid etmək idi [1].

Azərbaycanla münasibətlərin dinamikası. XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanla münasibətlərin inkişafı xüsusi yer tutur. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin kökü ortaq tarixi keçmişə, milli-mənəvi dəyərlərə söykənir. 2002-2008-ci illər demək olar ki, iki dövlət arasında münasibətlərin artan xətlə inkişafı ilə müşahidə olunur. Bu yolda ilk addım 2002-ci ilin aprelinde Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın imzaladığı "Trabzon razılaşması"dır [2]. Növbəti addım isə, 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin inşasına başlanmasını göstərmək olar. Mərasimdə 3 dövlət başçısı - Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər və ABŞ-ın Xəzər məsələləri üzrə nümayəndəsi Stiven Mənn iştirak etmişdir. Bununla da, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın ön mühüm uğuru olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan reallığa çevrilmişdir [3].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin xarici siyasətdə başladığı balans siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dönəmində də davam etdirildi. Bu çərçivədə Prezident İlham Əliyev Türkiyə, Rusiya, İran və ABŞ arasında balans siyasətini müvəffəqiyyətlə qurmağa nail oldu [4, 33]. Hələ Baş Nazir ikən Türkiyəyə rəsmi səfər edən İlham Əliyev, 13-15 aprel 2004-cü ildə Prezident kimi ilk rəsmi səfərini də Türkiyəyə etmişdir. 13 apreldə verilən ortaq bir bəyanatla iki ölkə arasındakı strateji əlaqələrin genişləndirilməsi və Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həlli istiqamətində bütün sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı nəzərdə tutulmuşdur.

BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2005-ci il mayın 24-25-də Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan, oktyabrın 12-də isə Gürcüstan hissəsi istifadəyə verildi. Hər iki ölkənin, habelə Türkiyənin

prezidenti mərasimdə iştirak ediblər [5].

2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi (şəkil 1).

Şək. 1. Bakıdan mövcud və planlaşdırılan neft və qaz kəmərləri, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Erzurum qaz kəməri

Mənbə: © www.diplomatonline.com

Bundan başqa, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına dair yeni bir görüş Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ilin 1 iyul tarixində Türkiyəyə səfəri zamanı baş tutdu. Ankarada Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanla keçirilən birgə mətbuat konfransında hər iki lider mühüm bəyanatlar səsləndirdi.

Yekun nəticə kimi, dövlət başçıları Trans-Anadolu və “Cənub” dəhlizi layihələrinin həyata keçirilməsi məsələsində ciddi mövqe nümayiş etdirdilər. “Marmaray” layihəsi ilə birgə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsi Qərbi Avropadan çıxan bir qatarın birbaşa Xəzər sahillərinə, oradan isə Aktau və Türkmənbaşı limanlarından Pekinə çatmasını da mümkün edəcəkdə [6].

Göründüyü kimi, 2002-2008-ci illər iki ölkə arasındakı münasibətlərin hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Türkiyə Cənubi Qafqazda fəaliyyətini gücləndirərək Azərbaycan və Gürcüstanla birlikdə müxtəlif layihələri icra etmişdir. Türkiyənin bu fəaliyyəti regional güclərdən İran və Rusiyanı olduqca narahat etmişdir.

Rusiyanın Gürcüstanı müdaxiləsi və Türkiyənin diplomatik səyləri. 2003-cü ildə Məxməri İnqilab nəticəsində hakimiyyətə gələn Saakaşvili dərhal

Gürcüstanı unitar quruluşa çevirmək üçün işə başladı. Bu kontekstdə ilk növbədə, Rusiya ilə güclü əlaqələri olan Cənubi Osetiya və Abxaziyanı tam şəkildə mərkəzi hakimiyyətə bağlayaraq daha güclü Gürcüstan qurmaq istədi. Müvafiq məqsədə çatmaq üçün Gürcüstanın təhlükəsizliyini təmin etmək yolunda NATO-ya üzvlük yeni hökumətin xarici siyasətinin əsas prioritetinə çevrildi. Türkiyə Gürcüstanın NATO-ya üzv olması yolunda ən böyük dəstəçilərdən biri idi. Buna baxmayaraq Saakaşvili administrasiyasının Qərbyönümlü və milliyətçi siyasəti Rusiyanı bölgəyə daha çox çəkdi. 1992-ci ildən ölkədə mövcud olan nisbi sabitlik artan gərginlik, qarşıdurma və xaosla əvəz olundu. Hətta 2004-cü ilin yay aylarında osetinlərlə gürcülər arasında meydana gələn və sonrakı illərdə də davam edən qarşıdurmalara yol açdı. Əvvəlcə 2004-cü ilin iyulunda, daha sonra 2005-ci ilin avqustunda Rusiya Duması Cənubi Osetiya və Abxaziyada müstəqillik hərəkətlərini dəstəkləyən qətnamələr imzaladı [7].

Rusiyanın bölgədəki təsirini artırmasının iki səbəbi var idi:

1. Qərbin dəstəyilə hakimiyyətə gələn Saakaşvilinin Rusiyanın bölgədəki maraqlarına qarşı açıq və sərt mövqeyi və Rusiyaya qarşı siyasi tarazlığı pozacaq təşəbbüslər göstərməsi;
2. Rusiya artıq Balkanlar və Şərqi Avropadakı siyasi dəyişikliklərə mane ola bilmirdi. Xüsusilə, Avropa və ABŞ-ın Kosovonun müstəqilliyi uğrunda söyləri Rusiyaya qarşı yeni təhlükələrdən xəbər verirdi. Buna isə cavabı Avropanın şərqindən vermək olardı. Bu da Rusiyanı Qafqazda daha erkən və daha kəskin tədbirlər görməyə sövq edirdi. Bunlardan biri də tamamilə Qərbyönümlü siyasi kurs izləyən və Rusiyaya qarşı düşünülməmiş addımlar atan Gürcüstana qarşı lazımi tədbirləri görmək idi.

7 avqust 2008-ci ildə Gürcüstan hava və quru qoşunlarının bir hissəsinin Cənubi Osetiyanın paytaxtı Sxinvaliyə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatı ilə başlayan Rusiya-Gürcüstan müharibəsi regional böhrana səbəb oldu [8].

Tərəflər arasındakı gərginlik Gürcüstanın başladığı hərbi əməliyyatlardan əvvəl kiçikmiqyaslı hücumlar və qarşıdurmalarla müşahidə olunurdu. Bu hücumlar arasında 3 sentyabr 2006-cı ildə içində Gürcüstan Müdafiə nazirinin də olduğu vertolyotun osetinlər tərəfindən hücumla məruz qalması [9], 7 avqust 2007-ci ildə rus təyyarələri tərəfindən bir gürcü kəndinə atılan raket [10] mühüm hadisələr idi. Bu son hadisədən görüldüyü kimi, Gürcüstan Rusiya münasibətləri daha da gərginləşmiş və 2008-ci il avqustun əvvəlində bölgəyə rus əsgərləri göndərildikdən sonra Gürcüstan Cənubi Osetiyaya qarşı hərəkətə keçmişdir. Gürcüstana görə 7 avqustda başlayan hücum, rus qoşunlarının Roki tuneli (Cənubi Osetiya ilə Rusiyanın tərkibində olan Şimali Osetiyanı birləşdirir) yolu ilə Cənubi Osetiyaya girişini və osetinlərin gürcü yaşayış məntəqələrinə uzun zamandan bəri davam edən hücumlarına qarşı atılmış bir addım idi [11].

Rusiya isə gürcülərin hücumuna bölgədəki rus vətəndaşlarının və sülhməramlılarının təhlükəsizliyini əsaslandıraraq tez və sərt cavab verdi [12].

7-16 avqust 2008-ci ildə baş verən müharibəyə Rusiya tərəfindən osetinlər ilə birlikdə abxazlar da qoşulmuş, eyni zamanda Rusiyanın quru, dəniz və hava qüvvələri Gürcüstanın strateji əhəmiyyətli şəhər və limanlarını bombardman etdikdən sonra Gürcüstan bütün Abxaziya və Cənubi Osetiyadan öz qüvvələrini geri çəkmək məcburiyyətində qalmışdır. Gürcüstanın geri çəkilməsinə baxmayaraq Rusiyanın Gürcüstana təcavüzü 16 avqust 2008-ci ildə, Avropa Birliyinə o dönməndə rəhbərlik edən Fransanın vasitəçiliyi ilə təqdim edilən Sarkozi Planının imzalanmasına qədər davam etdi [13].

Türkiyə qonşuluğunda baş verən bu hadisələri diqqətlə izləyirdi. İstər siyasi baxımdan, istərsə də diplomatik çərçivədə fəal rol oynamağa cəhd edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə baş verən müharibə Türkiyəyə daha böyük çətinliklər yaşatdı. Rusiya amilini hər zaman diqqətdə saxlayan Ankara hökuməti müharibə baş verən vaxt bu ölkə ilə qonşuluq və ticarət əlaqələrini nəzərə alıb ABŞ-ın Qara dənizə donanmasını göndərmə istəyinə də rədd cavabı verdi. Gürcüstanla Rusiya arasında yaranan problemin nizamlanması üçün mühüm addımlar ataraq “Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması” təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu təşəbbüsün Rusiyanı qane etdiyini Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrov da təsdiq edirdi: *“Qafqaz problemi çərçivəsində biz Türkiyənin bu prosesi həll etmək təşəbbüsünü bəyənirik. Ankaranın yeni bir əməkdaşlıq platforması formalaşdırması təklifini müzakirə etdik. Bunu dəstəkləyirik. Bu sahədə qurulan mexanizmlər ilə bağlı görülən işləri alqışlayırıq və təbii ki, bu məqsədlə zəruri şərtlərin təmin edilməsinə ehtiyac duyulur. Cənubi Osetiyaya qarşı müdaxilənin mənfi nəticələrinin həll edilməsi vacibdir. Lakin tərəfdəşlərimizlə qarşılıqlı əməkdaşlıq və razılaşma əldə edilməli fikrini qəbul edirik. Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması haqqında nazirlər və mütəxəssislərin iştirakı bu mövzuda görüşlərin davam etdirilməsinə qərar verdik”* [14]. Hətta Lavrov Ankaranın *“NATO-dakı öhdəliklərini yerinə yetirməklə yanaşı bizimlə də çox yaxından əməkdaşlıq etməsi”* və *“Türkiyənin bizimlə münasibətinə NATO-nu qarışdırmaması”* [15] kimi fikirləri ilə Türkiyənin mövqeyini alqışladı.

Göründüyü kimi, Türkiyə diplomatiyası Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı ağır sınaqdan keçmişdir. Cənubi Qafqazda yeni münaqişə ocaqlarının yaranacağından ehtiyatlanan Türkiyə müharibə zamanı fəal siyasət yürüdərək balansı qorumağa cəhd etmişdir.

Nəticə. Cənubi Qafqaz Türkiyənin “Asiyaya açılan qapısı” və enerji təhlükəsizliyinin təminatıdır. Regionu ön plana çıxaran digər amil isə Rusiya ilə münasibətlərin bölgə ölkələrinin siyasətlərinə fərqli təsiridir. 2002-2008-ci illərdə Türkiyə üçün bu fərqlilikləri analiz etmək baxımından yaxşı fürsət olmuşdur. Diplomantik cəhətdən Gürcüstan və Azərbaycanla uğurlu əməkdaşlıq regionda nisbi sabitliyə yol açsa da, 2008-ci ildə baş vermiş Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin xaotik fəsadları bölgə ölkələrinə mənfi təsir etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəfdən yüzlərlə əsgər və sivil həyatını itirmişdir. Müharibə başa çatdıqdan sonra Rusiya Sarkozi Planı çərçivəsində öz qoşun-

larını Gürcüstandan geri çəksə də, 26 avqust 2008-ci ildə Cənubi Osetiya və Abxaziyanı müstəqil dövlətlər olaraq tanıdı. Bununla yanaşı Rusiya həmin ərazilərdə hərbi varlığını davam etdirir.

Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə gəldikdə isə iki dövlət arasında diplomatik inkişafdən söz gedə bilməz. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1991-1993-cü illərdə benəlxalq aləm tərəfindən tanınmış Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi nəticəsində sərhədlər bağlanmış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər dondurulmuşdur. Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin başlaması ilə Gürcüstanın şimal sərhədini bağlaması, Ermənistanın üç tərəfli blokadası ilə nəticələnmişdir. Təkcə İranla quru sərhədi qalan Ermənistan yeni “nəfəslik yolu” axtarışına başlamışdır. Bu yolda atılan ilk addım isə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərin yenidən bərpası istiqamətində ola bilərdi. Lakin unutmamaq olmaz ki, regionda sabitliyi təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin nizamlanması və “Cənubi Osetiya”, “Abxaziya” kimi problemlərin həlli vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul: Kure Yayınları, 2001; Principles of Turkish Foreign Policy. Address by H.E. Foreign Minister of Republic of Turkey Ahmet Davutoğlu, SETA Foundation's Washington D.C. Branch, December 8, 2009 <http://www.setav.org/document/FM%20of%20Turkey%20A.Davutoglu%20Address%20at%20SETA-DC%202012-08-2009.pdf>; Müraciət tarixi: 05 Sentyabr 2021.
2. Azərbaycan və Gürcüstan: strateji tərəfdaşlığa doğru // <https://a-r.az/az/article/11017> Müraciət tarixi: 07 Sentyabr 2021
3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri // <http://anl.az/el/emb/H.Aliyev/xatire/BTC-nk.htm> Müraciət tarixi: 09 Sentyabr 2021
4. Gokturk Tuysuzoglu, Arda Ozkan. Soğuk Savaş sonrası Türkiyənin Kafkasya və Orta Asya Siyaseti, Ankara 2018, p. 366
5. Azərbaycan - Gürcüstan münasibətləri // <https://lib.aliyevheritage.org/az/1407885.html> Müraciət tarixi: 17 Sentyabr 2021
6. İlham Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın mətbuat konfransı olmuşdur // <https://president.az/articles/10056> Müraciət tarixi: 19 Sentyabr 2021
7. Jim Nichol. Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests. Congressional Research Service, CRS Report for Congress, 29 Ağustos 2008 https://www.everycrsreport.com/files/20080829_RL34618_5ed27aca45e95ff2ce0746448e575013343d5cf0.pdf. Müraciət tarixi: 19 Sentyabr 2021
8. Rusya-Gürcüstan gerginliyinin Ağustos ayında sıcaq çatışmaya dönüşməsi süreci ve savaşın seyri için bkz., Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), USAK Gürcüstan Krizi Degerlendirme Raporu. USAK Raporları, Sayı: 08-03, August 2008, Ankara
9. Paata Kurashvili. Georgia Official Says He was Attacked. The Washington Post, 3 September 2006 <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/09/03/AR2006090300724.html> Müraciət tarixi: 01 Oktyabr 2021
10. Experts Confirm Jet Entered Georgian Airspace from Russia. Radio Free Europe/ Radio Liberty, 16 Ağustos 2007 <http://www.rferl.org/content/article/1078180.html> Müraciət tarixi: 18 Sentyabr 2021
11. Road to War in Georgia: The Chronicle of a Caucasian Tragedy. Der Spiegel, 25 Ağustos 2008, <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,574812,00.html> Müraciət tarixi:

10 Oktyabr 2021

12. Gürcistan aylar sonra savaşın başlangıcında Rus askerlere saldırıldığı tezini Saakashvili'nin ağzından yalanlamıştır. Bkz, "Saakashvili Denies Georgia Attacked Russian Troops in S.Ossetia", RIA Novosti, 11 Mayıs 2009
<http://en.rian.ru/world/20090511/121536239.html> Müraciət tarixi: 15 Oktyabr 2021
13. Six Point Peace Plan, Gürcistan Hükümeti Resmi Web Sitesi, 14 Agustus 2008,
http://smr.gov.ge/uploads/file/Six_Point_Peace_Plan.pdf Müraciət tarixi: 16 Oktyabr 2021
14. Transcript of Remarks and Response to Media Questions by Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov at Joint Press Conference with Turkish Minister for Foreign Affairs Ali Babajan. Istanbul, September 2, 2008 // https://www.mid.ru/en/web/guest/maps/tr/-/asset_publisher/Fn23K1b76LY2/content/id/326594 Müraciət tarixi: 23 Oktyabr 2021
15. Rusiya XİN başçısı: "Türkiyənin bizimlə münasibətinə NATO-nu qarşıdurmasından çox məmnunuq" /<http://m.apa.az/az/avropa-olkeleri-xeberleri/sergey-lavrov-qafqaz-sabitlik-ve-emekdasliq-platformasinin-mexanizmini-yaradandan-sonra-tesebbusu-bolge-olkele-rinin-ozlerine-vereceyik> Müraciət tarixi: 23 Oktyabr 2021

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ СО СТРАНАМИ ЮЖНОГО КАВКАЗА (2002–2008)

Гусейнли А.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется политика Турции на Южном Кавказе после прихода к власти правительства ПСР (Партия справедливости и развития). Анализ содержания и активности политического курса проводится на основе стратегии Турции на Южном Кавказе. Основная цель исследования - практическое применение нового курса внешней политики Турции на Южном Кавказе после избрания ПСР в Турции и, тем временем, проблема поддержания баланса между Западом и Россией.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Турция, Грузия, Азербайджан, Россия

POLITICAL-DIPLOMATIC RELATIONS OF TURKEY WITH THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES BETWEEN 2002 AND 2008

Huseyn A. HUSEYNLI

SUMMARY

This research investigates the South Caucasus policy of Turkey after JDP government's (Justice and Development Party) rising to power. Analysis of the content and activity intensity of the political course is carried out based on the strategy of Turkey on South Caucasus. The main goal of the research is the practical application of new course of the foreign policy of Turkey in the South Caucasus after JDP's election in Turkey and meantime, the issue of maintaining a balance between the West and Russia.

Keywords: South Caucasus, Turkey, Georgia, Azerbaijan, Russia

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ
ÜZÜMÇÜLÜK TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI TARİXİNDƏN
(2003-2018-Cİ İLLƏR)****Emin N.MƏLİKOV***

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Cənub-şərq bölgəsində 2003-2018-ci illərdə üzümçülük təsərrüfatının inkişafına həsr edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasət Cənub-şərq bölgəsində üzümçülük təsərrüfatının inkişafında əsas rol oynamışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarına (2004-2018) uyğun olaraq yeni üzümçülük plantasiyaları salınmış, bu sahədə işləyən fermerlərə güzəştli kreditlər verilmişdir. Cəlilabad, Lənkəran, Masallı rayonlarında üzümçülük təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri müəyyənləşdirilmiş və yeni üzüm plantasiyaları salınmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi siyasət, Dövlət Proqramları, üzümçülük, kənd təsərrüfatı, Cəlilabad, Masallı, fermer.

Giriş. Kənd təsərrüfatının mühüm sahəsi kimi üzümçülüğün respublikada inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, 2002-ci ildə «Üzümçülük və şərəbçilik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuş, üzümçülüğün inkişafı üzrə tədbirlərin də nəzərdə tutulduğu «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)», «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı», «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» kimi mühüm sənədlər təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2011-ci il 15 dekabr tarixli Sərəncamı ilə «2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramını» təsdiq etmişdir. Dövlət Proqramında üzümçülüğün infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, üzüm istehsalı və emalı sahəsində inovativ texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi, üzüm məhsullarının «plantasiya-istehlakçı» sxemi və satışının stimullaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

* *Lənkəran Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; eminmelikov79@gmail.com;*
ORCID ID:0000-0002-2082-079X

Azərbaycanda iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi çərçivəsində aqrar sektorda üzümçülüğün və şərabçılığın dinamik inkişafı məqsədiylə işlər aparılmışdır. 2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün, eləcə də 2018-2025-ci illərdə şərabçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramları ölkəmizdə üzümçülüyə və şərabçılığa dair aqrar siyasəti formalaşdıran əsas prioritetlər hesab edilir[10].

Üzümçülük təsərrüfatının inkişaf prosesi. 2004-cü ildə qəbul edilən I Dövlət Proqramında *Azərbaycan Respublikasının Cənub-şərq bölgəsində üzümçülük təsərrüfatının* inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Prezident İlham Əliyev Cəlilabad şəhərində rayon ictimaiyyəti ilə görüşündə demişdir: «...1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyev Cəlilabadi, demək olar ki, inkişaf etdirdi, burada üzüm bağları salındı, çox işlər görüldü, insanlar yaxşı pul qazandılar, ev tikdilər, məşin aldılar. İndi biz Cəlilabada yeni həyat veririk» [1]. 1980-1984-cü illərdə respublikada üzüm istehsalı 1,7-2,1 mil. tona, hektardan məhsuldarlıq müvafiq olaraq 70-100 sentnerə çatdırıldı. Artıq 1984-cü ildə üzümçülük əkin sahəsi 284,1 min hektar, üzüm yığımı 2,126,1 min ton, hektardan məhsuldarlıq respublikada ən yüksək həddinə çataraq 99,2 sentner təşkil etdi. Azərbaycan üzüm istehsalının həcminə görə keçmiş ittifaqda birinci yerə çıxdı [2, 29]. Hələ sovet dövründə respublikanın Cənub-şərq bölgəsi üzümçülüğün əsas inkişaf etdiyi təsərrüfatlardan biri olmuşdur. 1985-ci ildə keçmiş SSRİ-də «Alkoqolizm və sərxoşluğa qarşı mübarizə tədbirləri» haqqında qəbul edilmiş qərardan sonra Azərbaycanda bu sahənin inkişafı zəiflədi və yaradılmış təsərrüfatlar dağıdıldı.

Prezident İlham Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində yeni üzüm plantasiyaları salınmış, bu sahədə infrastruktur yenidən qurulmuşdur. Respublikanın Cənub-şərq bölgəsi üzrə üzümçülüğün inkişaf etdirilməsi Cəlilabad rayonunda daha sürətli həyata keçirilmişdir. Rayonun torpaq örtüyü üzümçülüğün inkişaf etdirilməsində əsas amil kimi mühüm rol oynayır. Belə ki, I Dövlət Proqramına uyğun olaraq Lənkəran, Masallı rayonlarında yeni üzüm plantasiyalarının salınması həyata keçirilmişdi. Cəlilabad rayonunda üzümçülüğün və şərab məhsulları istehsalının dəstəklənməsi barədə 2004-cü il sentyabrın 30-da Nazirlər Kabineti qərar qəbul etmişdir. Qərarla rayon ərazisində 150 hektar ərazidə üzüm əkin materiallarının istehsalı üzrə müəssisənin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [3, 260]. 2004-cü ildə Cəlilabadda inkişafı ilə əlaqədar bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlardan 500 hektarı uzunmüddətli icarəyə verilmiş və həmin torpaqlarda plantaj şumu aparılmışdır. Cəlilabad rayonu ərazisində üzüm sahələrinin 8000 hektara çatdırılacağı nəzərə alınaraq «Bərəkət» DKTİM-də 200 hektarda calaq üzüm əkin materialları istehsal edən müəssisə yaradılmış, 800 hektar isə üzüm plantasiyalarının salınması məqsədilə uzunmüddətli icarəyə verilmişdir. Azərbaycanda torpaq fondu ümumilikdə 8,513 milyon hektar təşkil edir ki, bunun da 4,768 milyon hektarı, yəni 56%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır [4, 45]. 2005-ci ildə fəaliyyətə başlamış «Şərqi-KO LTD» şirkəti 160 hektar sahədə üzüm bağları salmış, əkilən üzüm növləri məhsuldarlığına görə fərqlənmişdir.

2006-cı ildə Cəlilabad rayonu üzrə 652 ton üzüm istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 232 ton çoxdur. 2008-ci ildə rayon ərazisində 300 hektar yeni bağ salınmış və üzümlüklərin ümumi sahəsi 1500 hektara çatdırılmışdır. Cəlilabad rayonu üzrə üzüm bağlarından 1792 ton məhsul yığılmışdır ki, bu da 2007-ci ildəkindən 597 ton çoxdur.

Cəlilabad rayonunun Qarazəncir kəndində müasir tipli şərab zavodunun istifadəyə verilməsi ilə üzümçülüyə maraq fermerlərdə daha da artmışdır. Zavodda müasir texnologiyalara uyğun məhsul istehsal olunur. 2005-ci ildə Fransanın «Kadel» şirkətində təcrübə keçən aqronom Mikayıl Xubalıyev əmək məhsuldarlığı yüksək olan üzüm növlərinin Cəlilabad rayonu ərazisində əkilməsinin müsbət nəticə verəcəyi qənaətinə gəlmişdir. Fransadan gətirilən «Kaberme-Soviniar», «Merlo», «Sirah», «Qrenaş» «Savdene» üzüm növləri Cəlilabad rayon ərazisindəki torpaqlarda əkilərək daha tez məhsul verməyə başlamışdır. Fransalı mütəxəssis İan Pol Franke rayon ərazisindəki üzüm bağlarında olmuş, yüksək məhsuldarlığı əldə etmiş fermerlərə tövsiyələr vermişdir. Cəlilabad rayonu ərazisində əkilən fransız üzüm növlərindən alınan yüksək məhsuldarlıq onu heyratə gətirmişdir.

Rayonda 30 hektar ərazidə Türkiyədən gətirilmiş «Sultanı» toxumsuz üzüm növlərindən plantasiya salınmışdır. 2006-cı ildə respublikada üzümlüklərin sahəsi 10,025 hektar, məhsul istehsalı 94,142 tona, məhsuldarlıq isə 76,7 sentner hektara çatmışdır [2, 31]. Rayon ərazisində fəaliyyət göstərən «Aqrolizinq» ASC-nin filialı fermerlərə kömək məqsədilə 1589 ton azot, 639 ton fosfor gübrələrini güzəştli qiymətlərlə vermişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramına (2004-2008-ci illər) əsasən Cəlilabad rayonunda üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda 1500 hektar yeni üzüm bağları salınmışdır. Kənd təsərrüfatının gəlirli sahəsi olan üzümçülük ilbəl inkişaf edir. Belə ki, 2009-cu ildə Cəlilabad rayonu üzrə 50 hektar yeni bağ salınıb, 3250 ton üzüm istehsal edilmişdir [5]. 2009-cu ildə istifadəyə verilən «Göytəpəçay» dəryaçası yeni üzüm plantasiyalarının yaradılmasına geniş imkan açır. Rayon ərazisində olan 742 hektar üzüm sahəsi dəryaçadan istifadə edilməklə suvarılır və məhsuldarlıq 1,5-2 dəfə daha çox olmuşdur. Cəlilabad rayonu kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən ödənilən əlavə yardımlara görə respublikada ilk sıralarda yer alır. Belə ki, hər il 20-23 min istehsalçıya 2,5 milyon manat həcmində yardım hesablanır [6]. Kənd təsərrüfatına göstərilən dövlət qayğısı ilə məhsul istehsalında artım müşahidə edilir. 2009-cu ildə rayon iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş, 2003-cü illə müqayisədə məhsul istehsalı 2,2 dəfə artmışdır. 2009-cu ildə rayonun üzüm bağlarından 3250 ton məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 1250 ton çoxdur. 2010-cu ildə rayon ərazisində 500 hektar yeni üzüm plantasiyası salınması nəzərdə tutulmuşdur. 2010-cu ildə rayonda 4620 ton üzüm istehsal olunmuşdur. 2012-ci il rayon icra hakimiyyətinin illik hesabatında göstərilir ki, rayonda həyətəyən sahələrdə 200 hektardan çox

üzüm bağları salınmışdır ki, ümumilikdə rayon ərazisində hər hektardan 60,8 sentner olmaqla 9170 ton məhsul istehsal edilmişdir. Bu da 2011-ci illə müqayisədə 2308 ton çoxdur [7, 2011].

II Dövlət Proqramına uyğun Masallı rayonunda üzümçülük təsərrüfatları yaradılmışdır. Masallı rayonunda üzümçülük əsasən Çaxırlı, Öncəqala və Şərəfə kəndlərində inkişaf etmişdir. Bu kəndlərdə mövcud olan 11 hektar sahədə 245 ton məhsul istehsal edilmişdir. Hər hektardan məhsuldarlıq orta hesabla 22,7 s. olmuşdur. Üzümçülüklə məşğul olan fermer təsərrüfatları il ərzində 250 ton üzümün yığılmasını həyata keçiriblər. Son illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar bölmədə də həyata keçirilən iqtisadi islahatlar kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən üzümçülük və şərəbçilik məhsulları istehsalının artırılması və respublika əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatın təmin olunması üçün real zəmin yaratmışdır [11, 15].

Lənkəran rayonu ərazisində 20 hektar yeni üzüm təsərrüfatları yaradılmışdır. Rayonun Nərmanabad və Qızlağac inzibati ərazisində əkinə yararlı sahələr müəyyənləşdirilmiş və yeni təsərrüfatlar yaradılmışdır.

Cəlilabad Rayonunun Qarazəncir kəndində Zeynalov Namik 38 hektar, Təzəkənd kəndində Nərimanov Sahib 55 hektar, Nağıyev Əliyar 67 hektar, Üçtəpə kəndində Cəfərova Zülfüyə 98 hektar, Şiləvəngə kəndində İsparov Nuru 25 hektar sahədə yeni texnologiya ilə texniki və süfrə növlərindən ibarət üzüm bağları salmışlar. Dövlət dəstəyi hesabına yaradılmış təsərrüfatlar texnika ilə təmin olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamı ilə yaradılan Elmi-Tədqiqat üzümçülük və Şərəbçilik İnstitutunun Cəlilabad Dayaq məntəqəsi bölgədə üzümçülük təsərrüfatlarının inkişafında əsas rola malikdir. Burada bölgəyə uyğun üzüm növlərinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və məhsuldarlığın artırılması məqsədiylə fermerlərə köməklik göstərilir. Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramına uyğun olaraq Cəlilabad rayon ərazisində yeni üzüm plantasiyaları salınaraq əkin sahələri 5700 hektara çatdırılacağı nəzərdə tutulur. Üzümçülük kənd təsərrüfatında nisbətən yüksək məhsuldarlığa malik olması və istehlak dəyəri cəhətdən faydalı, sənaye emalı və satışı etibarilə daha gəlirli sahə olması ilə fərqlənir. Son beş ildə bütünlükdə respublikada 5 min hektar üzümlük salınmış və 2013-cü ilə qədər minimum 10 min hektar əlavə üzümlüklər salınması göstərilir ki, bu da 180-200 min ton məhsul yığımına imkan verəcəkdir. 2015-ci ildə respublikada üzümlüklərin ümumi sahəsi 16,3 min hektara çatdırılmışdır. 2014-cü ildə plantasiyalardan 150,9 min tondan artıq üzüm məhsulu tədarük edilmiş və yüksək keyfiyyətli şərəblər istehsal olunmuşdur [4]. Azərbaycanın üzümçülük təsərrüfatı tənəzzül dövründən qurtularaq inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 2015-ci ildə Cəlilabad rayonunun Qarazəncir kəndində üzümçülüklə məşğul olan «Rizvan» fermer təsərrüfatı yaranmışdır. Təsərrüfatda 38 hektar süfrə və 20 hektar texniki növ üzüm plantasiyaları vardır. Yüksək aqrotexniki qulluq nəticəsində hər hektardan 100-150 sentner məhsul alınır. Üzüm plantasiyaları aqronom nəzarətində ilboyu müxtəlif xəstəliklərə

qarşı dərmanlanır və budanma həyata keçirilir. «Rizvan» təsərrüfatına məxsus üzüm plantasiyalarında yığıda Könül Hüseynova, Dilbər Qurbanova, Məzahir Həşimov, Vüsalə Məmmədova, xüsusilə fərqlənərək gündə 250-300 kq. üzüm yığır [9]. Təsərrüfatda yığma 15 gün qalmış bütün aqrotekniki tədbirlər dayandırılır və süfrə sortları iyunun 5-dən oktyabrın 10-dək, texniki sortlar isə avqustun 15-dən sentyabrın 15-dək yığılır. Rayon ərazisində üzümçülük təsərrüfatını inkişaf etdirmək, məhsul istehsalını artırmaq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yeni plantasiyalar salınmışdır. Cəlilabad rayon Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin hesabatında göstərilir ki, rayonda 1500 hektar məhsuldar üzümlük vardır ki, bundan hər il yüksək keyfiyyətli üzüm götürülür [10,2016]. 2017-ci ildə rayon ərazisində yeni 30 hektar üzüm plantasiyası salınaraq, ümumilikdə üzüm plantasiyaları 1537 hektara çatdırıldı. Plantasiyaların 300 hektarı süfrə, qalanı isə texniki üzüm növündən ibarətdir. Həmin ildə plantasiyalardan 8500 ton məhsul yığılaraq, sənaye müəssisələrinə təhvil verilmişdir. Üzümçülük dayaq məntəqəsinin bazasında fəaliyyət göstərən «Green Field-KT» MMC bölgədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əsas rola malikdir. Ümumilikdə 151 hektar sahəsi olan təsərrüfatda üzümçülüklə yanaşı qarğıdalı əkinini də həyata keçirilmişdir. Təsərrüfatda güzəştli kredit hesabına 2 artezan quyu qazılmış, pilot sistemin quraşdırılması başa çatdırılmışdır. İqtisadiyyat Nazirliyinin Bakı Biznes Tədris Mərkəzinin Lənkəran nümayəndəliyinin təşkilatçılığı ilə bölgə sahibkarları üçün trening keçirilib. Burada “Üzümçülüğün inkişaf perspektivləri”, “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı” istiqamətində və “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramının” əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilmişdir. Üzüm istehsalının təşkili, üzümçülükdə məhsuldarlığın yüksəldilməsi və bu sahədə beynəlxalq təcrübə barədə məlumatlar sahibkarların diqqətinə çatdırılmışdır.

Nəticə. Beləliklə, respublikanın Cənub-şərq bölgəsində üzümçülüğün inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən Dövlət Proqramları müsbət nəticə vermişdir. Cəlilabad rayonu üzrə əkilən üzüm plantasiyalarının sahəsi 1537 hektara çatdırılmışdır. Lənkəran rayonu ərazisində 20 hektar, Masallı rayonu üzrə 21 hektar yeni üzüm plantasiyaları salınmışdır. Bölgə üzrə üzümçülük təsərrüfatlarında üstünlük Cəlilabad rayonunun payına düşür. Yeni fəaliyyətə başlamış emal zavodlarında istehsal edilmiş məhsulun xarici bazara çıxarılmasına nail olunmuşdur. Əldə olunan gəlir əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bu sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən layihələr mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev seyrangahı cəlilabadlıların sevimli istirahət yeri olacaq. /Xalq qəzeti. 2007, 10 aprel
2. Pənahov T.M., Səlimov V.S., Zarı Ə.M. Azərbaycanda üzümçülük. Bakı: Müəllim, 2010, 224 s.
3. «Cəlilabad rayonunda üzümçülüğün və şərab məhsulları istehsalının dəstəklənməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (30 sentyabr, 2004-cü il, №141). Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu. 2004, №-9 (87). 2602-2603 s.

4. Pənahov T. Verdiyev T. Azərbaycan üzümçülüüyünün keçmiş və bu günü. / Respublika qəzeti. 2015. 10 fevral.
5. Fransızları heyrətə gətirən Cəlilabad üzümü. / Poritet qəzeti. 2009, 8-9 dekabr.
6. Cəlilabad: məhsul bolluğu təmin edilir. / Xalq qəzeti. 2010, 17 dekabr.
7. Cəlilabad rayon icra hakiminin 2011-ci il üçün illik hesabatı. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi.
8. Cəlilabadda üzüm istehsalı artır. / Azərbaycan qəzeti. 2016, 14 avqust.
9. Cəlilabad rayon Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin 2016-cı il üçün gördüyü işlər barədə arayışı. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi.
10. Azərbaycan Sənaye Korporasiyasının reallaşdırdığı layihələr gələcəkdə ölkə iqtisadiyatına müsbət təsirlərini göstərəcək./AZƏRTAC.2019, 8 noyabr.
11. Səlimov V, Sükröv A, Nəsimov H, Hüseynov M. Üzüm: innovativ becərmə texnologiyası, mühafizəsi və aqroekologiyası. Bakı: Müəllim, 2018, 632 s.

**ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ВИНОГРАДАРСТВА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
(2003-2018 ГГ.)**

Эмин Н.МАЛИКОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию виноградарства в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики в 2003-2018 годах. Успешная экономическая политика, проводимая Президентом Ильхамом Алиевым, сыграла ключевую роль в развитии виноградарства в юго-восточном регионе. В соответствии с Государственными программами социально-экономического развития регионов (2004-2018 гг.) были посажены новые виноградные плантации, а фермерам, работающим в этой сфере, предоставлены льготные кредиты. В Джалилабадском, Лянкяранском и Масаллинском районах определены земли, пригодные для виноградарства, и посажены новые виноградники.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, экономическая политика, Государственные программы, виноградарство, сельское хозяйство, Джалилабад, Масаллы, фермер.

**FROM THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF VITICULTURE IN THE SOUTH-
EASTERN REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
(2003-2018)**

Emin N.MALIKOV

SUMMARY

The article is dedicated to the development of viticulture in the south-eastern region of the Republic of Azerbaijan in 2003-2018. The successful economic policy pursued by President Ilham Aliyev has played a key role in the development of viticulture in the south-eastern region. In accordance with the State Programs for Socio-Economic Development of the Regions (2004-2018), new vineyards were planted, and soft loans were provided to farmers working in this field. In Jalilabad, Lankaran and Masalli districts, land suitable for viticulture has been identified and new vineyards have been planted.

Keywords: Azerbaijan economy, economic policy, State Programs, viticulture, agriculture, Jalilabad, Masalli, farmer.

UOT 94

**ИСТОРИЧЕСКИЕ СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ
ДВИЖЕНИЯ МАЗДАКИЗМА****Эльшад А.БАГИРОВ ***

Исследовательская статья посвящена историческими социальными условиями движения Маздакизма. Особое внимание уделены факты на основе хронологической последовательности, в каких исторических условиях было вспыхнут это волнения, которая создала внутренний хаос феодально-монархической структуры, и какова, была ценность в нем поддержанной самим шахиншахом Кавадом I.

В заключении, делая сравнительный анализ в этом исследований можно полностью поддержать мнения современных ученых, о том, что в многочисленных катаклизмах периода царствований шахиншаха Кавада I, нельзя считать, как это было принято в советский период, древне классовой революционной борьбы. Так как, кроме хаоса Маздакитское движение не создавало новые политические институты, а носило в себе хаос и разруху.

Ключевые слова: шахиншах, Маздакитское Движения, Эраншахр, Кавад I, Сасанидская империя

Введения. Отдаленное тысячелетия «Эраншахра», «Страна Ариев» так именовалась новоперсидская держава при правителях Сасанидского дома. Сасаном звался жрец огня в области Парс. Отпрыск Сасана Ардашир, бывший правитель крепости Дарабгерд, в 224 год торжественно короновался как шахиншах – царь царей. Тому предшествовало подчинение ряда удельных князей и судьбоносное событие, предопределившее его судьбу, - разгром парфянского царя Артабана V.

Своей столицей первый сасанидский шахиншах сделал двойной город Селевки (Вех-Ардашир) – Ктесифон (Медаин), расположенный по обоим берегам Тигра.

Неоперсидская царства родилось в войнах. Длительное противостояние Ардашира с самостоятельностью персидских владетелей в изложении официальных историографов и сказителей было представлено как ряд героических сражений, в которых шахиншах побеждали злого дракона. Завоевательный порыв Ардашира захватил Мидию, Атропату (терри-

* Бакинский Государственный Университет, старший лаборант отдела «История Материальной Культуры Азербайджана», к.и.н.; elshadbaghirov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-0776-2318

тории Южного Азербайджана), Сакастан (Систан), Хорасан, Мервский оазис. За несколько лет непрерывных войн Сасанидская держава достигла пределов поверженной ею Парфии.

Войной и трудом жила держава Сасанидов. В кровопролитных битвах проходило соперничество Сасанидской державы с Римской империей и потом ее преемницей – Византией на Ближнем Востоке, персидские войска противоборствовали с тюркскими кочевниками с севера и северо-востока (гуннами и эфталитами).

Опустошение иноземных городов оборачивалось великолепием столицы Эраншахра и загородных дворцов. Величественные здания и оросительные сооружения создавались руками пленных византийцев. Плонянки же трудились в царских мастерских.

Величия Сасанидского государства было достигнуто посредством чрезмерного напряжения сил. Людские и материальные затраты на многочисленные войны подорвали организм Эраншахра так как страшной опасностью для Сасанидского Государства, это были народные волнения, которые могли бы полностью подорвать феодальную экономику Новоперсидской Империи [1, 3-4].

Один из уникальных волнений в Эраншахре на рубеже V- нач. VI века потрясло народное движение, идейным вдохновителем которого был Маздак, именем его связано как учение и движение это маздакизм [2, 116]. Эти волнения пришли в эпоху так называемого «Промежуточной Эпохи (379-498)» и «Второй золотой эпохе (498-622)» [3, 6], основные волнения появлялись на территориях Южного Кавказа. Именно в V веке н.э. цари местных династий Кавказской Албании, и Иберии были заменены Сасанидскими наместниками. Во второй половине V века произошли массовые восстания, к примеру, 451 г.н.э. битва при Аварайре (Маку город северо-западной части Южного Азербайджана, Иран) против христианских армянских повстанцев под предводительством Вардана Мамиконяна, 462 г. н.э. шахиншах Пероз I (459-484) отменил правление династии Аршакидов в Кавказской Албании – Азербайджана после подавления восстания под предводительством Ваче II. Их правление было позже восстановлено в 485 г., когда Вачаган III был возведен на трон братом и преемником Пероза Балашем (годы правления 484–488). Убежденный христианин, Вачаган III приказал отступившим албанским аристократам вернуться к своим христианским убеждениям. Кроме того, он также объявил войну зороастризму, язычеству, идолопоклонству и колдовству. Аршакидская династия была свергнута в 600 г.н.э. парфянскими Михранидами Гирдымана [4].

Как уже было отмечено, войной и трудом жила империя Сасанидов, для того что бы иметь представления сложившейся исторической ситуации необходимо обратимся к хронологии: 427 году н.э. Тюркские племена Эфталиты (Белые Гунну) проникают во владениях Эраншахра и стано-

виться одним из опасных врагов Сасанидской Империи. 465/484 – Эфталиты дважды сталкиваются с шахиншахом Перозом/Фируз (465-469). 488-528 гг н.э. большие военные потери, унижительная дань Эфталитами и несколько лет голода в стране подготовили почву для народного недовольства, в это время призыв Маздака стали непосредственным толчком к бунту. Поддержанные вначале шахиншахом Кавадом I, народные движения приводят к его смещению в 496 г. н.э. его сменяет его брат Замасп. Вернувшись к власти при поддержке Эфталитов 499 г. н.э. Кавад переходит в другой лагерь и, в конечном счете, уничтожает мятеж в крови вместе со своим сыном позже станет великим Хосров I Ануширван коронация его произойдет в 531 году н.э [4, 116]. Время его правления часто именуют «золотой эпохой» в истории Сасанидов. Именно Хосров I шахиншах положил конец самой опасной для Эраншахра, оппозиционной ново религиозной учения связанные с ними социальными движениями в историю именуемой как «Маздакитское движение».

В этой исследовательской статье этой темы, пересматриваем события этого движения, но с другого ракурса восприятие её исторических событий, на сегодняшний день, пересматривая это уникальное движения которое бросило вызов феодальное монархическое правления Сасанидов, и тем самым чуть ли не погубила экономическое богатства монархии.

В советской иранистике было принято имя Маздака как первое древняя классовая борьба, которое провозглашала своей целью отмены частной собственности и освобождения человека от экономического и социального гнета. Известный российский философ Николай Бердяев отмечал что «Народу кажется, что он свободен в революциях, это страшный обман. Он раб темных сил...» [5].

Анализируя такое восприятие к этому движению необходимо отметить то, что в каких социально-экономических и исторических условиях возникло маздакитское учения.

Социально-экономические народные потрясение в Эраншахре. Для того чтобы проследить причины маздакизма с её идеологическими учениями последующих массовых выступлений, необходимо обратиться к хронологической последовательностью Сасанидской Империи. Это, прежде всего, необходимо понять условия (исторический контекст, в том числе политическую, социально-экономическую ситуацию государственных образований в течение различных периодов и существования), при которых эти движения были сформированы и поддержаны народными массами. Учения Маздака, который стал лидером и проповедником нового подхода к жизни, быстро распространился в Эраншахре.

Среди народов в феодально-монархического государства Сасанидов, необходимо охарактеризовать в каких социально-экономических исторических условиях возникло совершенно новое религиозное учения. Для того, что бы проследить связь движение и учения маздакизма, необ-

ходимо обратиться к хронологической последовательности в преддверии Маздакитского движения на основе исторических событий Сасанидской Империи.

- 1) 428 году н.э. роспуск власти династии Аршакидов на территории нынешней Армении. Установления полного контроля Сасанидского марзбанства (правитель края, провинции). Это знаменательная дата означала конец правления Аршакидской династии [6].
- 2) 438 году н.э. - Коронация шахиншаха Йездигерда II [6], годы его правления (438-457) года н.э. шаханшах Йездигерд II, воспользовавшись политической раздробленностью народов Кавказа, занятостью Византии войной с предводителем гуннов Атиллой и улаживанием церковных конфликтов, пытался утвердить зороастризм в качестве государственной религии, и положить конец аршакидской самостоятельности Кавказской Албании – Азербайджана [7, 100].
- 3) 451 год н.э.- Битва при Аварайском поле, против христианских повстанцев под предводительством Вардана Мамиконяна [8, 100-101].

Особенности причин этой битвы спровоцировало, указ Йездигерда II о запрещении христианства и обязательном принятии зороастризма усугубил и без этого напряженную ситуацию, сложившуюся в стране. Что бы спасти государство от распада аршакидской династии Кавказской Албании, Иберии, формально объявили о своем принятии зороастризма. Для распространения этой религии среди населения в Южный Кавказ были отправлены 700 маджусов (магов), 300 из которых прибыли в Кавказскую Албанию. Такого рода мер, усугубило тяжелые жизненные условия, стали причиной общекавказского антисасанидского восстания происшедшего в 450-451 годах н.э. и вскоре превратившегося в народную освободительную войну трех княжеств на территории Южного Кавказа. Таким образом, в Пайтакаране и Чоле было размещено, многотысячное Сасанидское войско (пайаган-пешие). Албанский царь Ваче II пришедший к власти после Есуагена, заключил договор с тюркскими племенами оногуров, входивших в гунно-булгарский племенной союз. Однако оногуры нарушив своё обещание, не приняли участие в решающей и победоносной для Сасанидов битве под Аварайром (между нынешними городами Маку и Хой в Южном Азербайджане) [9].

- 4) 457 год.н.э. коронация Хормизда III [6]. После смерти Йездигерда II в указанной хронологической дате в 457 году, Ваче II, воспользовавшись происходившей в это время междоусобной борьбой за титул шахиншаха в Иране, вновь князь Ваче II принял христианство [7, 101].
- 5) 459 год н.э. коронация Пероза II [6] албанский царь Ваче II в 459 году объявил о своем неповиновении новому шахиншаху. Военные действия между Кавказской Албанией и Сасанидами начавшиеся в тоже году (459-463), закончилось поражением албан с этого момента династия Аршакидов в Кавказской Албании было прервано. Северная часть

Азербайджана – Арраншахра была превращена в марзбанство и перешла в подчинении марзбана-наместника [7, 101].

- 6) 484 году н.э. – Эфталиты (Белые Гунны) побеждают шахиншаха Пероза I. [6].
- 7) 484 год н.э. - Коронация Шахиншаха Балаша, Нварсакский договор между Эраншахром и аршакидскими правителями на нынешней территории Армении, дающие право на свободное исповедание христианства [7, 101].

Процесс антисасанидского движение продолжался с 481-484 гг. н.э. в Южном Кавказе, в том числе и в Кавказской Албании, возникло новое антисасанидское движение. Новый шахиншах Балаш (Валарш 485-488), учитывая политические распри, происходившие внутри империи и её тяжелое экономическое положение, был вынужден положить конец политике религиозного преследование на территории Южного Кавказа. В итоге был заключен мир Нварсакское на территории Ирана, западной части Азербайджана провинции округа Хой соглашение на условиях, предъявленных повстанцами. Все это привело к тому, что в Кавказской Албании была восстановлена власть династии Аршакидов.

- 8) 488 год.н.э. – Коронация Кавад I; военная экспедиция против Хазар [6].

Унаследовав приходящую в упадок империю, в которой власть и статус сасанидских царей в значительной степени прекратились, Кавад попытался реорганизовать свою империю, проведя множество реформ, осуществление которых было завершено его сыном и преемником Хосровом I. Они стали возможными благодаря использованию Кавадом маздакитского проповедника. Маздак привел к социальной революции, ослабившей авторитет знати и духовенства. Из-за этого и казни могущественного создателя царей Сухры Кавад был заключен в Замок Обливиона (Тюрьма Обливиона, был замком и политической тюрьмой Сасанидской империи, расположенной в Хузестане на юго-западе Ирана), завершив свое правление. Его заменил его брат Джамасп. Однако с помощью своей сестры и офицера по имени Сиявуш Кавад и некоторые из его последователей бежали на восток, на территорию царя Эфталита, который предоставил ему армию. Это позволило Каваду восстановить трон в 498/9 г [8, 135].

- 9) 490 год н.э. – Маздак проповедует своё эгалитарную идеологию при поддержке Кавада I [6].

Исторические условия маздакитского движения. Исходя из ясно-го хронологических последовательности событий в Сасанидской Империи, то необходимо отметить, что Маздакитское движения образовалась на фоне исторических потрясений, на почве социального волнения, где было отчетливо видно в хронологической последовательности.

Внутреннее положение Сасанидского государства характеризовалось нестабильностью и борьбой власти как военной, так и усиливавшейся жреческой, которая была представлена зороастрийскими магами (мобедами).

Эта знать ставила себе целью подчинить шахиншаха своей воле, поскольку они были намерены продолжать войну против Византии и преследовать христиан и иудеев. При этом в самом Сасанидском обществе зрело недовольство крестьян, которые в этот период постепенно теряли свою землю и свободу. Движение Маздака приходится именно на этот сложный для Ирана исторического условия социальных волнений и общественного кризиса на рубеже V и VI веков (491-529 г.) [4].

Вдохновитель нового социального движения еретик мобед, так его считают персидские и арабские источники. В учении Маздака различают две концепции: религиозное и социальную. Как вероучение маздакизм синкретичен. Он объединил элементы зороастризма, манихейства, философских учений эллинистического мира и христианских сект. Из зороастризма маздакиты заимствовали дуализм. В отличие от манихеев маздакиты наделяли царство света (добра) качествами воли и разума, а царство тьмы (зла) – качествами стихийности и неразумности. Это создавало предпосылку для более активного политического действия. Социальная концепция маздакизма сводилась к следующему: существующие в мире неравенство и несправедливость – творения злого начала; царство разума и справедливости можно построить на всеобщем равенстве и уравнительном распределении благ (так как все люди имеют равное право на любое имущество); пролитие крови – грех, если оно не направлено против царства зла [2, 117].

Непосредственным поводом для этого восстания был голод, засуха обрушившийся страну в результате последствий её как было указано выше в хронологической последовательности, который был нанесен тяжелый материальный ущерб. В первое время маздакитского движения с 491 по 496 года н.э. учение Маздака чисто с политическими целями – для ослабления жречества и знати, поощрялось даже самим Шаханшахом Кавадом I (488-531) г.н.э. Сделав Маздака своим советником, он воспользовался силой этого движения, среди которых было много средних землевладельцев, ставших впоследствии опорой шаха [7, 102].

Учение Маздака потрясло государственный строй, Сасанидского государства; в течение почти длительного периода господствовало в Иране вопреки оппозиции жречества и высших сословий. При этом судьба маздакитского движения имеет поразительное сходство с судьбой выступления Мани и его последователей за 300 лет до Маздака, подобно тому, как шахиншах Шапур I (241-271) г. н.э. принял доктрину Мани, следовал ей и она процветала наравне с господствующей религией, а его преемник подверг манихеев – мучительной казни, доктрину Маздака принял шахиншах Кавад I и Маздак и его последователи открыто и действенно проводили в жизнь свои принципы при покровительстве шахиншаха, как уже было отмечено, жестоко истреблены им и его преемником [9, 326].

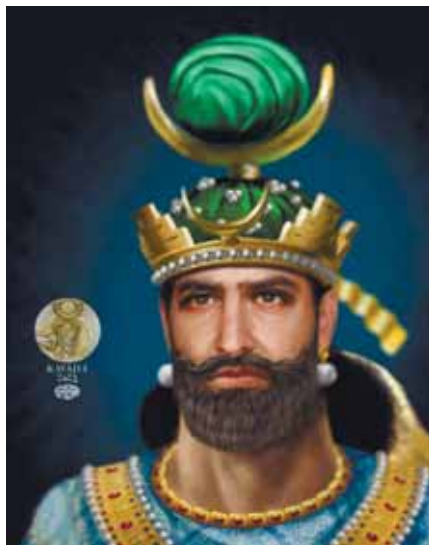

Рис. 1. Портретное цифровое изображение на основе нумизматических данных Шаханшаха Кавада I (449-13.09.531, Ктесифон). Художник Расулипур [10]

Не выяснен самый основной факт, как по каким именно побуждениям принял учения Маздака шахиншах Кавад I. По характеристике ученого ираниста Н. В. Пигулевского, Кавад I – «Одна из интереснейших фигур своего времени, умный и тонкий политик, быстро ориентирующийся в любой обстановке, храбрый воин и ловкий дипломат. Он дважды занимал престол шахиншахов. Заняв его вторично в трудный политический момент, Кавад I сумел сохранить его за собой и поднять Эраншахр до положений мировой державы, на котором его удержал и его сын Хосров I Ануширеван» [11, 173].

Персидский источник «Книга об управлении государством» приписываемая известному сельджукскому визиру XI в. Низам аль-Мульк излагает в устах сына Кавада I, Хосрова Ануширевана, такую характеристику «Отец мой – со слабым разумом, простодушный, быстро поддающийся обману. Он доверяет владения служилым людям, а те, что хотят, то и делают, владения разрушаются, казнохранилище пустеет, серебро расхищают. Вот прошла о нем дурная слава, остались на нем несправедливости, разом он был обманут коварством Маздака, еще речами такого-то правителя, такого-то амиля разрушал владения несправедливым поборам». Несколькими страницами раньше тот же источник говорит: «Во времена Кавада I шаханшаха был в мире в течение семи лет голод, прекратилось изобилие, ниспосылаемое небесами, Кавад I приказал амилиям (наместник, мобед), чтобы они продавали имеющийся в наличии хлеб и зерно, частью же раздавали бы в виде милостями помогали бы беднякам через бейт-аль мал (казна хранилища). Таким образом, во всем его государстве за эти семь лет не умерло ни одного человека от голода. А все потому, что шахиншах налагал взыскания на чиновников» [12, 192-193].

Рис. 2. Изображения казни Маздака, персидская миниатюра из произведении Шахнаме, Фирдоуси [14]

Исторические и социальные условия маздакитского движения слишком сложна, чтобы ее подробно рассматривать здесь; достаточно сказать, что кажется несомненным, что они сыграли решающую роль в успехе Кавада против знати. Однако ситуация не могла быть такой простой, как если бы промаздакитское население столкнулось с объединенной антимаздакитской знатью. В чем суть, маздакитского движения и до какой степени Кавад искренне верил в него - или, скорее, использовал его макиавеллистским способом для увеличения своей собственной власти - невозможно выяснить [13]. Но, сделав Маздака своим советником, Кавад I, с помощью маздакитов рассчитывал ослабить знать и обуздать жречество, вмешательство в государственные дела зашло слишком далеко. Однако противники в 496 г. н.э. взяли верх, и Каваду I пришлось бежать к тюркскому царю эфталитов Ахшунвару. Породнившись с ним, шах вернулся в Эраншахр с иноземным войском и в 499 г. н.э. вновь овладел тронном шаханшаха. Кроме эфталитов его поддержала часть знати и царский род. Самых опасных противников он казнил, с другими смог договориться. Успехи в военных действиях – война с Византией 502-506 гг. н.э. поход на современные территории Армении – способствовали обогащению войска, пополнению казны, укреплению авторитета Кавада. Теперь он уже не нуждался в поддержке маздакитов; в новых условиях политика шаханшаха была направлена на их ослабление. Окончательную расправу с ними,

произвел с одобрением Кавада I его сын великий Хосров Ануширеван в 529 г. н.э. Многие последователи Маздака были казнены, другие бежали на окраины и за пределы Эраншахра [7, 102].

Заключения. В прошлом столетии советские ученые иранисты, востоковеды такие выдающиеся имена как Пигулевский Н.В., Луконин В.Г., Иванов М.С., Дьяконов М.М., в рамках идеологического мышления основанной на марксистско-ленинской идеологии воспринимала “Маздакитское движение” как архаично-коммунистическую революционную движению в древнем Востоке. Целью, которого всем хорошо известны это, прежде всего отмены частной собственности и освобождения человека от экономического и социального гнета. Доказывая правоту движения в тяжелых исторических и социально-экономических условиях Эраншахра, как это было отчетливо видно в хронологической последовательности истории Сасанидской Империи, именно преподносили как классовую революционную борьбу. Упоминания о революции мы снова и повторно обратимся к цитатам российского философа Николая Бердяева - «Народу кажется, что он свободен в революциях это – страшный обман. Он раб темных стихий в революции всегда враждебна духу свободы. Революция случается с человеком, как случается болезнь, несчастья, стихийное бедствие».

На сегодняшний день современная историческая наука придерживается иного мнения, к примеру, один из ведущих американских социологов специалист по исторической макросоциологии Джек Голдстаун. По его теории определение классовой революционной борьбы, включает в себе созданием новых политических институтов. Но эпоха ранних средневековых, в каких либо исторических условий не возникали, обширные империи власть принимала форму божественно-санкционированного наследственного правления. В таких бюрократических – аграрных империях часто вспыхивали крестьянские волнения, но речь всегда шла о династической власти, а не о революции. То есть из этого вывода следует, то, что многочисленные социальные катаклизмы этого периода нельзя считать классовой революционной борьбы, так как, кроме хаоса они не создавали новые политические институты [15, 346]. Наоборот, здесь в связи поддержке шаханшаха Кавада I то благодаря совета знати из знатных родов – Виспухры исчезли со страниц истории и шаханшах, прежде по большей части номинальным правителем, становиться неограниченным самодержцем. При этом произошло смена систем управления империей Эраншахра; неограниченное самодержавие и монархия, правящая вместе с советом знати. Именно «Движения Маздакитов» дала толчок к этим переменам благодаря дальновидности шаханшаха Кавада I то есть вместе с советом знати Виспухров, шаханшах обладал неограниченной властью. До сих пор является ошибочным представлением о социальной архаичной революции.

Как уже было отмечено в 528 году Хосров Ануширеван инцидировал расправу над верхушечной прослойкой маздакитов, великий реформатор шаханшах Хосров возвращал отнятые земли и имущество, возвращал мужьям их прежних жен (разлученных с мужьями по идеологии маздакизма). Об этом прекрасно описывает автор IX века Мухаммед ат-Табари из книги «История пророков и царей», Хосров Ануширеван усыновляя детей знатных родителей, лишившихся отцов по вине маздакитов и принимая их на шахскую службу, шаханшах создал новую прослойку служилой знати, всем обязанному шаху и потому лично преданному ему. Что касается, Маздака имя его и дела было передано забвению проклятием, всякое учение синкретичного идеологии маздакизма было проклято.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ларичев В.Е. Последний правитель Ираншахра М.: Наука, 1991.
2. Голдобин А.М., Петрушевский И.П. История стран зарубежной Азии в Средние века. М.: Вост. Литер., 1970.
3. Touraj Daryaee. Sasanian Persia: The Rise and fall of an Empire. NewYork: I.B Tauris, 2008.
4. Сасанидский Иран в III-V вв. н.э. // Всемирная история. Т.2. Ред. А.Белявский, Л.Лазаревич, А.Монгайт. М.: Полит. Литр., 1956.
[//http://historic.ru/books/item/f00/S00/z0000017/st127.shtml](http://historic.ru/books/item/f00/S00/z0000017/st127.shtml) // Дата обр.:4.10.2021
5. Бердяев Н.А. Отрывок из книги «Философия неравенства»
<https://citaty.info/quote/351353> Дата обр.:12.10.2021
6. Chronology of Iranian History. Part 1. 1 November 2015 //
<http://www.iranonline.org/pages/chronology-1>. Дата обр.: 12.10.2021
7. Алиев И. История Азербайджана: с древнейших времен до 1920 года. Баку: Элм, 1995, с. 100
8. Schindel Nikolaus. Kawad I Reign. Encyclopaedia Iranica Vol, XVI Fasc. 2013.pp. 136-141.
9. Семенов А.А. Маздакизм // Вопросы Истории Религии и Атеизма. М.: АН СССР, 1958, с. 326
10. Kavad I // <https://www.eranshahr.com/shahs/kavad>. Дата обр.:11.10. 2021
11. Пигулевская Н.В. Маздакитское движения. Известия АН СССР, серия истории и философии. №4. Баку, 1944, с.173
12. Сиасет-Наме. Книга о правлении визира XI, Низам ал-Мулька. Перев. Заходера Б.Н. М., 1949, с. 192-193
13. Encyclopaedia Iranica Online – Kawad I // iranicaonline.org/article/kawad-i-reign
14. Последнее о Шах-наме // <https://proza.ru/2010/12/19/37>. Дата обр.:15.10.2021
15. Jack A. Goldstone. Revolution and Rebellion in the Early Modern World Population Change and State Breakdown in England, France, Turkey, and China, 1600-1850. University of California Press (March 4, 1993) p. 346.

MƏZDƏKİLİK HƏRƏKATININ TARİXİ-SOSIAL ŞƏRAİTİ

Elşad A.BAĞIROV

XÜLASƏ

Tədqiqat məzdəkilər hərəkatının tarixi-sosial şəraitinə həsr edilmişdir. Faktların xronoloji ardıcılığına əsaslanaraq bu iğtişaşın hansı tarixi şəraitdə baş verdiyi, feodal-monarxiya quruluşunun daxili qarışıqlıq yaratması və Şahənşah I Kavadın (Qubad) dəstəklədiyi dəyərin nədən ibarət olduğuna xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatın yekununda müqayisəli təhlil aparılmışdır. Sovet döyündən fərqli olaraq müasir alimlər bu qənaətdədirlər ki, Şahənşah I Kavadın (Qubad) hakimiyyət döyünün çoxsaylı kataklizmlərini qədim sinfi inqilabi mübarizə kimi nəzərdən keçirtmək doğru deyildir. Müəllif də tədqiqatında bu fikirləri tamamilə doğru hesab edir və təsdiqləyir, çünki Məzdəkilər hərəkatı yeni siyasi institutlar deyil, kaos yaratmışdı.

Açar sözlər: Sasani İmperiya, I Kavad (Qubad), şahənşah, Məzdəkilər hərəkatı, Erənşəhr

HISTORICAL SOCIAL ENVIRONMENT OF THE MAZDAKISM MOVEMENT

Elshad A.BAGHIROV

SUMMARY

The research article is devoted to the historical social environment of the Mazdakism movement. Particular attention is paid to the facts based on the chronological sequence, in what historical conditions this unrest broke out, which created the internal chaos of the feudal-monarchical structure, and what was the value in it supported by the Shahinshah Kavad I himself. In conclusion, making a comparative analysis in this study can completely support the views of modern scientists that in the numerous cataclysms of the period of the reign of Shahinshah Kavad I, ones cannot consider, as was customary in the Soviet period, the ancient class revolutionary struggle. Since, in addition to chaos, the Mazdakite movement did not create new political institutions, but carried chaos and devastation within itself.

Keywords: Sasanid Empire, Mazdakite movement, Eranshahr-Kavad I, Shahanshah

METODİKA

UOT 37.014

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNİN DAVAMLI İNKİŞAF MEYLLƏRİ
VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİRSona S.MƏHƏRRƏMOVA^{*}, Sarvan B.BƏDƏLOV[†]

Azərbaycan XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox sahələrdə, o cümlədən təhsil sferasında fundamental islahatlara başladı və bu istiqamətdə mərhələlərə müvafiq addımlar atdı.

Təhsil sisteminin milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasında prioritet istiqamət kimi daim dövlət siyasətinin mərkəzində yer tutmaqdadır. Azərbaycanın müasir təhsil siyasəti ümummilli, tarixi-mənəvi faktorları, əvvəlki illərin mütərəqqi təcrübələrini inkar etmədən qlobal təhsil çağırışlarına, sivil dünyanın əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmuş dəyərlərə və təcrübələrə uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycanın təhsil siyasəti, kurikulum, informasiya cəmiyyəti, davamlı insan inkişafı, insan kapitalı.

Giriş. Davamlı inkişafın təmin olunması üçün kadr hazırlığı əsas vəzifədir. Müasir təhsil sistemi bu vəzifənin əsas icraçısıdır. Müasir təhsil yalnız iqtisadiyyat, elm və incəsənətə diqqət yetirmir, həm də tələbələrdə tənqidi düşüncə, dəyərlər təhsili, həyatı bacarıqları, analitik düşüncə və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi qarşısına hədəf qoyur. Müasir təhsil həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edir, öyrənmələri maaflandırmək, öyrənmə prosesini daha cəlbedici və maraqlı etmək üçün ən son texnologiyalar - mobil proqramlar, YouTube, podkastlar, elektron kitablar, filmlər və s. kimi audio və video platformalar tədris prosesində tətbiq edilir.

Müasir həyatın tələbləri təhsil siyasətinin məqsədlərinin formalaşdırılmasında, insan inkişaf indeksinin vacib meyarı olaraq təhsilin qlobal davamlı inkişaf məqsədlərində mühüm yer tutmasında, təhsil və iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsirləri üzrə insan kapitalının formalaşdırılmasında dövlət siyasətinin kontur-

^{*} *Sumqayıt Dövlət Universiteti, Tarix və onun tədrisi kafedrasının dosenti, oguz.gunhan@gmail.com; ORCID İD: 0000-0002-7816-4916*

[†] *Sumqayıt Dövlət Universiteti, Tarix və onun tədrisi kafedrasının baş müəllim, sarvan.badalov1985@gmail.com; ORCID İD: 0000-0002-6011-3133*

larını təşkil edir.

Tədqiqatda dünyada müasir təhsil sisteminin tətbiqində istifadə edilən trendlər, Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasəti qlobal təhsil çağırışlarına uyğun olaraq araşdırılır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasəti. Təhsil ölkənin davamlı inkişafı və iqtisadi artımını təmin edən əsas faktorlardandır. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində keçirilən islahatlar 1999-2013-cü illəri əhatə etmişdir. Təhsil islahatı aşağıdakı mərhələlərə ayrılır:

1. Öyrədici innovativ mərhələ (1999-2003-cü illər)
2. Hazırlıq mərhələsi (2004-2007-ci illər)
3. Tətbiqetmə mərhələsi (2008-2013-cü illər)

Bu mərhələlərdə qanunvericilik bazasının yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İlk "Təhsil islahatı" proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 sayılı əmrilə təsdiqlənmişdir. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" müasir dövrdə ölkəmizin ümumi təhsil sistemində dövlət siyasətinin konseptual prinsiplərini və strategiyasını formalaşdırmışdır [1].

2005-ci il mayın 19-da Norveçin Berqen şəhərində Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması ilə bağlı rəsmi sənəd imzalandı [2].

2006-cı il oktyabrın 30-da "Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş, daha sonra "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli və 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli Qərarları ilə təkmilləşdirilmiş və pedaqoji ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir [3].

Azərbaycan Respublikasında qlobal təhsil çağırışlarına uyğun keyfiyyətli təhsil sistemi qurmaq məqsədilə keçirilən islahatların mərkəzində təhsil proqramının (kurikulumun) daha da təkmilləşdirilməsi və ona yeni yanaşma dayanır. Bu gün dünya ölkələrinin qarşısında dünyada çox sürətlə gedən qlobal dəyişikliklərin fonunda milli kurikulumla müvafiq dəyişikliklərin edilməsi və keyfiyyət təminatının əldə edilməsi əsas məsələ olaraq durur. Kurikulumun aktuallığı, praktikliyi, effektivliyi, davamlılığı onun mühüm keyfiyyət göstəricilərindəndir.

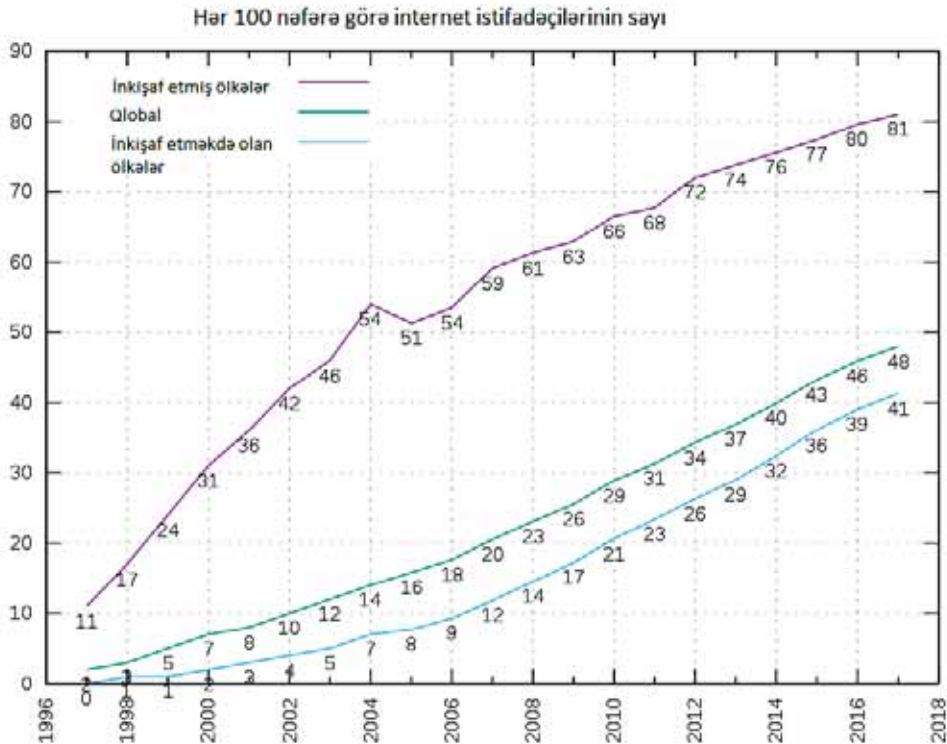
Kurikulumun aydın məqsədlərinin olması, bu günün tələblərinə cavab verməsi, şagirdlərin bugünkü və gələcək həyatları, təcrübələri, arzu və istəklərinə uyğunluğu, yaşadıkları ölkənin tarixini və mədəniyyətini nəzərə almaqla sosial və iqtisadi baxımdan şagirdlər üçün firavan gələcək qura bilmək məqsədinin olması, ədalətli və inklüziv, şagirdyönümlü, açıq və çevik, ardıcıl və əlaqəli olması UNESCO-nun keyfiyyətli kurikulum üçün müəyyənləşdirdiyi ölçü meyarlarıdır [4,7-8; 5].

Müasir həyatın tələbləri və təlimin məqsədləri. Elm, texnika və texnologiyanın sıçrayışlı inkişafının baş verdiyi müasir dünyada durmadan dəyişən

həyat şəraitinə çevik şəkildə uyğunlaşmaq, yeni şəraitə uyğun öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşdirməyə hazır kompetent kadr olmaq zəruridir.

Məlum olduğu kimi, biz durmadan və sürətlə yenilənən informasiya cəmiyyətində yaşayırıq. Əldə olunan biliklər mənimsənilib tətbiq olunana qədər “köhnəlik” və bu da insanlara mövcud problemlərin həlli üçün qazandıqları biliklərlə kifayətlənməyə imkan vermir. Həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün həyatı boyu bilikləri müstəqil əldə etmək bacarığına sahib olmaq, ömürboyu təhsil (lifelong learning) insanların zəruri ehtiyacına çevrilmişdir. Əhalinin əksəriyyətinin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiya və onun ən ali forması olan biliyin istehsalı, saxlanması, emalı və ötürülməsi ilə məşğul olması, cəmiyyətin həyatında informasiya və biliyin rolunun artması, effektiv informasiya-kommunikasiya əlaqələrini təmin edən global informasiya fəzasının yaradılması müasir **post-sənaye informasiya cəmiyyətinin** əsas spesifik xüsusiyyətləridir.

Aşağıdakı qrafikdə internetin həyatın müxtəlif sferalarında istifadə səviyyəsi 3 kateqoriya üzrə analiz olunmuşdur. Qrafikdən görüldüyü kimi, 1996-cı ildən başlayaraq internet istifadəsi dünya üzrə daim artan tempə inkişaf etməkdədir (bax: Qrafik 1).

Qrafik 1. Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyinin məlumatına əsasən hər 100 nəfərə görə internet istifadəçilərinin göstəriciləri [6;7].

Müasir təhsilin əlçatanlığı təhsilin tətbiq imkanlarını genişləndirir. Müasir dövr həm öyrənmə, həm də öyrətmə üsullarında inqilab etdi və hər yaşda olan insanlara təhsil imkanlarını genişləndirdi. İnformasiya əsrində və internet dövründə yaşayan müasir insanlar dünyanın istənilən yerindən milyonlarla kitaba müraciət edə bilirlər. Smartfonlar, notbuklar, elektron oxucular və kitabların rəqəmsallaşdırılması təhsildə davamlı surətdə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Yeni əsrin rəqəmsal texnologiyalarının daşınması sayəsində hər yerdə əldə edə biləcəyimiz təhsil bizim üçün əlçatandır.

Onlayn və distant təhsil. Onlayn və distant tədris kursları müasir təhsil sisteminin əsas formalarındandır. Belə ki, bu format karyera və ya şəxsi öhdəliklərinə görə rəsmi olaraq universitetə getmədən proqramı davam etdirmək istəyənlər üçün mükəmməl həll yoludur. Distant təhsil yenidən təhsil həyatına qayıtmağı planlaşdıran, şəxsi karyerası üzrə işləyən mütəxəssislər, hər hansı bir universitetin dərslərinə əyani şəkildə qoşulmağa imkanı olmayanlar və ya təhsillərinə fasilə verdikdən sonra özlərini yenidən bu işə davam etməyə inandırmaqda çətinlik çəkənlər üçün ən yaxşı seçimə çevrilmişdir. Pandemiya dövründə onlayn təhsil sahəsində təcrübə və tətbiqlər bütün dünyada təhsildə fasilənin yaranmaması üçün istifadə edildi.

Onlayn resurslar və şəbəkələr təhsil vasitəsi kimi. İnternet əsrində məktəb və ya kollec layihəsi hazırlamaq heç bu qədər asan olmamışdı. Sonsuz sayda pulsuz onlayn məlumatlara hər kəs daxil ola, istifadə edə və ya ona nəşə əlavə edə bilər. İnternetdəki məlumat bankı hər keçən gün daha da böyüyür. İnternetdə pulsuz oxumaq üçün milyonlarla kitabı olan pulsuz onlayn kitabxanalar, yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmək istəyənlər üçün pulsuz dərslilər və təlimatlar təqdim edən veb saytlar, hər bir fənn üzrə biliklərimizi genişləndirmək üçün limitsiz pulsuz onlayn resurslar mövcuddur. İnternet texnologiyasının kitabların rəqəmsallaşdırılmasına, onların oxunulması üçün daha da əlçatan olmasına böyük köməklik göstərmişdir.

Çeşidli onlayn forumların və öyrənmə platformalarının meydana çıxması ilə tələbələr harada olduqlarından asılı olmayaraq bu sahədəki alimlərlə asanlıqla əlaqə saxlaya bilirlər. Biz internetə və texnologiyaya borcluyuq ki, dünyanın istənilən yerində konfranslarda iştirak edə bilirik. Bundan əlavə, rəqəmsal dövr dünyanın hər yerindən elm adamlarının bir-biri ilə fiziki görüşmədən ortaq bir layihə üzərində işləyə biləcəyi birgə laboratoriyaların ixtirasına gətirib çıxartmışdır.

Onlayn və distant təhsil proqramları çoxlu sayda insana təhsillərini bərpa etməyə köməklik etmiş, təhsilin simasını dəyişən texnoloji fenomenlərin yaranmasına töhfə vermişdir. Buna nümunə olaraq, Kursların İdarəetmə Sistemini (Course Management System), Kütləvi Açıq Onlayn Kurslar (Massive Open Online Courses), EdX, FutureLearn və s. platformaları göstərə bilərik [8; 9; 10; 11; 12; 13].

Kursların İdarəetmə Sistemində dair ən məşhur platformalar aşağıdakılardır:

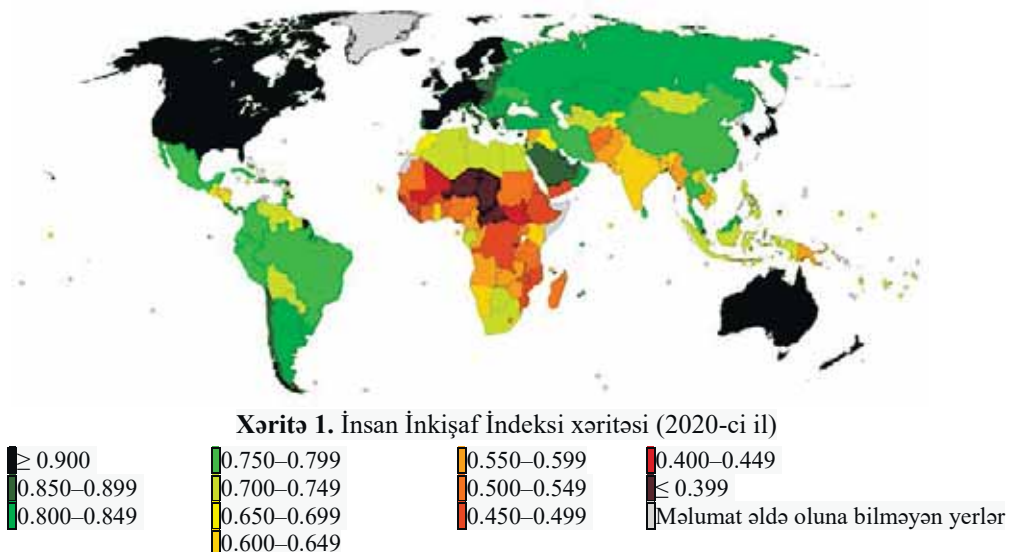
- Blackboard (www.blackboard.com)

- WebCT (www.webct.com)
- eCollege (www.ecollege.com)
- ETUDES-NG (<http://etudesproject.org>)
- Moodle (<http://moodle.org>)
- Angel (<http://angellearning.com>)

“Ağıllı” dərslər. Tədris fəaliyyətində müasir təcrübələr, interaktiv öyrənmə və texnologiyadan istifadə əhəmiyyətli sinif otaqlarını dəyişdirmişdir. Bütün dünyada məktəblər, kolleclər və universitetlər əhəmiyyətli öyrənmədən “ağıllı” öyrənməyə keçməkdədir. Sübut edilmişdir ki, “ağıllı” sinif otaqları tələbələrin diqqətini daha uzun müddət saxlaya bilər. Video mühazirələrdən istifadə etməklə mürəkkəb proseslərin qrafik təsviri tələbələrə müxtəlif anlayışları daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Audio, video və qrafika kimi multimediamın müxtəlif formalarından istifadə etməklə, tələbələr daha çox məlumatı uzun müddət yadda saxlaya bilərlər. “Ağıllı” siniflər təhsilin simasını dəyişən texnologiyanın parlaq nümunəsidir [14].

İnsan İnkişafı İndeksi və təhsil. Cəmiyyətin inkişafının göstəricilərindən biri İnsan İnkişafı İndeksidir (Human Development Index). İnsan İnkişafı İndeksi gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil və adambaşına düşən gəlir göstəricilərinin statistik baxımdan tərtib olunmuş indeksidir. Bu indekslə ölkələr dörd səviyyədə sıralanır: insan inkişafı, daha uzun ömür, daha yüksək təhsil səviyyəsi və adambaşına düşən daha yüksək ümumi milli gəlir. İnsan inkişafı indeksi ilk dəfə pakistanlı iqtisadçı Məhəbub-əl Haqq tərəfindən hazırlanmış, daha sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı Hesabatı Ofisi tərəfindən ölkələrin inkişafını ölçmək üçün istifadə edilmişdir [15].

Aşağıda 2019-cu ilin İnsan İnkişafı məlumatları əsasında hazırlanmış 2020-ci il üçün İnsan İnkişafı hesabatı üzrə dünyanın müxtəlif ölkə və ərazilərinin İnsan İnkişafı İndeksinin xəritəsi verilmişdir (Bax: Xəritə 1). [16]

İnsan İnkişafı İndeksində əsas komponentdən biri olan təhsil insan inkişafının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa konvensiyasında, İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təhsil hüququ ən vacib insan hüquqları sırasında təsbit edilmişdir. Təhsil prosesi insan inkişafının arealını genişləndirir, onun qarşısında çoxşaxəli yollar açır. Təhsilin insanın inkişafına təsirləri dedikdə, ya təhsilin insan potensialının artırılmasına təsiri, ya da təhsilin insan kapitalının formalaşdırılmasında rolu başa düşülür. İnsan potensialı məfhumu sağ qalmaq, yaxşı yaşamaq və uğurlu olmaq üçün insanın lazım olan əməlləri yerinə yetirmək bacarığını ehtiva edir.

Davamlı inkişaf meylləri və insan kapitalı. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, təhsil və sağlamlıq bir tərəfdən mal və xidmətlərin istehsalının artırılması üçün əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsi obyektidir. Digər tərəfdən isə işçinin öz gəlirlərinin artırılması məqsədini daşıyan bir investisiya obyektidir. İqtisadi inkişafın son nəticədə insan rifahını təmin etməli olduğunu əsas tutan insan inkişafı yanaşması əmək məhsuldarlığının artmasında insan kapitalının mərkəzi rolunu qəbul edir. İqtisadi artım insan potensialının inkişafı, xüsusilə də ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradır. Bununla yanaşı, təhsil iqtisadi artımın və milli sərvətin formalaşdırılmasının vacib şərtidir.

İqtisadçılar uzun müddət hesab etmişlər ki, hər hansı ölkənin iqtisadi resurslarının əsas hissəsi fiziki kapitaldır, maddi-əşyavi sərvətdir. 1995-ci ildə Dünya Bankının 192 ölkə üzrə apardığı tədqiqat göstərir ki, fiziki kapital ümumi sərvətin yalnız 16 faizini təşkil edir, bu baxımdan təhsil və ümumi sərvətin 64 faizini ehtiva edən insan kapitalı daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Almaniya, Yaponiya və İsveçrə kimi yüksək gəlirli iqtisadiyyata malik ölkələrdə ümumi kapitalın 80 faizə qədər hissəsi insan kapitalından ibarətdir [17].

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi fiziki kapitalın yaradılmasına deyil, bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəlmişdir. Bilik iqtisadiyyatında həlledici rol əmtəə və xidmətlərin istehsalından intellektual resurslara və onlar üzərində qurulmuş imkanlara məxsusdur. Əvvəlki dövrlərdə də hər hansı iqtisadi fəaliyyət növü biliklərə əsaslanırdı, lakin indi istehsal prosesində fundamental dəyişikliklər baş vermişdir. Onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan innovasiyalar və informasiya resursları artıq ictimai sərvətin yaradılmasında üstünlük təşkil edir. Biliklər getdikcə dövlətlərin davamlı inkişafının zəmanətinə çevrilmiş, biliklərin əldə edilməsi və tətbiqi isə ölkənin rəqabətliyinin əsas amili olmuşdur.

Hal-hazırda bilik iqtisadiyyatı termininin müxtəlif izahatları olsa da, ümumi məqamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-Biliklərin resurs olması konsepsiyası – biliklər kapital və əməklə yanaşı iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir;

-Biliklərin məhsul olması konsepsiyası – yeni biliklərin yaradılması (“bilik

istehsalı”) müasir iqtisadiyyatın “simasını” müəyyən edir;

- Biliklərin aydın ifadə edilməsi konsepsiyası** – intuitiv olaraq əxz edilmiş və konkret ifadə oluna bilməyən mücərrəd biliklərdən fərqli olaraq aydın ifadə edilən praktik bilik və ideyalar iqtisadi münasibətlərin əsas komponentidir;
- Bilik iqtisadiyyatının informasiya cəmiyyəti ilə üzvi bağlılığı konsepsiyası** – biliklər informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına, tətbiqinə və dəyişməsinə əsaslanır [18].

Hər bir ölkənin milli sərvətinin mühüm hissəsini insan kapitalı təşkil edir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” hər biri özündə insan kapitalının bilik və innovasiyalara əsaslanan inkişaf prioritetlərini əks etdirir. Azərbaycanda insan kapitalının davamlı inkişafının təminatı, təhsilin və ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının müasir tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə səmərəli və ardıcıl işlər görülür. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması bu strateji hədəflərə çatmaqda müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sistemində idarəetmənin şəffaflığı, demokratikliyi, təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmiş yaradıcı və təşəbbüskar mühitin yaradılması, ümumi təhsil sistemində əzbərləməyə yox, idraka və təfəkkürə dayanıqlı praqmatik islahatların aparılması, qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan fənn proqramlarının-kurikulumların işlənilməsi, kadrların peşəkarlığının yüksəldilməsi kimi mühüm vəzifələr dövlət təhsil siyasətinin qarşısına qoyduğu tələblərdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafının tələblərinə cavab verməsi məqsədilə ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, ali təhsilin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması, təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması istiqamətində mühüm işlər görülmüş, müasir standartlara cavab verən təhsil infrastrukturuları qurulmuşdur.

Onu da əlavə edək ki, 2015-ci ildə BMT platformasında 195 millət arasında dünyanın inkişafını daha yaxşı istiqamətdə dəyişmək barəsində razılaşma əldə edildi. Bu məqsədlə Hökumətlərin Şəffaflığının təmin edilməsi üçün Qlobal Çağırış: Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) Gündəliyi (2030) qəbul etdilər. Bu işi 2030-cu ilə qədər həyata keçirtmək üçün onlar öz ölkələrində insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq hökumətləri, biznesləri, medianı, ali təhsil müəssisələrini və yerli QHT-ləri bir araya gətirəcəklərinə söz verdilər. Bu məqsədlə 17 əsas istiqamət müəyyən edildi: yoxsulluğu aradan qaldırmaq; açlığı yox etmək; yaxşı səhiyyə və rifah formalaşdırmaq; təhsildə keyfiyyəti təmin etmək; gender bərabərliyini təmin etmək; təmiz su və kanalizasiya sistemini təkmilləşdirmək; əlverişli və təmiz enerji təchizatını inkişaf etdirmək; layiqli iş və iqtisadi inkişafa nail olmaq; sənaye, innovasiya və infrastrukturunu genişləndirmək; bərabərsizliyi azaltmaq; şəhərlər və icmaları davamlı səfərbər etmək; istehlak və istehsalata məsuliyyətlə təsir etmək; iqlim fəaliyyətini təşkil etmək; sualtı həyatı inkişaf etdirmək; quruda yaşayışı təmin

etmək; sülh, ədalət və güclü institutlara zəmanət vermək; məqsədlərə çatmaq üçün tərəfdaşlıq etmək [19].

Davamlı İnkişaf Məqsədinin 4-cü maddəsini həyata keçirtmək üçün “Təhsil Gündəliyi 2030” (Education 2030 Agenda) hazırlandı. Sənəd təhsilin müxtəlif aspektlərini əhatə edən 10 hədəf müəyyənləşdirmişdir [20].

İnsan kapitalının formalaşdırılması və təhsil. İnsan kapitalı bilik, bacarıq, vərdişlərin, sosial və şəxsi keyfiyyətlərin bazası olmaqla, iqtisadi dəyər yaratmaq üçün əməyin yerinə yetirilməsi qabiliyyətinə malikdir. İnsan kapitalı insan resursları menecementi ilə yaxından əlaqədardır və ona biznesin idarəedilməsi və makroiqtisadiyyat sahəsində də rast gəlmək mümkündür.

Müasir dövrdə istənilən ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının və məhsuldarlığının artmasında innovasiyalar və texnologiyalar mühüm rol oynayır. Bunu hələ ötən əsrdə Y.Şumpeter, R.Solou, P.Romer və s. kimi bir çox tanınmış amerikalı iqtisadçı alimlər öz tədqiqatlarında qeyd etmişdilər. Onlar iqtisadi artımla elmi-texniki tərəqqinin sıx bağlı olduğunu əsaslandırmışdılar [21,65; 22].

Azərbaycanda elmin iqtisadiyyatla əlaqəsinin gücləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”da da əks olunmuşdur [23].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nda qeyd olunur ki, cəmiyyətin tərəqqisi bütün dövrlərdə bilavasitə təhsilin inkişafından və onun əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılı olmuş, mövcud tələbat təhsilin inkişafını sürətləndirmiş, elmi və texnoloji nailiyyətlər isə təhsil sistemi qarşısında həlli vacib olan daha mürəkkəb vəzifələr qoymuşdur. Həmin sənəddə həmçinin göstərilir ki, BMT XXI əsri “təhsil əsri” elan etmişdir [24].

Bu baxımdan yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşmasında, davamlı inkişafa zəmin yaradan güclü iqtisadiyyatın qurulmasında ali təhsilin rolu danılmazdır.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında deyilir ki, indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatına keçid əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir. Şəhər mühiti insan kapitalının inkişafı və bilik iqtisadiyyatının qurulması üçün yaxşı zəmin hazırlayır [25].

Nəticə. Beləliklə, tədqiqatın yekunu olaraq deyə bilərik ki, İnsan İnkişaf İndeksinin və Qlobal Davamlı İnkişaf proqramının əsas ölçü meyarlarından biri olan təhsil müasir qloballaşan dünyada əhəmiyyətli faktor olaraq qalır. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması və təkmilləşdirilməsi şəraitində təhsilin keyfiyyət təminatının yüksəldilməsi, milli təhsil kurikulumlarının elm, texnika və texnologiyanın inkişafına həmahəng olaraq təkmilləşdirilməsi təhsil siyasətinin daim aktuallığını saxlamasının həlledici amili və şərtidir.

Ölkələrin iqtisadi-sosial inkişafının, təhlükəsiz dünya və rifah cəmiyyə-

tinin qurulması üçün təhsil prinsipal əhəmiyyətə malikdir. İnsan kapitalının formalaşdırılması, təhsilə investisiya yatırılması, UNESCO-nun təhsil siyasəti üçün prioritetləri, Təhsil Gündəliyi 2030 sənədi, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin gələcəyə hesablanmış hədəfləri praktik yönümlüdür və təhsilin əlçatanlığı, milli və bəşəri dəyərlərin qorunması, təbliğ olunması və inkişafın stimullaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında xammal ixracına əsaslanan iqtisadi modeldən alternativ yollara, o cümlədən insan kapitalının formalaşdırılmasına transformasiya getməkdədir. Bunun üçün də təhsilin keyfiyyətinin artırılması və rəqabətəqabil modern sistemin formalaşdırılması yolunda adekvat addımlar atılmaqdadır. Təbii ki, bu islahatlar təhsil siyasəti ilə birbaşa və ya dolayısı yollarla bağlıdır. İnsan kapitalına çevriləcək potensial kadrlar təbii ki, təhsil müəssisələrində yetişir. Odur ki, gələcəyin kadrlarının formalaşdırılmasında təhsil sisteminin bütövlükdə məsuliyyəti mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasəti, təhsil sahəsində aparılan islahatlar üçün qlobal trendlərin təqdim olunması, informasiya cəmiyyətinin qurulması şəraitində, insan kapitalının formalaşdırılmasında təhsilin əhəmiyyətinin əsaslandırılması elmi işin yeniliyini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir// <http://www.e-qanun.az/framework/5363> [son baxış: 10.12.2021]
2. Information note from Mr Figel - Bologna Process: Outcome of Bergen conference, Norway (from 19/5/2005 to 20/5/2005)// [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=SEC\(2005\)749&lang=ru](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=SEC(2005)749&lang=ru) (konfransın yekun protokolunun PDF-i aşağıda linkdə verilmişdir-son baxış 02.12.2021)
3. "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı // <http://e-qanun.az/framework/46052> [son baxış: 10.12.2021]
4. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N. Kurikulum. Metodika. Pedaqogika. Bakı: Mücrü, 2020, 232 s.
5. What makes a quality curriculum?// <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243975> [son baxış: 10.12.2021]
6. "Individuals using the Internet 2005 to 2014", Key ICT indicators for developed and developing countries and the world (totals and penetration rates), International Telecommunication Union (ITU). Retrieved 25 May 2015.
7. "Internet users per 100 inhabitants 1997 to 2007", ICT Data and Statistics (IDS), International Telecommunication Union (ITU). Retrieved 25 May 2015.
8. Top 15 course management systems in 2020 // <https://www.edapp.com/blog/course-management-systems/> [son baxış: 10.12.2020]
9. Massive Open Online Courses// <https://www.mooc.org/> [son baxış: 15.12.2021]
10. How is Technology Changing the Face of Education? // <https://leverageedu.com/blog/technology-changing-the-face-of-education/> [son baxış: 11.12.2021]
11. Top 15 course management systems in 2020// <https://www.edapp.com/blog/course->

- management-systems/ [son baxış: 11.12.2021]
12. Start learning from the world's best institutions// <http://www.edx.org> [son baxış: 14.12.2021]
 13. FutureLearn: Online Courses and Degrees from Top Universities// <https://www.futurelearn.com/> [son baxış: 14.12.2021]
 14. Schoost: school information & management system as a service. All-in-one service to rebuild new generation K-12 operating system // <https://www.smartclass.com.tr/en/home> [son baxış: 15.12.2021]
 15. Stanton A., Elizabeth (February 2007). "The Human Development Index: A History". PERI Working Papers: 14–15. Archived from the original on 28 February 2019. Retrieved 28 February 2019.
 16. World map of countries by Human Development Index categories in increments of 0.050 (based on 2019 data, published in 2020)// [https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index#/media/File:Countries_by_Human_Development_Index_\(2020\).png](https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index#/media/File:Countries_by_Human_Development_Index_(2020).png) [son baxış: 10.11.2021]
 17. World Bank. Monitoring Environmental Progress. Washington DC, 1995// <https://elibrary.worldbank.org/doi/epdf/10.1596/0-8213-3365-8> [son baxış: 21.10.2019]
 18. Təhsil və insan inkişafı // <http://www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/5.pdf> [son baxış: 21.10.2019]
 19. The Global Challenge for Government Transparency: The Sustainable Development Goals (SDG) 2030 Agenda// https://worldtop20.org/global-movement?gclid=Cj0KCQiA2ZCOBhDiARIsAMRfv9IMzgHrOUO012yqQnXtlv8tjIACBWRoj5WIYTleQEU_zjM1T8ICmksaAv2CEALw_wcB [son baxış: 18.12.2021]
 20. Goal 4: Quality Education // https://www.undp.org/sustainable-development-goals?utm_source=EN&utm_medium=GSR&utm_content=US_UNDP_PaidSearch_Brand_English&utm_campaign=CENTRAL&c_src=CENTRAL&c_src2=GSR&gclid=CjwKCAiAn5uOBhADEiWA_pZwcFJ8RYRmkDSZavnDEA_9h_4vMASKNv00Wp7189M2g3HjDtUrQ8XhwBoCk4wQAvD_BwE#quality-education [son baxış: 18.12.2021]
 21. Əliyev Ə.Q., Əliyeva A.S. İnnovativ informasiya iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında İKT-nin təsirinin qiymətləndirilməsi məsələləri//İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1(7), 2013, 57-66
 22. Som O. Innovation without R&D: Heterogeneous Innovation Patterns of Non-R&D-Performing Firms in the German Manufacturing Industry, 2012, XVIII, 461 p.
 23. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı// <http://www.e-qanun.az/framework/17199> [son baxış: 18.12.2021]
 24. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı// <http://www.e-qanun.az/framework/17737> [son baxış: 18.12.2021]
 25. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış. İnkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı// <http://www.e-qanun.az/framework/25029> [son baxış: 18.12.2021]

О ТЕНДЕНЦИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОБЛЕМАХ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ

Сона С.МАГЕРРАМОВА, Сарван Б.БАДАЛОВ

РЕЗЮМЕ

После восстановления независимости в конце 20 века Азербайджан приступил к коренным реформам во многих сферах, в том числе в образовании, и принял меры в этом направлении.

Реконструкция и совершенствование системы образования на основе национальных и общечеловеческих ценностей всегда было в центре государственной политики как приоритет в Азербайджанской Республике.

Современная образовательная политика Азербайджана реализуется с учетом национальных, исторических и нравственных факторов, ценностей и практик, принятых большинством цивилизованного мира, глобальных образовательных проблем, не отрицая прогрессивных практик прошлых лет.

Ключевые слова: образовательная политика Азербайджана, качественная учебная программа, информационное общество, устойчивое человеческое развитие, человеческий капитал.

ON THE TENDENCIES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION SYSTEM AND IMPLEMENTATION ISSUES

Sona S.MAHARRAMOVA, Sarvan B.BADALOV

SUMMARY

After regaining its independence in the late 20th century, Azerbaijan commence fundamental reforms in many spheres, including education, and took measures in this direction.

Reconstruction and improvement of the education system on the basis of national and universal values has always been at the center of state policy as a priority in the Republic of Azerbaijan.

The modern education policy of Azerbaijan is implemented relevant to the national, historical and moral factors, values and practices accepted by the majority of the civilized world, global educational challenges, without denying the progressive practices of previous years.

Keywords: Education Policy of Azerbaijan, Curriculum, Information Society, Sustainable Human Development, Human Capital.

YENİ NƏŞRLƏR**“Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Epopeyası” monoqrafiyası haqqında****Mehman Q.ABDULLAYEV***

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra tarixçilər öz üzərlərinə düşən vəzifəyə uyğun olaraq işğalçı Ermənistanla Qarabağ uğrunda aparılan 44 günlük savaş və xalqımızın bu savaşda əldə etdiyi böyük zəfərə dair öz tarixi baxışlarını ictimaiyyətə təqdim etməyə başladılar. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi tariximizə qızıl hərflərlə yazılmış bu tarixi hadisəyə öz münasibətini yüksək elmi səviyyədə hazırlanan tədqiqat əsəri ilə bildirdi.

Tarix fakültəsinin dekanı, Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru İbrahim Zeynalovun layihəsi əsasında hazırlanan və kollektiv monoqrafiya səciyyəsi daşıyan bu əsər “Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Epopeyası” adlanır. Monoqrafiya 3 bölmədən, Əlavələrdən, Ədəbiyyat siyahısı və foto-sənədlərdən ibarətdir. Monoqrafiyanın yazılmasında Tarix fakültəsinin 40-dan çox tanınmış alim və tədqiqatçıları iştirak etmişdir.

Kitabda Azərbaycanın əzəli torpağı olan Qarabağın ən qədim çağlardan müasir dövrə kimi tarixinə ümumi bir nəzər salınmış, Qarabağın ərazisi, əhalisi, inzibati-ərazi bölgüsü, sosial-iqtisadi vəziyyəti və siyasi həyatı, o cümlədən XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-in tərkibində qondarma DQMV-nin yaradılması və bunun ağır nəticələri ilk mənbələr, arxiv sənədləri və mövcud ədəbiyyatlar əsasında geniş şəkildə təhlil olunmuş, ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan ayırmaq üçün irəli sürdüyü ərazi iddialarının əsassızlığı mötəbər mənbələr əsasında sübut olunmuşdur.

Kitabda XX əsrin 80-90-cı illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin meydana gəlməsi, Birinci Qarabağ savaşı və onun nəticələri, Azərbaycanın ərazisinin böyük bir hissəsinin təcavüzkar Ermənistan dövləti tərəfindən işğal olunması, Ermənistanda və Qarabağ bölgəsində azərbaycanlılara qarşı aparılan etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, dinc əhaliyə qarşı terror, mədəniyyət abidələrimizə qarşı vandalizm aktları, ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin həlli sahəsində səmərəsiz fəaliyyəti tədqiq edilmişdir.

* *Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri, dosent, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; dos.mehman.abdullayev@gmail.com.*

Kitabın əsas hissəsi 2020-ci ildə böyük zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsinə həsr olunmuşdur. “Böyük zəfərə aparan yol” adlanan ikinci bölmədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağın düşməndən azad edilməsi istiqamətində siyasi, hərbi və diplomatik sahədə hərtərəfli fəaliyyəti, Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin və ordusunun gücləndirilməsi sahəsində görülən tədbirlər, Aprel və Tovuz döyüşləri zamanı qazanılan qələbələrin əhəmiyyəti kimi çox mühüm məsələlər təhlil olunmuşdur.

Kitabın üçüncü bölməsində 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanması, “Dəmir yumruq” əməliyyatının həyata keçirilməsi, Ermənistanın müharibədə məğlub olması, hərbi və siyasi cəhətdən iflasa uğraması, misli görünməmiş Şuşa əməliyyatı, Azərbaycan torpaqlarının qəhrəman ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilməsi, müharibə dövründə Prezident İlham Əliyevin hərbi və diplomatik sahədə əldə etdiyi böyük uğurlar, dost dövlətlərin Azərbaycana dəstəyi, digər ölkələrin müharibəyə münasibəti, 44 günlük savaş zamanı beynəlxalq təşkilatların mövqeyi, dünya mediasında müharibənin əks olunması, Ermənistanı təslim olmağa vadar edən 10 noyabr Bəyanatı, postmünaqişə dövründə bölgədə yaranmış yeni reallıqlar, Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı və Şuşa Bəyannaməsi, “Böyük qayıdış” planına uyğun olaraq Qarabağın, mədəniyyətimizin paytaxtı elan edilən Şuşa şəhərinin və işğaldan azad edilən digər şəhər və rayonlarımızın, kəndlərimizin dirçəldilməsi ilə bağlı bərpa-quruculuq işlərinin başlanması kimi çox mühüm tələyüklü məsələlər işıqlandırılmışdır.

Kitabda bir sıra mühüm məsələlər ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmiş və nəticələri ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

Monoqrafiyanın Əlavələr bölməsində bir çox mühüm sənədlər – Kürəkçay müqaviləsi, RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun iclasının protokolundan çıxarış, **Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciəti (27.09.2020)**, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Ermənistan liderlərinin 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanatı, İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimizin siyahısı, Vətən müharibəsi iştirakçılarının təltifləri barədə məlumat, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Ermənistan liderlərinin 11 yanvar 2021-ci il tarixli üçtərəfli bəyanatı, Şuşa Bəyannaməsi, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Ermənistan qoşunlarının döyüş itkiləri və Azərbaycan Ordusunun düşməndən ələ keçirdiyi hərbi qənimətlər barədə zəngin məlumatlar daxil edilmişdir.

Monoqrafiyaya daxil edilən foto-sənədlərdə yer alan və müharibə zamanı baş verən hadisələri: böyük qələbənin memarı olan dahi sərkərdə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müharibə dövründə yorulmaz fəaliyyətini, onun rəhbərliyi altında qəhrəman ordumuzun torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda apardığı döyüş əməliyyatlarını, düşmənin darmadağın edilməsində mühüm rol oynayan ən müasir hərbi texnikamızı, Ermənistan dövləti tərəfindən dinc əhaliyə qarşı terror və mədəniyyət abidələrimizə qarşı vandalizm aktlarını,

Gəncə və digər yaşayış məskənlərində mülki insanlara qarşı həyata keçirilən terror hadisələrini özündə əks etdirən fotolar həmin anların tarixini gələcək nəsle çatdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azad edilən torpaqlarımızda müharibədən sonra həyata keçirilən quruculuq prosesi, Xarıbülbül festivalı, Şuşa Bəyannaməsi və digər mühüm tarixi anları əks etdirən fotolar Azərbaycan xalqının doğma Qarabağımyza sülh, inkişaf və əməkdaşlıq gətirdiyini sübut edir və sənədləşdirir.

Monoqrafiyada canını Vətən uğrunda qurban verən qəhrəman şəhidlərimizin, həmçinin Bakı Dövlət Universitetinin Vətən müharibəsi şəhidlərinin şəkilləri də yer almışdır.

Bütün bu materiallar monoqrafiyanın dəyərini daha da artırır.

Kitab ali məktəblərdə tarix, siyasi və beynəlxalq münasibətlər fənlərindən dərslər deyən müəllimlər, bakalavr səviyyəsində təhsil alan tələbələr, magistrlər, elmi işçilər və Azərbaycanın müasir tarixinə maraq göstərən oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası. Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Azəri Poliqrafiya, 2021, 600 s.

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK****Sultan M.Seyidova**

Üslubiyyatın dilçilik şöbələri arasında yeri..... 5

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**Ülviyyə Ə.Abdullayeva**

“Qızıl alma” Turan idealının və turançılığın simvolu kimi..... 16

Əliş Ç.Ağamirzəyev

Rus mühacirət ədəbiyyatının ikinci dalğası: təşəkkülü və əsas xüsusiyyətləri 24

TARİX**Sənubər A.İsmayılova**

Məhtimqulu Fəraqi – insan ruhunun şairi 38

Sitarə O.Mustafayeva

XX əsrin 20-ci illərində “İttihad” partiyasının antisovet fəaliyyəti 45

Əfşan H.Şəfiyeva

Həsən Ruşəni Barkının ictimai-siyasi düşüncələrinə dair (Osmanlı modernləşmə hərəkatının işığında) 54

Vaqif A.Əsədov

Səmədabad nekropolunun küp və torpaq qəbirləri..... 64

Rəhim M.Məcnunov

Tiflis şəhərindəki Azərbaycan adət-ənənələrinin tarixi səciyyəsi (XIX-XX əsrin əvvəlləri) 78

Hüseyn A.Hüseynli

Türkiyənin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə siyasi-diplomatik münasibətləri (2002-2008-ci illər) 86

Emin N.Məlikov

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsində üzümçülük təsərrüfatının inkişafı tarixindən (2003-2018-ci illər)..... 93

Elşad A.Bağirov

Məzdəkilik hərəkatının tarixi-sosial şəraiti 99

METODİKA**Sona S.Məhərrəmov, Sarvan B.Bədəlov**

Müasir təhsil sisteminin davamlı inkişaf meyilləri və tətbiqi məsələlərinə dair 110

YENİ NƏŞRLƏR**Mehman Q.Abdullayev**

“Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Epopeyası” monoqrafiyası haqqında..... 121

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Султан М.Сеидова
Место стилистики среди разделов языкознания..... 5

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ульвия А.Абдуллаева
«Золотое яблоко» как символ идеала турана и туранизма..... 16

Алиш Ч.Агамирзоев
Вторая волна русской литературы зарубежья: становление и главные особенности 24

ИСТОРИЯ

Санубар А. Исмаилова
Махтумкули Фраги – поэт человеческой души 38

Ситара О.Мустафаева
Антисоветская деятельность партии «Иттихад» в 20-е годы XX века современной системы образования..... 45

Афшан Г.Шафиева
О социально-политических взглядах Хасана Рушани Баркын (в свете движения Османской модернизации) 54

Вагиф А.Асадов
Кувшинные и грунтовые погребения Самедабадского некрополя 64

Рагим М.Маджнунов
Историческая характеристика азербайджанских традиций в Тбилиси (XIX- начало XX вв.) 78

Гусейн А.Гусейнли
Политические и дипломатические отношения Турции со странами Южного Кавказа (2002–2008)..... 86

Эмин Н.Маликов
Из истории развития виноградарства в юго-восточном регионе Азербайджанской республики (2003-2018 гг.) 93

Эльшад А.Багиров
Исторические социальные условия движения Маздакизма..... 99

МЕТОДИКА

Сона С.Магеррамова, Сарван Б.Бадалов
О тенденциях устойчивого развития современной системы образования и проблемах ее реализации 110

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ

Мехман Г.Абдуллаев
О монографии «Карабах – это Азербайджан! Победная эпопея» 121

CONTENS

LINGUISTICS

Sultan M.Seidova

The place of stylistics among the sections of linguistics 5

LITERATURE

Ulviya A.Abdullayeva

“Golden apple” as a symbol of Turan ideal and turanishness..... 16

Alish Ch.AgamirzayevSecond wave of russian emigration literature: organizational and principal
Characteristics 24

HISTORY

Sanuber A.Ismayilova

Magtymguly Pyragy – poet of the human soul 38

Sitara O.MustafayevaAnti-soviet activities of the Ittihad party in the 20^s of the XX century..... 45**Afshan H.Shafiyeva**Hasan Rushani Barki’s socio-political thoughts
(in the light of Ottoman modernization movement)..... 54**Vagif A.Asadov**

Pitcher and earthen graves of Samadabad necropolis..... 64

Rahim M.MajnunovHistorical characteristics of Azerbaijani traditions in Tbilisi
(XIX- early XX centuries) 78**Huseyn A.Huseynli**Political-diplomatic relations of Turkey with the South Caucasus countries
between 2002 and 2008..... 86**Emin N.Malikov**From the history of development of viticulture in the south-eastern region
of the republic of Azerbaijan (2003-2018)..... 93**Elshad A.Baghirov**

Historical social environment of the Mazdakism movement..... 99

METODICS

Sona S.Maharramova, Sarvan B.BadalovOn the tendencies of sustainable development of modern education system
and implementation issues 110

NEW RELEASES

Mehman G.Abdullayev

About the monograph “Karabakh is Azerbaijan! Victory epic” 121